

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 18

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського
Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської облдержадміністрації

Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць
Випуск 18

Чернігів
2017

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)
С 42

Редакційна колегія: О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,
Л.П. Линюк (відповідальний редактор),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Комп'ютерний набір: І.П. Цикунова

Фото музейних колекцій: В.М. Вермієнко

Комп'ютерна верстка: В.М. Лозовий

Дизайн обкладинки: М.М. Анненков

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 18/Чернігівський С 42 історичний музей імені В.В. Тарновського, Департамент культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської облдержадміністрації, Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2017. – 224 с.: 12 с. іл.

ISSN 1996-1502

Основа вісімнадцятого випуску збірника наукових праць складають тексти доповідей і повідомлень, виголошених у 2016 р. на науковій конференції з нагоди 120-річчя заснування музею “Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського: історія, колекції, співробітники”, а також матеріали Четвертої наукової конференції “Чернігівщина і чернігівці часів Української революції 1917–1921 років” (наукове зібрання на цю тему з 2009 р. організується музеєм), проведеної у березні 2017 р. Каталоги окремих груп пам'яток музейного зібрання та нариси, пов'язані з історією краю, які не виголошувались на цих конференціях, вміщені у відповідних рубриках.

Для наукових працівників, викладачів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)

ISSN 1996-1502

© Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського, 2017

ГОНЧАРЕНКО В.

Семенівська кераміка в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог

Місто Семенівка розташоване на півночі Чернігівщини на річці Ревна. Воно було засноване у 1680-х роках як козацька слобода стародубським полковником Семеном Самойловичем, сином гетьмана Івана Самойловича, від імені якого й походить назва міста. Перебувало у складі Топальської сотні Стародубського полку, найбільшої за територією та з потужним економічним потенціалом адміністративної одиниці на теренах Гетьманщини. 1779 року Семенівка увійшла до складу щойно створеного Новгород-Сіверського намісництва, згодом – Малоросійської губернії, 1802 року стала волосним центром Новозибківського повіту Чернігівської губернії. В “Описі Новгородсіверського намісництва (1779–1781)” зазначено, що містечко Семенівка має “местоположение низкое, ровное, пещаное, з двох сторон чистие прозрачные поля, с третьей речка Ревна, ... а четвертой речка Дрисновка ... позадеж тех обоих речок сенокосние и лесние угодьи с распаханними в середине рощей полями; на оних речках две плотине с мелничными амбарами...” [2, 269]. Населення займалося землеробством, вівчарством. У містечку діяло вісім цехів.

Серед промислів, які були розвинені в Семенівці, гончарству належало одне з провідних місць. “Рукомисло по сорту способной земле, – зазначено в “Описі Новгородсіверського намісництва”, – первое здесь и превосходнейшее предругими в сем полку скудельное (гончарне – В.Г.), и опрочь горшечной посуды делаютя простие печи (кахлі – В.Г.), кои продают тутже преижающим Стародубовского и Чернеговского полков из разных селений, которых бывает продажа баришникам обтом и врозь” [2, 270]. Які саме кахлі виготовляли у Семенівці, на жаль, не відомо. Певне уявлення про них можуть дати два невеликих фрагменти пічних карнизів із фондів Семенівського краєзнавчого музею.

Наприкінці XIX ст. Семенівка залишалася значним гончарним осередком. За даними інженера-технолога М.А. Пакульського, який досліджував кустарні промисли Чернігівщини, тут у 123 дворах працювало 170 гончарів [1, 91]. За рік вони виготовляли 350000 одиниць різного посуду, в тому числі полив’яних виробів великих розмірів – 40000, простого (не полив’яного) посуду – 21000 [1, 91]. Семенівські гончарі користувалися місцевою глиною, яка була досить низької якості, через що їхні вироби не вирізнялися міцністю. Пакульський навіть записав

скарги семенівських гончарів: “если бы нам такая глина как в с. Ставни (Полтавская губерния), мы бы работали еще лучше, чем тамошние кустари” [1, 92].

Гончарне виробництво Семенівки не відрізнялося від інших гончарських осередків України. Жили гончарі досить компактно, переважно, на вулиці, яка називалася Гончарівка. Глину брали на громадському глинищі, зберігали сировину в хатах у спеціально обладнаних ямах. Там же її обробляли – поливали водою, місили ногами, стругали стругом, очищували від камінців та інших домішок. Цей процес тривав допоки глина не ставала придатною для роботи, і вимагав значних фізичних зусиль. Свої вироби гончарі також виготовляли у житлових приміщеннях, майстерень не мали.

Як і скрізь в Україні, на гончарному крузі працювали чоловіки. Жінки допомагали готувати глину, розставляли готовий посуд для просушування на спеціальних поличках “п’ятринах”, закладали готові вироби у горни для випалювання. Наприкінці XIX ст. у Семенівці налічувалося майже 50 горнів [1, 93]. Кілька їх було знайдено у 1950-х–1960-х роках на вулиці Шевченка (колишня Гончарівка) під час будівництва стану для ремонту сільськогосподарської техніки. Місцеві гончарі виготовляли різноманітний як за технікою, так і за технологічними ознаками посуд: теракотовий, полив’яний, задимлений. Для декорування використовували гравірування та розпис.

Семенівка, вул. Шевченка, колишня Гончарівка. 2017 р.

Цікава інформація про семенівське гончарське виробництво міститься у щоденнику відомої дослідниці українського народного мистецтва Є.Ю. Спаської (1892–1980), яка у Новгороді-Сіверському в 1924 році купила у перекупників “небольшую мисочку за 15 коп., узкогорлую “баньку” – кувшин горячего красного цвета, расписанные желтым и коричневым, за 40 коп.” [3, 362], а у 1926 році – “гарного чорного Семенівського посуду” [3, 365].

Зразками семенівського посуду є, на думку фахівців, два чайники із зібрання Семенівського краєзнавчого музею.

Один – з дещо видовженим горщикоподібним тулубом, прикрашеним гравійованою концентричною смугою (*кольор. вкл. 1*). Інший має гарну кулясту форму, вкритий червонувато-коричневою поливою і тактовно декорований невеликими рельєфними виступами – пружками, що підкреслюють найширші та найвужчі місця тулуба. Крім посуду семенівські гончарі виготовляли і технічні вироби. У Семенівському музеї зберігається невеликий фрагмент стінки чана для виготовлення скла із шаром застиглої скляної маси. (*кольор. вкл. 1*) Яку саме форму мав чан – невідомо, але можна припустити, що це була велика циліндрична посудина з товстими стінками.

Продукцію свою семенівські гончарі продавали на місцевих базарах та ярмарках, які відбувалися тричі на рік, збували оптом перекупникам.

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається лише 23 роботи п’яти семенівських гончарів: Артюха Григорія Васильовича (1903–?), Кекуха Андрія Яковича, Кекуха Івана Даниловича (1922–?), Ромаха Михайла Максимовича (1929–1988) та

Саковського Олексія Леонідовича (1983 р. н). Це – переважно посуд: глечики, горщики, макітри, які мають традиційні для чернігівського гончарства округлі форми з плавними, м'якими лініями силуету, скромно декоровані гравірованими прямими та хвилястими смужками.

Серед семенівських виробів привертає увагу годівниця для бджіл І.Д. Кекуха, яка являє собою циліндр, всередині якого – менший циліндр з наскрізним отвором. А.Я. Кекух крім посуду виготовляв вази, горщики для квітів, сувенірну продукцію. В музейній колекції зберігається голова оленя, яка вирізняється реалістичністю зображення і свідчить про обдарованість майстра.

Зібрати будь-яку конкретну інформацію про семенівських гончарів, на жаль, не вдалося. Лише про М.М. Ромаха відомо, що народився він у Ставропольському краї (Російська Федерація), а після відбуття строкової служби в армії оселився у Семенівці. Ці дані надав онук Михайла Максимовича Олексій Леонідович Саковський під час зустрічі з ним у Семенівському краєзнавчому музеї в травні 2017 року. О.Л. Саковський вже 10 років працює на гончарному крузі. До цього його спонукало бажання продовжити справу свого діда. Опанувати секрети гончарської майстерності Олексію Леонідовичу довелося самотужки, деякі навички отримав від дядька – Сергія Михайловича Ромаха (1962 р. н.), який тепер майже не працює, виконує лише замовлення. О.Л. Саковський гончарює лише у вільний від основної роботи час (працює у КП “Ревна”, що займається благоустроєм Семенівки).

Для роботи Олексій Леонідович використовує червону, зелену та блакитну глину. Змішує її у різних пропорціях залежно від виду виробів. Сировину бере у Семенівці на глибині трьох метрів та за 10 км від міста у селі Карповичі, де глина залягає майже на поверхні землі. Заготовлену сировину зберігає в майстерні у погребі. Обробляє глину вручну без будь-яких пристосувань. Майстер виготовляє різний посуд: горщики, горщики-близнюки, глечики, миски, кухлі, куманці, скарбнички, суцільно або частково вкриває їх прозорою поливою, декорує гравірованими прямими і хвилястими лініями. На виготовлення одного виробу Олексій Лео-

О.Л. Саковський у Семенівському музеї. 2017 р.

нідович витрачає 2–3 хвилини, якщо виріб декорується – близько 5 хвилин. За день майстер виготовляє 20–30 робіт. Готову продукцію випалює у власному горні. Горн наземний, побудований з цегли та глини, одночасно у ньому можна випалювати 500–1000 виробів залежно від їхніх розмірів.

Посуд О.Л. Саковського – легкий, має тонкий черепок теплого червонуватого кольору, красиві гармонійні форми. Олексій Леонідович – активний учасник виставок у Сосниці, Сновську, Глухові, Кролевці, Новгороді-Сіверському, Мені, Седневі, Шостці. Його вироби зберігаються у музеях Сосниці, Новгорода-Сіверського, Коропа. У травні 2017 року три роботи О.Л. Саковського Чернігівському історичному музею подарували колеги із Семенівки.

Каталог виробів семенівських гончарів є останнім розділом “Каталогу сучасної авторської кераміки в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського”. Твори розміщені за алфавітом авторів і речей у хронологічному порядку. В каталозі містяться: назва, відомості про час створення, короткий опис, матеріал і техніка, розмір, інвентарний номер. Розміри подаються у сантиметрах: Н – висота, Д – діаметр вінців, d – діаметр денця, N x N x N – висота, ширина, глибина. Всі речі виготовлені у приватних майстернях у Семенівці.

Висловлюємо щире подяку директору Семенівського краєзнавчого музею Самойленко Олені Іванівні та всім його працівникам за подарунок, організацію зустрічі з гончарем О.Л. Саковським та надання дозволу на використання зібрання Семенівського музею для ілюстрування каталогу.

-
1. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии инженера-технолога Н.А. Пакульского. – К., 1898. – С. 91–93, 94, 95, 102, 103.
 2. Опис Новгородсіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – С. 269–270.
 3. Спаська Є.Ю. Подорожі по Чернігівщині: уривки з щоденників, рр. 1921–1926; головним чином про гончарство чернігівське //Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1994. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 362, 365

Каталог

Артюх Григорій Васильович (1903–?)

1. Глечик. 1970-ті роки.

Тулуб присадкуватий, округлий, плавно переходить у широку коротку шийку; вінця прямі; з носиком та ручкою. Вкритий, крім нижньої частини, жовтуватою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 18, Д – 10,2, d – 7.

Ик-69.

2. Горщик для квітів. 1970-ті роки.

Тулуб циліндричний, звужений до денця; вінця ледве відігнуті назовні, з зубчастою смугою по краях. Вкритий зовні зеленувато-жовтою поливою, всередині – теракотовий.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 23,5, Д – 30, d – 15.

Ик-68.

3. Макітра. 1970-ті роки.

Тулуб округлий, звужений до денця; шийка коротка широка; вінця плескати, відігнуті назовні. Вкрита всередині жовтуватою поливою, зовні – теракотова.

Н – 15, Д – 15,5, d – 9.

Ик-70.

Кекух Андрій Якович

4. Ваза для квітів. 1956 р.

На круглій масивній основі з короткою ніжкою. Тулуб у вигляді розширеного догори циліндра; на плечах невеликий виступ; шийка коротка неширока, підкреслена пружками; вінця розширені, з рельєфною хвилястою смугою по краях. Вкрита зовні коричневою поливою. Декорована гравірованими концентричними прямими смугами.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 32,5, Д – 14 (11 – без рельєфної смуги), d – 16,5.

Ик-62.

5. Горщик. 1939 р.

Тулуб кулястий, різко звужений до денця, вінця прямі. Вкритий всередині та зовні на вінцях і плечах червонувато-коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 34,5, Д – 21, d – 17.

Ик-67.

6. Горщик. Перша половина 1970-х років.

На невисокій основі. Тулуб кулястий; вінця ледве відігнуті назовні. Вкритий всередині та зовні на вінцях і плечах зеленувато-коричневою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 7,6, Д – 9, d – 6.

Ик-64.

7. Макітра. Середина ХХ ст.

Тулуб кулястий, звужений до денця; вінця потовщені, ледве відігнуті назовні. Вкрита всередині та зовні на вінцях прозорою поливою, решта – теракотова. Декорована під вінцями гравірованими концентричними прямими та хвилястою смугами.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 35,0, Д – 34,0, d – 18.

Ик-63.

8. Скульптура “Голова оленя”. 1956 р.

На овальній основі, реалістично трактована: маленькі різки, підняті угору вуха, великі очі. Після випалювання суцільно пофарбована коричневою фарбою і розписана: очі – чорні, різки – біло-коричневі з чорними кінчиками, на лобі – біла “зірочка”.

На денці по сирому черепку продряпана монограма автора та дата: “АК/1956”.

Глина, фарби; ліплення, розпис, випалювання.

36 x 22,5 x 23.

Ик-65.

9. Стакан. 1956 р.

Тулуб циліндричний, трохи розширений до вінців; вінця чітко виражені, прямі. Суцільно вкритий червонувато-коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 11,6, Д – 8,5, d – 18.

Ик-66.

Кекух Іван Данилович (1922 р. н.)

10. Годівниця для бджіл. 1992 р.

Тулуб циліндричний, трохи розширений догори; всередині – циліндричний виступ із наскрізним отвором. Теракотова.

1. Семенівська кераміка

Чайники із зібрання
Семенівського музею

Стінка чана

№ 4 Ик-62

№ 1 Ик-69

№ 2 Ик-68

№ 3 Ик-70

№ 5 Ик-67

№ 8 Ик-65

№ 6 Ик-64

№ 7 Ик-63

№ 9 Ик-66

2. Семенівська кераміка

Глина; формування на крузі, випалювання.

Н – 9,2, Д – 11,6, d – 9,3.

Ик-755.

Ромах Михайло Максимович (1929–1988)

11. Глечик. 1982 р.

Тулуб округлий, звужений до денця; шийка висока широка; вінця валикоподібні. Вкритий всередині та на вінцях світло-коричневою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 27,5, Д – 11,5, d – 8,3.

Ик-227.

12. Глечик. 1982 р.

Тулуб присадкуватий округлий, звужений до денця, плавно переходить у коротку широку шийку; вінця прямі заокруглені; з носиком та ручкою. Вкритий всередині та зовні у верхній частині, коричневою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 19,5, Д – 10, d – 7,6.

Ик-231.

13. Глечик. 1982 р.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, угорі плавно переходить у коротку широку шийку; вінця плескаті; з носиком та ручкою. Вкритий всередині та зовні у верхній частині темно-зеленою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 14,5, Д – 10,4, d – 6,5.

Ик-232.

14. Глечик. 1982 р.

Тулуб присадкуватий округлий, різко звужений до денця; шийка висока широка; вінця валикоподібні. Вкритий всередині світло-коричневою поливою, зовні – теракотовий.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 19,5, Д – 10, d – 7.

Ик-233.

15. Горщик. 1982 р.

Тулуб видовжений округлий, різко звужений до денця; вінця потовщені. Закривається конусоподібною кришкою з плоским хватком. Вкритий всередині світло-коричневою поливою, зовні – теракотовий.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н з кришкою – 27,5, Д – 14,5, d – 9,5.

Ик-228.

16. Горщик. 1982 р.

Тулуб видовжений округлий, різко звужений до денця; вінця потовщені. Закривається конусоподібною кришкою з плоским хватком. Вкритий всередині та зовні на вінцях світло-коричневою поливою, решта – теракотова.

Н з кришкою – 22, Д – 13, d – 7,5.

Ик-229.

17. Горщик. 1982 р.

За формою та оздобленням подібний до № 16.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н з кришкою – 15, Д – 9,3, d – 6,5.
Ик-230.

18. Горщик для квітів. 1982 р.

Тулуб циліндричний, звужений до денця; вінця трохи відігнуті назовні, з широкою хвилястою смугою по краях. Вкритий зовні у верхній частині зеленою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 12,5, Д – 14,5, d – 6,2.

Ик-234.

19. Макітра. 1982 р.

Тулуб округлий, різко звужений до денця; вінця відігнуті назовні, потовщені. Вкрита всередині та зовні на плечах зеленою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 15, Д – 13,5, d – 7.

Ик-235.

20. Макітра. 1982 р.

За формою та оздобленням подібна до № 19. Полива зовні темно-коричнева, всередині – світло-коричнева.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 19, Д – 16,8, d – 9.

Ик-236.

Саковський Олексій Леонідович (1983 р. н.)

21. Глечик. 2017 р.

Тулуб округлий, плавно переходить у коротку широку шийку; вінця ледь розширені; з носиком та ручкою. Суцільно вкритий жовтуватою прозорою поливою. Декорований гравіруванням: на плечах – хвиляста смуга, обрамлена прямими лініями, під вінцями – пряма лінія.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 13,5, Д – 9,5, d – 7.

Ик-1097.

22. Глечик. 2017 р.

Тулуб присадкуватий, різко звужений до денця, угорі плавно переходить у невисоку широку шийку; вінця прямі. Вкритий всередині та зовні у верхній частині прозорою поливою, решта – теракотова. Декорований гравіруванням: на плечах – хвиляста смуга, обрамлена прямими лініями, під вінцями – пряма лінія.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 14,7, Д – 10, d – 6,5.

Ик-1096.

23. Миска. 2017 р.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим опуклим бортиком, ледь відігнутими назовні вінцями. Вкрита всередині та зовні у верхній частині прозорою поливою, решта – теракотова. Декорована гравірованою хвилястою смугою та прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 8,5, Д – 14, d – 8.

Ик-1098.

ТОНКИХ Н.

Твори М.Л. Панька в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог

Ім'я Миколи Леонідовича Панька – майстра, що працює в такій галузі декоративно-прикладного мистецтва як художня обробка дерева, широко відоме не лише на Чернігівщині. Він – член Національної спілки художників України, заслужений майстер народної творчості України, кавалер ордена «За заслуги» III ступеня.

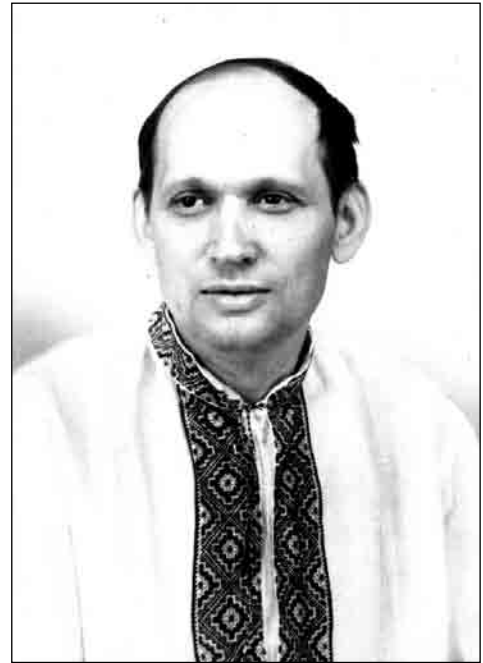
Народився Микола Леонідович 6 серпня 1951 року в селі Роїще Чернігівського району. Закінчивши школу в рідному селі, оволодів спеціальністю електрика в Гомельському професійно-технічному училищі № 81. У 1970–1972 роках перебував у лавах Радянської армії, служба проходила у Казахстані. Демобілізувавшись, деякий час працював за набутим фахом на Чернігівському заводі автотзапчастин. Невдовзі повернувся до армії: після навчання у школі прапорщиків з 1974 року до 1994 року служив у Чернігівському вищому військовому авіаційному училищі льотчиків на кафедрі авіаційного обладнання літаків.

Так склалася доля, що де б не працював М.Л. Панько, крім безпосередніх службових, він виконував і обов'язки художника. Зокрема, в училищі йому доводилось для забезпечення навчального процесу оформляти аудиторії, різноманітні стенди, виготовляти наочне приладдя, робити сувеніри для гостей навчального закладу.

Перші спроби творення із дерева відносяться ще до шкільної пори. Та початком своєї творчості Микола Леонідович вважає дерев'яну скриньку, зроблену ним у подарунок майбутній дружині Ларисі, з якою познайомився на початку 1970-х років. Він часто їздив у відрядження до Києва і під час одного з них зайшов до Державного (тепер – Національний) музею українського народного декоративного мистецтва, де зустрівся з відомим мистецтвознавцем Музою Яківною Куницькою. Саме їй Микола Леонідович показав свою першу роботу. Науковець, попри недосконалість витвору, змогла розгледіти творчий потенціал автора. Зробивши ряд зауважень щодо оздоблення скриньки, вона порадила вивчати музейні колекції, наукову літературу, особливу увагу звернути на дослідження різьбярських традицій саме Чернігівщини.

Відтоді Микола Панько багато працював з фаховою літературою, вивчав дерев'яні різьблені речі в експозиціях і фондах музеїв Києва, Чернігова, інших міст. Кожну нову роботу відвозив на суд Музи Яківни, дослухався її порад, а нерідко і сперечався, обстоюючи своє бачення композиції, декорування та форми творів.

За кілька років наполегливої праці Микола Панько вже мав у своєму доробку певну колекцію виробів і в 1982 році його твори вперше були представлені в Києві на республіканській виставці «Завжди напоготові». Відтоді практично щорічно брав участь у різних виставках у Києві, Чернігові, Сумах, Ялті, Гомелі, Москві, Зоряному містечку, його роботи експонувались у Польщі, Канаді, Швеції. У 1984 році в Чернігові відбулась перша персональна виставка майстра, а в серпні 1986 року в Чорнобилі була розгорнута виставка подружжя Паньків – різьблення Миколи Леонідовича і вишивка Лариси Борисівни. Загалом на творчому рахунку М.Л. Пань-

ка – участь у понад сотні виставок, численні грамоти, дипломи, подяки. З-поміж них: почесна грамота Музею народної архітектури і побуту (1985), диплом імені Юрія Гагаріна Центру підготовки космонавтів у Зоряному містечку (1988), почесна грамота Спілки художників України за кращий твір у галузі різьблення на дереві, що експонувався на республіканській виставці «Народне мистецтво України» (1988), почесна грамота Чернігівського управління культури (1991) тощо.

Сьогодні Микола Панько – знаний, досвідчений майстер. Якщо на початку своєї діяльності він деякий час перебував під впливом творчості різьбярів Західної України, нині – гідно продовжує багаті традиції Чернігівщини. Перевагу надає техніці тригранно-виїмчастого різьблення. Окремі твори оздоблює, застосовуючи задимлювання або вошіння. У першому випадку поверхня виробу задимлюється вогнем свічки, потім шліфується і тоді різьблені візерунки контрастно виступають на світлому тлі чистого дерева. Для вошіння скипидар і віск у співвідношенні 3:1 кладуть у ємність, щільно закривають кришкою і витримують протягом трьох-чотирьох днів. За цей час суміш перетворюється на густу мастику, якою вкривають поверхню виробу, залишають на декілька діб для просочення і висихання, а потім полірують вовняною ганчіркою. В результаті різьблені заглибини залишаються тьмяними сіруватими, а решта поверхні стає блискучою, сяючою, святковою.

Микола Леонідович перебуває в постійному пошуку нових форм, прийомів, особливостей декорування. В оздобленні виробів використовує традиційні поліські елементи орнаменту – розетки, ромби, доріжки тощо, вдале komponування яких створює гармонійний декор виробу. Працює з місцевими породами дерев, як-от: дуб, береза, клен, осика, груша, липа, іноді обробляє тверду деревину бука й акації. Має доволі різноманітний асортимент: обробні дошки, черпаки, тарелі, хлібниці, салоточки, джбани, іграшки, жіночі прикраси, меблі. Протягом кількох десятиріч наполегливої праці Микола Леонідович виготовив понад 600 творів, багато з яких нині зберігаються в музеях в Україні, Росії, Казахстані, Болгарії, а також у приватних збірках у різних країнах світу.

Зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського нараховує 35 одиниць зберігання (38 предметів) робіт М.Л. Панька. Усі вони були створені протягом 1980-х – 1990-х років у Чернігові, більша частина тоді ж потрапила до музею, з них куплені – 25 одиниць. П'ять творів, виготовлених наприкінці минулого століття, подаровані автором 2014 року.

У каталозі твори розміщені за абеткою у хронологічному порядку. Містяться наступні відомості: назва, час та місце виготовлення, стислий опис, матеріал, техніки, розміри, час і спосіб надходження до музею, інвентарний номер. Розміри подаються у сантиметрах у такій послідовності: висота, ширина, глибина, D – діаметр.

-
1. Адруг А. Почерк – різцем та голкою //Україна. – 1987. – № 7. – С. 10–12.
 2. Адруг А. Чернігівський різьбяр //Образотворче мистецтво. – 1992. – № 4. – С. 49–50.
 3. Крючков Ф. Народный мастер //Советское военное обозрение. – 1987. – № 8. – С. 22–23.
 3. Мороз В. Нові твори самодіяльних митців Чернігівщини //Народна творчість та етнографія. – 1984. – № 3. – С. 5–7.
 4. Мороз В. Багатство барв //Деснянська правда (Чернігів). – 1984. – 25 листопада.
 5. Мороз В. На очах народжене диво //Деснянська правда. – 1989. – 3 січня.
 6. Созонтова М. І стіл, і на столі //Чернігівський вісник. – 2001. – 16 серпня.
 7. Ятченко В.Г. Ковток чистого мистецтва //Гарт (Чернігів). – 2001. – № 9. – 23 лютого.

Каталог

1. Баклага. 1983 р.

Кругла, з циліндричною пробкою, на невисоких ніжках. З двох боків тулуб оздоблений орнаментальною композицією з шестипелюстковою квіткою по центру.

На денці випалений надпис: «М. Панько/м. Чернігів/1983 р.».

Дерево; виточування, вирізування, склеювання, контурне та тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

18,7 x 12 x 4,7.

Куплена у автора в 1983 р.

Ид-195.

2. Баклага. 1990-ті роки.

Кругла, на двох плескатих ніжках, з круглою пробкою. З двох боків оздоблена орнаментом, який складається з шестипелюсткової розетки, що вписана в концентричні круги з геометризованими мотивами.

Дерево; вирізування, виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

30,5 x 24 x 6,3.

Подарована автором у 1986 р.

Ид-243.

3. Баклага «Весільна». 1990-ті роки.

Кругла, на двох ніжках, з пробкою. Орнаментована розетками, потроєними розетками, чотирилисниками, трикутниками, ламаними лініями.

На денці випалено клеймо майстра.

Дерево; виточування, вирізування, тригранно-виїмчасте та профільне різьблення.

27,8 x 20,3 x 12,5.

Подарована автором у 2014 р.

Ид-821.

4. Гребінь для вичісування льону. 1982 р.

Прямокутної форми, з округлою ручкою. Оздоблений геометричним орнаментом у вигляді смуги з трикутників, на кінці ручки – шестипелюсткова розетка. По боках продряпані надписи: «1982 р. М. Панько», «м. Чернігів».

Дерево; вирізування, задимлювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

24,3 x 17 x 10,8.

Куплений у автора в 1983 р.

Ид-196.

5. Джбан. 1989 р.

Циліндричної форми, трохи звужений догори, з пласкою, відкидною кришкою та фігурною, видовженою ручкою. Кришка та тулуб оздоблені геометричним орнаментом, який складається з шестипелюсткових розеток, ламаних ліній та ромбів.

На денці випалений надпис: «Панько/м. Чернігів/1989 р.». Дерево; виточування, вирізування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

19,5 x 15,5 x 11,8.

Куплений у автора в 1989 р.

Ид-431.

6. Дошка обробна. 1980 р.

Прямокутної форми, з фігурним верхнім краєм та ручкою. На ручці – круглий отвір. Лицьова площа оздоблена квіткою-розеткою по центру та ромбами обабіч.

На звороті продряпаний надпис: «М. П./ Чернігів 1980».

Дерево; вирізування, свердління, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

40,9 x 15,7 x 1,6.

Куплена у автора в 1982 р.

Ид-161.

7. Дошка обробна. 1981 р.

Прямокутної форми, з фігурним верхнім краєм та ручкою. На ручці – круглий отвір. Лицьова площа оздоблена геометричним орнаментом у вигляді смуги з ромбів та «вихровою» розеткою по центру.

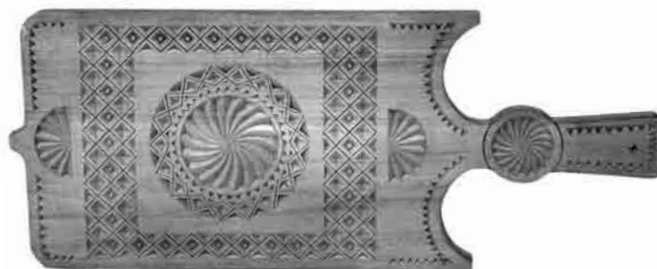
На звороті продряпаний надпис: «М. Панько/ Чернігів 1982 р.».

Дерево; вирізування, свердління, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

48,2 x 19,7 x 1,6.

Куплена у автора в 1982 р.

Ид-160.

8. Дошка обробна. 1982 р.

Прямокутної форми з фігурним верхнім краєм та ручкою. На ручці – круглий отвір. Лицьова площа оздоблена стилізованою квіткою, яка складається з шестипелюсткових розеток, ручка декорована овоїдними мотивами.

На звороті продряпаний надпис: «М. П./Чернігів 1982 р.».

Дерево; вирізування, свердління, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

41,3 x 20,2 x 1,6.

Куплена у автора в 1982 р.

Ид-162.

9. Дошка обробна. 1984 р.

Прямокутної форми, з ручкою. На ручці – круглий отвір. Лицьова площа оздоблена геометричним орнаментом, що складається з трьох шестипелюсткових розеток в обрамленні смуги трикутників.

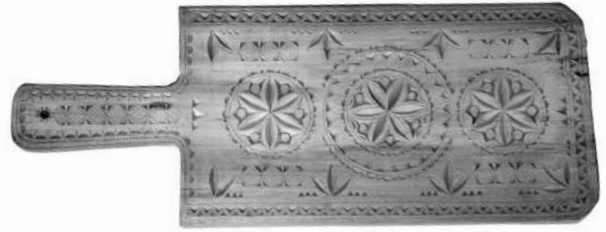
На звороті випалений надпис: «М. Панько/м. Чернігів/1984 р.».

Дерево; вирізування, свердління, тригранно-виїмчасте різьблення.

42 x 16,7 x 1.

Подарована автором Музею народного декоративного мистецтва Чернігівщини у зв'язку з його 5-річним ювілеєм 21 грудня 1984 р.

Ид-226.

10. Ківш. 1982 р.

Круглий, з видовженим держакком із загнутим кінцем. Тулуб та ручка оздоблені орнаментом, який складається з шестипелюсткових розеток та трикутників.

На денці продряпаний надпис: «М. П./Чернігів/1982 р.».

Дерево; вирізування, видовбування, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

7,7 x 12,5 x 23,5.

Куплений у автора в 1982 р.

Ид-165.

11. Ківш. 1982 р.

Круглої форми, з ручкою у вигляді стилізованої кінської голови. Тулуб оздоблений двома смугами з трикутників.

На денці продряпаний надпис: «М. Панько/м. Чернігів/1982 р.».

Дерево; вирізування, видовбування, об'ємне, тригранно-виїмчасте та контурне різьблення.

6,5 x 25,5 x 10,8.

Куплений у автора в 1983 р.

Ид-197.

12. Комплект речей жіночого туалету. 1984 р.

1. Дзеркальце.

Овальної форми, з ручкою. На звороті – шестипелюсткова розетка, вписана в коло. Ручка з обох боків оздоблена геометричним орнаментом.

На ручці випалений надпис: «1984 р./М. Панько».

Дерево, дзеркало; виточування, вирізування, тригранно-виїмчасте та контурне різьблення.

28,5 x 8,5 x 1,9.

Ид-220/1.

2. Пудрениця.

Циліндричної форми з кришкою. Верхній край тулуба та кришки оздоблений геометричним орнаментом у вигляді півкіл та трикутників.

На денці випалений надпис:

«М. Панько/м. Чернігів / 1984 р.»

4,5 x 7,5.

Дерево; виточування, тригранно-виїмчасте різьблення.

Ид-220/2.

3. Кулон.

8-подібної форми, оздоблений мотивом ромба посередині, зі шнурком, що кріпиться до верхньої частини.

Дерево, льон; вирізування, виточування, контурне та тригранно-виїмчасте різьблення.

4,6 x 3,2 x 0,5.

Ид-220/3.

Куплений у автора в 1984 р.

13. Корець. 1990-ті роки.

Овальної форми, ручки у вигляді голови та хвоста птаха. Декорований орнаментом з шестипелюсткових розеток. На денці випалено клеймо майстра.

Дерево, віск; видовбування, вошіння, об'ємне, тригранно-виїмчасте та профільне різьблення.

18 x 23 x 17.

Подарований автором у 2014 р.

Ид-822.

14. Ліжко іграшкове. 1990-ті роки.

Основа («лежанка») та дві спинки – суцільні, дві бічні стінки – з вертикальних рейок, на прямих ніжках. Спинки декоровані потрійними 5-типелюстковими розетками.

На денці випалено клеймо майстра.

Дерево; виточування, вирізування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

15 x 24,2 x 14,4.

Подаровано автором у 2014 р.

Ид-825.

15. Ліжко-коліска іграшкове. 1990-ті роки.

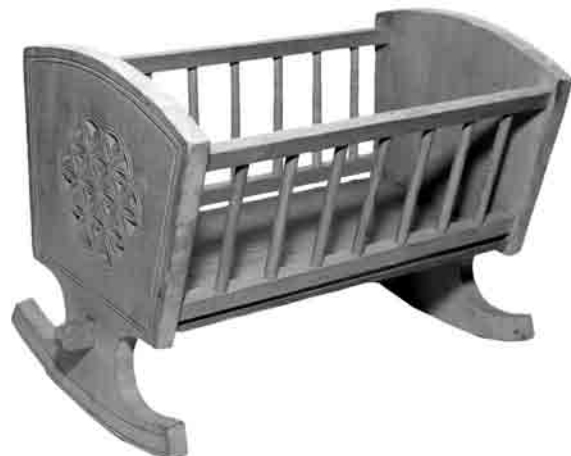
Основа («лежанка») та дві спинки із дугоподібними ніжками – суцільні, дві бічні стінки – з вертикальних рейок. Спинки декоровані 5-типелюстковими розетками, з'єднаними між собою. На денці випалено клеймо майстра.

Дерево; виточування, вирізування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

19 x 29 x 16.

Подаровано автором у 2014 р.

Ид-824.

16. Ложка. 1982 р.

Голівка – овальна, держачок оздоблений орнаментом у вигляді стилізованого колоска, розширений і загострений на кінці. На зворотному боці держачка продряпаний надпис: «М.П./Чернігів-82 р.».

Дерево; вирізування, видовбування, тригранно-виїмчасте різьблення.

3 x 21,5 x 4,8.

Куплена у автора в 1982 р.

Ид-163.

17. Набір для оселедця. 1983 р.

1. Посудина для оселедця.

Видовженої форми, з двома широкими, заокругленими ручками, які прикрашені орнаментом з трикутників.

На денці випалений надпис: «М. Панько/м. Чернігів/1983 р.».

1,9 x 24,5 x 7.

Ид-221/1.

2. Посудина для спецій.

У формі восьмигранника з заокругленими кутами та широкою пласкою ручкою, яка декорована орнаментом з трикутників. На денці випалений надпис: «М. Панько/м. Чернігів/1983 р.».

Дерево; вирізування, видовбування, тригранно-виїмчасте різьблення.

2,2 x 10 x 7.

Ид-221/2.

Куплений у автора в 1984 р.

18. Панно «60 років СРСР». 1980 р.

Прямокутне, декороване розетками: угорі – з надписом «60 СРСР», унизу – «вихровою». Обрамлене вузькими, декорованими геометричним орнаментом планками, прикріпленими циліндричними шипами.

На звороті продряпаний надпис: «М. Панько/м. Чернігів/1980 р.».

Дерево; вирізування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

42 x 21,4 x 1,8.

Куплено у автора в 1982 р.

Ид-194.

19. Полиця. 1982 р.

Дві дошки, скріплені у стик під прямим кутом, з фігурними бічними стінками.

Вертикальна та бічні стінки декоровані шестипелюстковими розетками, ромбами та надписом у центрі вертикальної стінки: «Київ 1500».

На бічній стінці продряпаний надпис:

«М. П/1982 г. ».

Дерево; вирізування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

18 x 101 x 10,5.

Подарована автором у 1982 р.

Ид-168.

20. Сільничка. 1982 р.

Овальної форми. Краї бортика оздоблені вузькою зубчастою смугою.

На денці продряпаний надпис: «М. П./Чернігів/1982 р.».

Дерево; вирізування, видовбування, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

3 x 18 x 13,5.

Куплена у автора в 1982 р.

Ид-166.

21. Сільничка. 1984 р.

Кругла, з опуклими боками. Оздоблена смужкою з трикутників.

На денці випалений надпис: «М. Панько/м. Чернігів/1984 р.».

3,2 x 7.

Подарована автором у 1984 р.

Ид-222.

22. Сільничка. 1985 р.

Циліндричної форми, на круглому плескатому стояні. Тулуб оздоблений широкою орнаментальною смугою з шестипелюсткових розеток, стоян – ламаною лінією. На денці випалений надпис: «М. Панько/м. Чернігів/1985 р.».

Дерево; виточування, вирізування; тригранно-виїмчасте різьблення.

11,2 x 10,7.

Куплена у автора в 1985 р.

Ид-232.

23. Скринька. 1982 р.

Прямокутної форми, з опуклим віком на завісах, на чотирьох фігурних ніжках. Стінки оздоблені геометричним орнаментом з овоїдних мотивів та ромбів, віко декороване композицією з 12-типелюстковою розеткою та надписом: «1500 Київ».

На денці продряпаний надпис: «М. П.-82/Чернігів».

Дерево, метал; вирізування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

13 x 25,3 x 14,5.

Куплена у автора в 1982 р.

Ид-169.

24. Скринька. 1982 р.

Прямокутної форми, з плескатою кришкою на завісах, на чотирьох фігурних ніжках. Кришка оздоблена геометризваною квіткою та надписом: «СС/60/СР». Бічні стінки декоровані орнаментом, що складається з шестипелюсткових розеток та ромбів.

На денці продряпаний надпис: «М. П./1982/м. Чернігів».

Дерево, метал; вирізування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

11 x 29,5 x 17.

Куплена у автора в 1982 р.

Ид-170.

25. Скринька. 1983 р.

Прямокутної форми, з рельєфною кришкою на завісах, на чотирьох фігурних ніжках. Кришка та бічні стінки оздоблені геометричним орнаментом, що складається з шестипелюсткових розеток, вписаних в коло, ромбів і ламаних ліній.

На денці випалений надпис: «М. Панько/ м. Чернігів/1983 р.».

Дерево, метал; вирізування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

13,5 x 30,5 x 19,5.

Куплена у автора в 1983 р.

Ид-193.

26. Скринька. 1983 р.

Прямокутної форми, з рельєфною кришкою на завісах, на чотирьох фігурних ніжках. Кришка та бічні стінки оздоблені геометричним орнаментом, який складається з шестипелюсткових розеток, вписаних в коло та ромбів. На денці випалений надпис: «М. Панько/Чернігів/1983 р.».

Дерево; вирізування, склеювання, задимлювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

13,5 x 30,5 x 19,8.

Куплена у автора в 1984 р.

Ид-219.

27. Таріль. 1983 р.

Кругла, з широким дзеркалом, плескати́м бортиком. Дзеркало декороване геометричним орнаментом, який складається з великого ромба та чотирилисників по його кутах. Бортик оздоблений чотирма шестипелюстковими розетками.

На денці випалений надпис: «М. Панько/м. Чернігів/1983 р.».

Дерево; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

D – 33,5.

Куплена у автора в 1984 р.

Ид-217.

28. Таріль декоративна. 1984 р.

Кругла, з широким дзеркалом, високим бортиком. Дзеркало по краю оздоблено прорізним геометрично-рослинним орнаментом, який складається з чотирьох шестипелюсткових розеток з дубовим листям обабіч.

На бортику надпис: «М. Панько 1984 р./ м. Чернігів».

Дерево; виточування, склеювання, ажурне різьблення.

D – 36.

Куплена у автора в 1984 р.

Ид-218.

29. Таріль, присвячена 40-річчю Перемоги. 1984 р.

Кругла, з широким опуклим денцем та невисоким бортиком. У центрі дзеркала – п'ятикутна зірка з променями та цифрою «XXXX». Бортик декорований концентричними смугами з ромбів та трикутників, напівкіл.

На денці випалений надпис: «М. Панько/ м. Чернігів/1984 р.».

Дерево; виточування, склеювання, задимлювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

D – 24.

Куплена у автора в 1985 р.

Ид-230.

30. Таріль – хлібниця. 1985 р.

Кругла, сферично увігнута, краї бортика оздоблені орнаментом у вигляді ланцюжка з маленьких кульок.

На денці випалений надпис: «М. Панько/ м. Чернігів/ 1985 р.».

Дерево; виточування, склеювання, рельєфне різьблення.

D – 24,5.

Куплена у автора в 1985 р.

Ид-231.

31. Хлібниця. 1981 р.

Трапецієвидної форми, з відкидною пласкою кришкою на завісах. Кришка оздоблена «вихровою» розеткою з зубчастим краєм по центру та стилізованими колосками обабіч. Верхня та бічні стінки декоровані шестипелюстковими розетками, з'єднаними між собою.

На задній стінці продряпаний надпис: «М. П./ Чернігів/1981 р.».

Дерево, метал; вирізування, склеювання, тонування, задимлювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

16,8 x 38,5 x 24,8.

Куплена у автора в 1982 р.

Ид-167.

32. Цукерниця «двійнята». 1983 р.

Дві глибокі круглі миски, зроблені з цільної деревини, з вертикальною ручкою-кільцем у місці зіткнення. Ручка та краї бортиків мисочок оздоблені стрічкою геометричного орнаменту, який складається з овоїдних мотивів та трикутників.

На денці однієї з мисочок випалений надпис: «М. Панько/м. Чернігів /1983 р.».

Дерево; видовбування, вирізування, тригранно-виїмчасте різьблення.

13,5 x 28 x 13,5.

Куплена у автора в 1984 р.

Ид-216.

33. Цукерниця. 1984 р.

Циліндрична, трохи звужена догори, з пласкою кришкою та петлеподібним хватком. Оздоблена чотирма шестипелюстковими розетками, розділеними вертикальними смугами з ромбів. Кришка декорована смугою зубців.

На денці випалений надпис: «М. Панько/м. Чернігів/1984 р.».

Дерево; вирізування, виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення.

20 x 16,5.

Передано Дирекцією художніх виставок України у 2002 р.

Ид-432.

34. Цукерниця з кришкою. 1990-ті роки.

Циліндричної трохи звуженої догори форми. Оздоблена угорі ламаною лінією, у середній частині – потрійними розетками, унизу – широким пояском з хрещатих мотивів. На денці випалене клеймо майстра. Кришка пласка з конусоподібним хватком. Декорована зубчастою смугою.

Дерево; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте та профільне різьблення.

23 x 14.

Подарована автором у 2014 р.

Ид-823.

35. Черпак. 1982 р.

Голівка – округла, держак – довгий із загнутим кінцем, оздоблений стрічкою орнаменту з ромбів.

На зворотному боці голівки продряпаний надпис: «М. П./Чернігів».

Дерево; вирізування, видовбування, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

33 x 14,5 x 8.

Куплений у автора в 1982 р.

Ид-164.

СИТИЙ І.

З історії інтролігаторства Лівобережної України XVII–XVIII століть

Мистецтво виготовлення художньої обкладинки книги прийшло на терени України у X–XII ст. з Візантії¹. Абсолютна більшість палітурок того часу загинула, але вцілілі оправи, повідомлення літописців² та знахідки археологів дозволяють зробити певні реконструкції. У цей час книги обгортали тканиною, поміщали у футляр, виготовляли золотарську оправу³.

Під час розкопок 1991 р. чернігівського посаду на вул. Мстиславська, 47 серед решток дерев'яної церкви та житла священика XII ст.⁴ були виявлені свинцеві застібки книги (аналогічні знайденим під час розкопок у Києві на вул. Рейтарська, 36) та гіпотетична накладка палітурки. На останній бачимо рельєфне зображення двох чоловіків, які підтримують третього (*кольор. вкл. 3, фото 1*)⁵. В.Г. Пуцко вважає, що зображено двох янголів, які підносять образ Спаса. На його думку, цей сюжет належить до теми «*Majestas Domini*», який має багато варіантів, у т. ч. й пов'язаний із сюжетом «Вознесіння». Мистецтвознавець припускає, що накладка була імпортована із Західної Європи, можливо Франції⁶.

Винахід друкарства порушив панування візантійської інтролігаторської традиції в Україні та зміцнив західноєвропейську, аж до назви ремесла оздоблення книги та майстра, що виготовляв палітурки (інтролігатор – «палітурник»). Українським книжковим оправам XVI–XVIII ст. притаманний ряд ознак, що дозволяє вітчизняним та іноземним фахівцям виділити їх в окрему групу під спеціальним терміном «українська оправа»⁷. Законодавцем моди була палітурна друкарня Києво-Печерської Лаври⁸. Київські інтролігатори безпосередньо або через позичання обладнання чи шляхом навчання долучалися до оздоблення книжок по всій Україні. Зокрема відомо, що у них навчалися чернігівські інтролігатори⁹, потреба в яких була продиктована заснуванням у Чернігові книгодрукування спочатку Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким у 1646 р., а пізніше фундацією Лазарем Барановичем у 1674 р. стаціонарної друкарні у Новгороді-Сіверському, яку він 1679 р. перевіз до Чернігова¹⁰.

Природно виникає питання: інтролігатори інших друкарень в усьому наслідували киян чи мали свої родзинки? Спробуємо знайти відповідь на основі аналізу музейних збірок Новгород-Сіверського і Чернігова та окремих артефактів з приватних колекцій, передусім кліше середників, якими відтискували зображення по центру шкіряної оправи стародруку.

Два бронзових кліше першої половини XVIII ст. зберігаються у Новгород-Сіверському історико-культурному заповіднику «Слово о полку Ігоревім»¹¹.

Одне (інв. № КН 7995 /РУ 58) – штамп овальної форми 6,5х5,1х1 см, на якому з одного боку зображено «Воскресіння Христове», з іншого – «Розп'яття» (*кольор. вкл. 3, фото 2–3*). Композиція першого сюжету близька до книжних заставок: № 864 «Акафисты всеседмичние», К., 1677¹² та № 1073 Псалтирі, К., 1697¹³. Другого – до ілюстрацій творів Л. Барановича: № 1288 «Трубы словес проповедных», К., 1674¹⁴ і № 1437 «Трубы на дни нарочитыя», К., 1674; до заставки № 878 та ілюстрації № 1541 книги «Акафисты всеседмичние», К., 1677¹⁵; до ілюстрацій: № 1960 «Анфологиона», Новгород-Сіверський, 1678¹⁶, № 2019 і № 2021 Євангелія, Львів, 1690¹⁷, № 2041 Молитвослова, Чернігів, 1692¹⁸, № 1614 Апостола, К., 1695¹⁹. Проте, повної тотожності в жодному порівнянні не виявлено. Звертають на себе увагу різні стилістика обох зображень кліше, рівень проробки деталей, художнє оформлення бордюрів, трактування образів. Хоча безперечно маємо справу з бароковим витвором саме українських майстрів, ймовірно, двох. Вартий уваги і наступний момент: сюжет «Воскресіння» пов'язаний з радісними,

Фото 1.

Фото 2-3.

Фото 4-5.

Фото 6-7.

Фото 8 (вид збоку).

Фото 9.

Фото 10.

Фото 11-12.

Фото 13 (вид збоку).

4. 3 історії інтролігаторства

Фото 14.

Фото 19–20.

Фото 21.

Фото 22.

Фото 24.

Фото 25–26.

Ікона «Богоматір Печерська з вибраними святими»

світлими почуттями, а «Розп'яття» – зі смутком, що не могло не вплинути на стилістику зображення, на обрані майстром засоби художнього втілення сакрального сюжету. Звідси – відчуття, що маємо справу з роботою кількох інтролігаторів. Датовати цей артефакт за стилістичними особливостями можна кінцем XVII – початком XVIII ст.

Інше кліше (інв. № КН 7994/ РУ 57) – ромбовидне, 7x5x0,8 см, з одного боку зображений «Спас Вседержитель», з іншого – «Богоматір Знамення» (кольор. вкл. 3, фото 4–5). За формою це так званий «кибалковий» середник²⁰. Композиція першого сюжету дуже розповсюджена, тому наведемо лише кілька прикладів. Вона близька до ілюстрацій у творах Л. Барановича: заставки № 861 книг «Трубы словес проповедных» К., 1674 та «Трубы на дни нарочитыя», К., 1674²¹, ілюстрації № 1405 «Труб словес проповедных», К., 1674²²; до львівських видань: заставка № 1695 Апостола, 1654²³, ілюстрації № 1923 «Триодь постная 1664²⁴, Службеників 1666²⁵ та 1681²⁶, «Шестоднева», 1689²⁷, а також ілюстрації № 1985 книги «Акафисты», Унів, 1683²⁸.

Другий сюжет потрактований жвавіше, з більшою художньою виразністю, з певними відступами від канону. Звертають на себе увагу індивідуальність облич Богоматері та маленького Ісуса, привітні посмішки на їхніх обличчях, жестикуляція рук, кілька варіантів зображень янголів, враження доброго смаку загалом від всієї композиції. Вона близька до ілюстрацій: № 1124 Патерика печерського, К., 1661, 1678²⁹; книги І. Дамаскина «Каноны пресвятей Богородици», К., 1697; № 21196 Молитовника, Унів, 1698³⁰; № 2146, 2148, 2222 «Акафистів», Львів, 1699³¹. Обрамлення зображення Богородиці кількома янголами бачимо на ілюстраціях книг: № 1368 до «Акафисты», К., 1674, 1693³²; І. Дамаскин «Каноны пресвятей Богородици», К., 1697³³; «Ирмологий», К., 1698³⁴.

Композиція цієї матриці наслідує сюжети деяких так званих «кибалкових» середників лаврської друкарні XVIII ст.³⁵ З великою долею ймовірності можна припустити, що Новгород-Сіверське кліше № КН 7994 / РУ 57 – роботи київського майстра 1720-х – 1730-х років.

У вересні–листопаді 2009 р. на форумі Геральдика Ру був виставлений бронзовий середник 7,5x5x1 см, вагою 100 гр.; техніка виготовлення – лиття з наступним карбуванням та роботою штихелем і сріблення; у заглибинах виявлені залишки воску. Угорі було пізніше припаяне кільце, тобто середник використовувався і як шийна іконка-оберіг. З одного боку артефакту бачимо сцену «Благовіщення», з іншого – герб Російської імперії з розп'ятим Андрієм Первозванним на грудях орла (за П. Курінним середники з таким зображенням є ознакою роботи лаврських інтролігаторів від середини XVIII ст.³⁶) (кольор. вкл. 3, фото. 6–8). Цікавою особливістю середника є поєднання овальної форми та т. зв. «контурного» кліше, конфігурація якого не має певної геометричної форми, його зовнішня межа співпадає з контуром зображеного на ньому сюжету³⁷. Отже перед нами робота київського майстра другої половини XVIII ст. Схожий, але кибалковий, середник розміром 9,3x6 см, був виявлений нами на спідній дошці оправи «Часослова», К., 1742 (кольор. вкл. 3, фото 9), на чільній дошці зроблений відтиск Розп'яття з чотирма предстоячими: Богоматір і св. Магдалина ліворуч та св. Іоанн і сотник Лонгин праворуч (кольор. вкл. 3, фото 10)³⁸.

Навесні 2016 р. на волейбольному майданчику чернігівського міського пляжу «Золотий берег» під час його впорядкування на глибині 50–60 см у глижці глею знайшли бронзове контурне кліше розміром 3,7x1,8x0,7 см, вагою 34 гр. (кольор. вкл. 3, фото 11–13). З одного боку твору бачимо Богоматір з Немовлям, яка стоїть на місяці, на іншому – Розп'яття з предстоячею. Тепер цей унікум зберігається у приватній колекції чернігівця О.М. Ємця. До його знахідки було відомо лише 8 середників такого виду³⁹. У трактуванні сюжетів відчувається католицький вплив. Так, розп'ятий Ісус Христос зображений у начересельнику з кінцями, що майорять⁴⁰, уклінна Марія Магдалина з розпущеним волоссям у відчаї простягає руку до хреста⁴¹, але чаша як символ Марії Магдалини, або єхаристійна чаша має архаїчну форму і поставлена на пре-

стол, вкритий квітчастою ковдрою, а іконографія Богородиці, що стоїть на місяці, сформована в Західній Європі ще у XV ст.⁴² Особливістю середника, що ми описуємо, крім архаїчної чаші, є зображення двох круглих цяточок на черевичках Божої Матері.

До нашого часу в Європі збереглося чимало творів сакрального мистецтва, прикрашених цим Богородичним сюжетом⁴³. Популярним він був і в Україні: відомі мідьорити XVII ст. Л. Тарасевича⁴⁴; мідна гравюра XVIII ст. з варіантом цього сюжету зберігається у збірці Чернігівського історичного музею (кольор. вкл. 3, фото 14)⁴⁵; Богородиця на місяці прикрашає сторінки книг «Богородице Дево», Чернігів, 1707⁴⁶ (фото 15, 16), «Ірмологій», Чернігів, 1761 (фото 17)⁴⁷, «Акафисты с каноны», К., 1791 (фото 18)⁴⁸. У 2009 р. в чернігівській антикварній крамниці «Мистецтво» був виставлений прямокутний середник кийської роботи з датою «року 1793» на торці та зображеннями Богородиці на місяці, з одного боку, і Христа, з іншого (кольор. вкл. 4, фото 19–21).

Фото 15.

Фото 16.

Фото 17.

Фото 18.

Іншу авторську інтерпретацію зображення Богородиці на місяці бачимо на середнику спідньої дошки оправи 1784 р. Євангелія, М., 1779 (кольор. вкл. 4, фото 22)⁴⁹. Богородиця на місяці прикрашала печатку Чернігівського колегіуму (фото 23)⁵⁰. Знайти зображення означеного сюжету можна і на зброї: з правого боку трофейного клинка угорської шаблі, що колись належала князю П. Прозоровському, бачимо Богородицю на повний зріст, яка стоїть на місяці, та напис латиною: «Maria Mater Dei Patroneo Hungaria Sub tuum Bra sidium confugio» («Марія Мати Божа, заступниця Угорщини, віддаюсь під твоє заступництво» – переклад І. С.) (кольор. вкл. 3, фото 24)⁵¹. Подібну композицію подибуємо на хоругві Миколаївської церкви с. Жукоток Чернігівського повіту, яка була виготовлена 15 вересня 1777 р.: «На обратной стороне – Богоматерь в короне со скипетром и Богомладенцем на руках, в рост, на полумесяце»⁵². Навесні 2017 р. на антикварному сайті «Віоліті» був виставлений овальний бронзовий середник 56x43x10 мм, знайдений у Луганській області, з одного боку якого зображений Агнецъ Божий з відповідним написом, з іншого – Богородиця, що сидить на півмісяці і тримає в одній руці квітку, в іншій – жезл, а над нею два янголи тримають відкриту п'ятизубцеву корону (кольор. вкл. 4, фото 25, 26). За стилістичними ознаками його можна датувати другою половиною XVIII ст. Артефакт був викуплений київським колекціонером.

Фото 23.

Знайдений на чернігівському пляжі середник за художнім рівнем виконання – найкращий, найдосконаліший у своєму типологічному ряду. Певні риси архаїки в іконографії дозволяють припустити, що він був виготовлений наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Незвичне місце знахідки цього кліше можна пояснити наявністю тут у давнину поромної переправи, з якої починався шлях Чернігів–Ніжин.

Що ж до поставленого на початку запитання, то можна стверджувати, що вплив київської школи на українських (і не тільки) інтролігаторів був вирішальний. Це пояснюється кількома факторами: Київ XVII–XVIII ст. – центр величезної митрополії від Запоріжжя аж до Вільнюса включно, де сформувався потужний релігійний та культурний простір, а відповідно і ринок сакральної продукції, у т. ч. книг, який обслуговувала величезна група майстрів з єдиними творчими та технічними підходами. Цьому сприяли наявність у місті ще з початку XVII ст. найпотужнішої східноєвропейської друкарні православного культу з відповідним обладнанням та спеціалістами, у т.ч. спеціалізованою майстернею, де за єдиними правилами навчалися інтролігатори, які потім розходилися по всій означеній території, несучи із собою київську традицію оформлення книги, джерелами якої були відповідні традиції Візантії, Південної та Західної Європи, Сходу і власні уподобання. Саме завдяки останнім ми спостерігаємо розмаїття у трактуванні канонів, сюжетів, передачі особистих почуттів майстрів тощо. Головним джерелом сюжетів, іконографічних зразків для майстрів була книжкова гравюра. Отже, на Лівобережній Україні не було якоїсь особливої школи інтролігаторства, але були майстри зі своїм, авторським, поглядом. Цей висновок, окрім наведених вище прикладів, підтверджується фронтальним переглядом нами оправ стародруків та рукописних книг, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського⁵³.

1. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII століття. – К., 1926. – С. 5 (Окремий відбиток з 1-го тому «Труди Українського Наукового Інституту Книгознавства»). Бібліографія питання див.: Зінченко С. Історична реконструкція декоративного оздоблення золотарської оправи періоду X–XV століть на теренах Київської митрополії // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССЛІІ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2006. – С. 432–439; Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. – К., 2005; Гальченко О.М. Деякі питання методичних засад визначення композиційного рішення у декоративному оздобленні східнослов'янських оправ // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССЛІІ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2006. – С. 440–464; Дзєндзелюк О., Зінченко С. Навчання інтролігаторського ремесла у Львові в XVI–XVIII століттях // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССЛІІ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2006. – С. 465–473.
2. Найдавніша згадка про оправу чернігівського Євангелія вміщена в Іпатівському літописі під 1289 р. На ньому було зображення Спаса, виконане в техніці перегородчастої емалі: «Оковане сріблом, з жемчугом, і посеред нього [на оправі зроблено] Спаса, з емаллю» // Зінченко С. Історична реконструкція декоративного оздоблення золотарської оправи періоду X–XV століть... – С. 437.
3. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII століття. – С. 5.
4. Гребень П.Н. К вопросу о культовой деревянной архитектуре Чернигова в домонгольское время // Зодчество Чернигова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині країн Центральної та Південно-Східної Європи. – Чернігів, 2005. – С. 84.
5. Артефакти зберігаються у Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського (далі – ЧОІМ): інв. № Арх 348 (накладка, 1,2x7,1 см.), № Арх 349 (застібки).
6. Див.: Гребень П.Н. К вопросу о культовой деревянной архитектуре Чернигова в домонгольское время... – С. 85. Чи не була це Вознесенська церква?
7. Гальченко О.М. Сюжет «Розп'яття» на сюжетних середниках українських тиснених оправ XVI–XVIII ст. та уніфікація описання для баз даних // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 18. – К., 2015. – С. 598.
8. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII століття. – С. 6.
9. Там само. – С. 12.
10. Ситий І.М. До історії книгодрукування у Новгороді-Сіверському // Література та культура Полісся. – Вип. 19: Проблеми філології, історії, мистецтвознавства та культури Полісся в сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2002. – С. 86–91.
11. Речі до музею в 1994 р. передав В.П. Маринець, працівник райвійськкомату. Історія їх така: до військкомату звернулася жителька Новгород-Сіверського і повідомила, що знайшла на городі “вибуховий пристрій”. В.П. Маринець вилучив предмет і відніс його до міліції. Це виявилася металева капсула, всередині якої були знайдені: мідна монета з отвором, саморобний дріб, польські митні пломби та два штемпелі для тиснення. Останні й надійшли до красназнавчого відділу заповідника. Інформація люб'язно надана О.П. Радченко, заступницею директора заповідника “Слово о полку Ігоревім” з наукової роботи, за що їй гечно дякуємо.
12. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог / Сост. Гусева А.А., Каменева Т.Н., Полонская И.М. – М., 1981. – Вып. 2. – Т. 1: Киевские издания 2-й половины XVII в. – С. 22, 86.
13. Там же. – С. 31, 121.
14. Там же. – С. 19, 180.
15. Там же. – С. 22, 90, 246.
16. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог / Сост. Гусева А.А., Полонская И.М. – М., 1990. – Вып. 2. – Ч. 2: Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. – С. 18, 140.
17. Там же. – С. 26, 162.
18. Там же. – С. 28, 173.
19. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. – Вып. 2. – Т. 1. – С. 30, 277.
20. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII століття. – С. 26, 27.
21. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. – Вып. 2. – Т. 1. – С. 19, 20, 85.
22. Там же. – С. 19, 193.
23. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 8, 75.
24. Там же. – С. 10, 121.
25. Там же. – С. 13.
26. Там же. – С. 19.
27. Там же. – С. 25.
28. Там же. – С. 21, 146.
29. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. – Вып. 2. – Т. 1. – С. 14, 142, 23
30. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 34, 198.

31. Там же. – С. 34, 201, 202, 212
32. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. – Вып. 2. – Т. 1. – С. 18, 189, 29, 32.
33. Там же. – С. 32, 189.
34. Там же. – С. 33, 189.
35. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII століття. – С. 27, мал. 18, С. 28, мал. 19.
36. Там само. – С. 33, 22, мал. 13; с. 27, мал. 18.
37. Гальченко О.М. Сюжет «Розп'яття» ... – С. 600.
38. ЧОІМ. – Інв. № Ал 350.
39. Гальченко О.М. Сюжет «Розп'яття» ... – С. 600, 618.
40. Гальченко О.М. Сюжет «Розп'яття» ... – С. 606.
41. Гальченко О.М. Сюжет «Розп'яття» ... – С. 607, 611, 618.
42. Електронний ресурс: <http://fb.ru/article182062/blagoatnoe-nebo---ikona-bojey-materi-o-chem-molyatsya-pered-ikonoю>. Цей сюжет віддзеркалює текст гл. 12 Апокаліпсису: «И знамение веліе явися на небеси, жена облечена в солнце, и луна под ногами ея и на главе ея венец от звезд двою на десяти» (Библия. – Острог, 1581. – Арк. 67зв. //ЧОІМ. – Інв. № Ал 672).
43. Скульптури XV ст., середини XVI ст., XVIII ст., акварель Г. Крига 1632 р., монстранція А. Макензена 1516 р., пасторал І. Польмана третьої чверті XVII ст., олтарчик другої половини XVII ст. //Aurea porta Rzeczypospolitej. Sztuka gdanska od połowy XV do końca XVIII wieku. – Gdańsk, 1997. – Т. 1. – С. 55, 56, 57, 58, 323, 349, 353, 357.
44. Степовик Д. Українська гравюра бароко. – К., 2012. – С. 257, 279.
45. ЧОІМ. – Інв. № Им 740.
46. ЧОІМ. – Інв. № Ал 1222, арк. 123, 248.
47. ЧОІМ. – Інв. № Ал 354, зворот титулу.
48. ЧОІМ. – Інв. № Ал 357, арк. 234зв.
49. ЧОІМ. – Інв. № Ал 1532, на лицевій дошці у середнику «Воскресіння Христове». Опис цієї пам'ятки див.: Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог / Упор. Ситий І.М., Половникова С.О. – К., 1998. – С. 117.
50. Ситий І. Печатка Чернігівського колегіуму //Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 5.
51. ЧОІМ. – Інв. № И 2936.
52. Дроздов В.Г., Карпинский К. Описание вещественных и письменных памятников Черниговского епархиального древлехранилища //Сборник Черниговского епархиального древлехранилища. – Чернигов, 1908. – Вып. 1. – С. 30.
53. Ситий І. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Чернігів, 2004. – С. 3–37; Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог /Упор. Ситий І., Половникова С. – К., 1998. – 216 с. Окремі середники опубліковані нами у статті «Цехові прапори Лівобережної України» //Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССLX. Кн. 2. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2010. – С. 127–174.

ТРИКАШНА Л.

Пам'ять і примирення. Людські долі: Франц Йосипович Дюкич

Ф.Й. Дюкич. 1960-і роки.

Досліджуючи історію людських долей у буремні роки воєн, революцій тощо, хочеться наразі розповісти про угорця за походженням, який у роки Другої світової війни врятував українське село Анисів.

Франц Йосипович Дюкич народився 20 січня 1890 року в містечку Надраг Крошосоренської області Угорщини в багатодітній родині. Його батько був робітником, а мати – домогосподаркою. Крім Франца в сім'ї було ще десятеро дітей: чотири дівчинки та шість хлопчиків. Після закінчення семи класів Франц продовжив навчання в ремісничих майстернях у робітничому селищі Нандерхед. В 1907 році переїхав до Відня і влаштувався на роботу слюсарем. У 1911 році Франца Дюкича призвали до Австро-Угорської армії. Під час служби отримав звання унтер-офіцера [1, с. 15].

У часи Першої світової війни, у січні 1915 року він під

час Карпатської операції потрапив у полон до російських військ і був відправлений спочатку до Києва, а потім до Сибіру, де перебував до весни 1916 року. Звідти Дюкич був переведений до Чернігова і як військовополонений працював у нащадка давнього козацького роду Євгена Івановича Молявки, який свого часу закінчив Петровсько-Розумовську академію, здобув фах агронома і після повернення до Чернігова у 1895 році був обраний гласним повітової земської управи [2, с. 39]. Євген Іванович мав у селі Виблі 232 десятини землі, отож саме там і став працювати Ф. Дюкич [4, с. 603].

Після введення у лютому 1918 року в Україну німецьких військ Ф. Дюкич повернувся в Австро-Угорщину, працював слюсарем на заводі у м. Деошдер. Наприкінці жовтня 1918р. Австро-Угорську імперію сколихнули революційні події. У ніч з 30 на 31 жовтня у Будапешті й Відні одночасно відбулись революції, в результаті яких було повалено монархію Габсбургів: 12 листопада проголошено утворення Австрійської республіки, а 16 листопада – Угорської. Економічне і політичне становище

KIVONAT
a *Banád* egyházmegye *Utas-kerület* vármegyébe tartozó *na dr a g i* kath. plébániái egyház **KERESZT ANYAKÖNYVÉBŐL.**

A születés éve, hava és napja: *1890. január 20.*

A kereszteleés éve, hava, napja: *1890. január 22.*

A megkeresztelt neve: *Ferencz József*

A szülők vezeték- és keresztnéve: *Júdelits Erzsébet*

A kereszttelők vezeték- és keresztnéve: *Burghardt Rozália*

A kereszttelő neve és hivatala: *Halleray Károly plébános*

1921. évi november hó 23. napján.

Wendler Gyula plébános

Виписка з метричної книги про народження Ф.Й. Дюкича.

тодішньої Угорської республіки було важким. Економіка країни була підірвана війною, багато підприємств закрито, швидко росла інфляція. Складним залишалось і міжнародне становище. Тільки Австрія визнала нову республіку і заявила про свій нейтралітет. Неспроможність першого угорського уряду на чолі з графом М. Карої вирішити нагальні питання призвела до передачі влади коаліції соціал-демократів та комуністів і створення Угорської Радянської Республіки. Опинившись у ворожому оточенні (чеські, румунські, французькі війська), новий уряд основним своїм завданням вважав організацію захисту територіальної цілісності країни. Почалося формування Червоної гвардії, згодом реорганізованої в Червону армію. Ф.Й. Дюкич у м. Мішкольц вступає добровольцем до 10-го Угорського червоного полку. Та республіка проіснувала недовго, всього чотири місяці – з 21 березня до 6 серпня 1919 року [7].

З поваленням комуністичного режиму і початком у країні “білого терору” Франц Йосипович, ховаючись від переслідувань, емігрує в Україну і оселяється в тих місцях, де відбував примусові роботи під час полону, спочатку – в с. Виблі, потім переїжджає до с. Піски, а 1940 р. – до с. Анисів. 1922 р. одружується з Оленою Пилипівною Сердюк, невдовзі у подружжя народжується син Василь. Ф. Дюкич працював на сінопресувальному пункті, слюсарем у власній майстерні, агрономом у колгоспах “Новий шлях” та “Всесвітній жовтень”.

Під час окупації Чернігівщини нацистськими військами був перекладачем німецької мови при начальнику Чернігівського райземвідділу (з 15 лютого 1942 року по вересень 1943 року) [1, с. 17].

У роки німецько-радянської війни біля села Анисів стався випадок, наслідки якого поставили на порядок денний питання існування населеного пункту разом з його мешканцями. Історію, що сталася в ті важкі для України часи, місцеві жителі пам'ятають і до сьогодні, переповідаючи її з вуст у вуста наступним поколінням. У музеї Анисівської загальноосвітньої школи I–III ступенів ім. І.Я. Франка зберігаються спогади очевидців тих подій. Пропоную “послухати” Марію Опанасівну Коротку, 1922 р.н.: “... Франц Йосипович був агрономом, хороша людина. В роки війни була залізнична дорога 2,5 км до лісу, там був місток, а партизани підірвали його. Товарний поїзд з мазутом злетів із залізничної колії. Пам'ятаю, як вся вода була в мазуті. Німці окупували село, а біля болота за селом поставили кулемети. Вони хотіли знищити все село, людей всіх зганяли і хотіли постріляти, а село спалити і зрівняти з землею. А Франц Йосипович – австрієць, добре знав німецьку мову, пішов до них і просив цього не робити. Він зумів їх переконати, що це зробили не місцеві жителі, а якісь залітні партизани. І німці його послушали. Зняли оточення, відпустили людей. Він нас врятував. Якби не він, нас би німці постріляли. Коли село звільнили, почали розслідувати, хто чим займався на

Arbeitsamt: *Friedrichstraße* Stamm-Nr.: *692*
Відділ Праці: *Friedrichstraße* Nr.: *692*
Страна: *DE*

Abteilung: *Arbeitsamt* Krankenkasse: *Arbeitsamt*
Іст. відділ: *Arbeitsamt* Каса хворих: *Arbeitsamt*

Meldekarte
Картка явки

für: *L. Dykic, Franz*
Geb. am: *1920* led. v. erh., verw., gesch. *ne verm., konz., verw.*
Народився: *1920* не жон., жонат., розвед.

Beruf: *Agronom* Berufsgruppe: *26*
Професія: *Agronom* Професійна група: *26*

Wohnort: *Arbeitsamt*
Місце мешкання: *Arbeitsamt*

Strasse: *Arbeitsamt* Nr.: *5*
Вулиця: *Arbeitsamt* №: *5*

ARBEITSAMT
Mittel
Unterschrift des Amtleiters
Підпис керівника біржи
[Signature]

473-10000

Картка явки на біржу праці. Чернігів, 1942 р.

окупованій території. Франца Йосиповича саджають до тюрми. Його хотів народ захистити, але слухати людей ніхто не став. Пригрозили, що хто за нього буде заступатися, того посадять...” [3].

11 квітня 1944 року Франц Йосипович був заарештований за звинуваченнями у злочинах, передбачених ст. 54-1 “а” КК УРСР, а саме: “Проживаючи на тимчасово окупованій території Чернігівської області, добровільно став на службу перекладача у райземвідділі. Був солідарний з фашистами, допомагав окупантам встановлювати “новий порядок” на Україні, добився зарахування в категорію “Фольксдойче” – чужорідний німець, користувався привілеями, передбаченими для цієї категорії осіб, а саме: отримував надбавку – 50% до основного окладу, пайок за підвищеними нормами із спеціалізованого магазину; деревину для спорудження будинку, корову, свиню; відвідував вечори, на яких велася профашистська агітація” [1, с. 3].

Винним у зраді Батьківщини Франц Дюкич себе не визнав, посилаючись на те, що на службу перекладача вступив не за бажанням, а під тиском німецьких властей і жодних привілеїв для себе не вимагав, на вечорі, де проводилася профашистська агітація, був усього один раз і, послухавши про що йде мова, пішов звідити до його завершення. Але постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 18 листопада 1944 року Ф.Й. Дюкич був засуджений до восьми років позбавлення волі з конфіскацією майна. Не вплинуло на рішення суду і свідчення партизана загону “За Батьківщину”, який під час досудового слідства розповів, що неодноразово в 1941–1943 роках, виконуючи завдання командування, зупинявся разом зі своїми товаришами у Франца Йосиповича, який щоразу переховував їх у себе в сараї, приносячи їжу і воду [1, с. 45–46]. Покарання відбував у Черногорському спеціальному виправно-трудовому таборі НКВС, який був створений згідно з наказом Л. Берії № 0013 від 7.01.1944 року, для осіб, які в роки німецької окупації належали до категорії “фольксдойче” [8].

Достроково, 26 листопада 1951 року Ф. Й. Дюкич був звільнений. Повернувся до Анисова і довгий час працював у колгоспі “Всесвітній Жовтень”, яким керував учасник визволення Чернігівщини від нацистів в роки Другої світової війни, Герой Соціалістичної праці Андрій Степанович Герасименко. Місцеві жителі згадують, що у 1976 році навідати Франца Йосиповича приїздила його рідня з Угорщини. Тоді місцеве керівництво запросило до села хор імені Г. Верьовки, який показав гостям і мешканцям Анисова чудовий концерт.

Помер Франц Дюкич 26 квітня 1983 року, похований на сільському цвинтарі.

Ф.Й. Дюкич (4-й праворуч) серед мешканців с. Анисів. 1960-і роки.

17 квітня 1991 року Верховна Рада України, прийняла Закон “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”. 27 вересня 1993 року прокуратура Чернігівської області на підставі ст. 1 цього закону, переглянувши справу Франца Йосиповича Дюкича, дійшла висновку про відсутність в його діях складу злочину, оскільки він був дрібним службовцем і виконував технічну роботу з перекладу текстів документів і службових розмов з німецької мови на російську і навпаки [1, с. 60–60зв.].

Ще живуть в Анисові люди, які особисто знали Ф.Й. Дюкича, пам'ятають його вихованість, освіченість, доброзичливість, шанобливе ставлення до односельців. Громада вирішила увіковічити пам'ять цієї мужньої людини. З квітня 2008 року на 15-й сесії 5-го скликання Анисівської сільської ради було прийняте рішення про встановлення в центрі села поряд з обеліском Слави загиблим односельцем пам'ятника Ф.Й. Дюкичу. Кошти на його встановлення зібрали мешканці села, певну суму виділила сільська рада. Пам'ятник відкрито 21 вересня 2008 року [6].

Пам'ятник Ф.Й. Дюкичу.
Фото 2012 р.

Друга світова війна – це глобальний військовий конфлікт, який за своїми руйнівними наслідками, втратами воюючих сторін і жертвами серед цивільного населення не має аналогів у світовій історії.

На Чернігівщині за період окупації, тобто з вересня 1941 року по вересень 1943 року були повністю або частково знищені 63 населені пункти [5, с. 10]. Селу Анисів вдалося уникнути цієї страшної участі завдяки Францу Йосиповичу Дюкичу, який врятувавши населений пункт разом з його мешканцями назавжди залишив по собі добрий слід у пам'яті односельців та їхніх нащадків, незважаючи на те, що у повоєнний час тодішні органи НКВС намагалися “пришити” йому тавро зрадника.

Сьогодні дослідники все більше звертаються до висвітлення долі тих, хто опинився на окупованій території, у полоні, в евакуації. Адже лише всебічний розгляд подій війни дасть змогу скласти її цілісну картину, вшанувати і жертв, і героїв. Серед останніх і Ф. Дюкич, який: «Дуже гордився нашим українським народом і себе також вважав українцем. Дуже хороша людина була»⁹.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 8840. – Оп. 3. – Спр. 11938. – Арк. 1–61.

2. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 990. – Арк. 39зв.

3. Музей Анисівської загальноосвітньої школи I–III ступенів ім. І.Я. Франка. Спогади М.Т. Короткої.

4. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 603.

5. Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів [відп. ред.: Р. І. Пилявець]. – Чернігів: Вид-во “Десна Поліграф”, 2013. – 224 с.

6. Яновський О. Село, де вміють святкувати //Гарт (Чернігів). – 2011. – № 39. – С. 12.

7. https://uk.wikipedia.org/wiki/Угорська_Радянська_Республіка

8. <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/102266>

9. Музей Анисівської загальноосвітньої школи I–III ступенів ім. І.Я. Франка. Спогади Г.Т. Максименко.

ТОВСТОЛЯК Н.

Музей українських старожитностей В.В. Тарновського в мемуарних джерелах ХІХ – першої половини ХХ століть

Історія музею українських старожитностей В.В. Тарновського залишається актуальним напрямком історичних досліджень та становить значний дослідницький інтерес. Про музей написано багато, але особливу цінність мають мемуарні джерела, серед яких особливе місце належить епістолярній спадщині, у тому числі В.В.Тарновського, членів його родини та друзів. Є думка, що з продажем садиби «Качанівка», значним погіршенням стану здоров'я, трагічними подіями, пов'язаними зі смертю сина Петра, Василь Васильович втратив свою високу інтелектуальну активність, але його листування кінця 90-х років ХІХ ст. спростовує це. В останні роки життя В.В. Тарновський намагався встигнути зробити якомога більше, листувався із відомими вченими, краєзнавцями, видавцями, часто бував за кордоном, купував багато української літератури. Він намагався сформувати Лівобережний Оссолінеум – зібрання українських документів та видань українських авторів, присвячених Україні. Його непокоїла доля творчої спадщини знаменитих українців, що йшли з життя, серед яких – Т.Г. Шевченко, М.І. Костомаров, П.О. Куліш та інші.

Листи та нотатки особистого характеру підтверджують думку про те, що для В.В. Тарновського з молодих років до останнього дня предметом наукових інтересів було українське національне відродження, його яскраві представники, серед яких були його друзі та однодумці. Особливо цінні листи самого Василя Васильовича. Їх збереглося небагато, тому так важливо виявити їх та опублікувати.

В.В. Тарновський співпрацював із талановитою молоддю, українськими істориками. Один з них, Микола Федотович Біляшівський (1867–1926), що керував розкопками на Княжій Горі під Каневом, які здійснювалися коштом В.В. Тарновського у 1891–1893 роках. Їхня тісна співпраця тривала до самої смерті Василя Васильовича. Маємо два листи В.В. Тарновського до М.Ф. Біляшівського:

«Качановка, 1892, октябрю 5.

Многоуважаемый Николай Федотович!

Раскопки кончены до будущего года, и рабочие возвратились. Этот год не то, что прошлый, масса дубликатов и пустых вещей, а что останется в коллекции, то обошлось слишком дорого.

Охота Вам забраться в Московщину. Будто нельзя приискать занятый в Киеве или где поближе на родине. Вы мне говорили, что Вам предлагают место в музее историческом. Что же? Казав пан, кожух дам, да и слово его тепло. Возвращайтесь лучше в Киев, да будем хлопотать о месте, или похлопочите в историческом музее и напишите мне. Я могу там быть Вам полезным. Жаль, что в Москве холера, ... совместно бы похлопотали.

Перенесение хаты конечно принимаю на свой счет и деньги 60 р. прилагаю.

Все мои Вам кланяются. Петя, собирается написать Вам о своей нумизматической коллекции...» [1].

Бажання Петра Тарновського порадитися з М.Ф. Біляшівським не випадкове: Микола Федотович був своєю людиною серед нумізматів, мав можливість надати юнаку кваліфіковані консультації.

Для нас наразі становить інтерес другий лист В.В. Тарновського до М.Ф. Біляшівського з Києва до Варшави, де Микола Федотович з 1894 р. завідував архівами колишнього фінансового управління Царства Польського. Цей лист свідчить про те, що Микола Федотович виконував

доручення Василя Васильовича щодо пошуку та придбання літературних видань для Музею українських старожитностей:

«Київ, 1895, февраль, 14.

Многоуважаемый Миколай Федотович!

Не писал Вам до сих пор, потому что все собирался ехать за границу в Варшаву, в Германию. Наконец-то собрался и выехал из Качановки в Гейдельберг, а мне очень хотілось быть в Варшаве и поискать с Вами кое-чего. Зато, наконец, был во Львове и кое-что привез и получил через Юзефовича.

Описываемой надписи под рисунком Шевченко я никогда не видел. Он всегда подписывался просто: «Т. Шевченко». Описываемый портрет Шевченко у меня есть, но только фотография с рисунка, а офорта Залеского нет, и я б очень рад был бы достать. Офорт ли это или рисунок. Ежели рисунок Залеского, то это тоже очень интересно. Абы не фотография.

Прилагаю Вам список сочинений о Шевченко на польском языке, которых тут нет. Я думаю, что в Польской столице можно найти. Будьте так добры, побывайте в магазинах. Что есть велите отложить и известить меня. Можно даже магазину поручить выслать, чего не найдется в Варшаве. Сколько будет следовать, заранее меня известите. Сей час вышлю. Я, может быть, слетаю в Берлин, к Лейдену, и буду, конечно, ехать в Варшаву...

P.S. Пожалуйста, похлопочите о книгах. Список прилагаю. Одна надежда на Варшаву. Самый лучший магазин Гебетера и Вольфа [Gebether i Wolf]. Через него можно все выписать...» [2].

З початку 1890-х років у будинку Тарновських часто бував молодий талановитий український вчений Микола Прокопович Василенко (1866–1935), який після закінчення Дерптського університету працював у Києві у Фундуклеївській гімназії, Київському Володимирському кадетському корпусі, був членом Київської Старої громади, співробітничав з редакцією журналу «Киевская старина». На прохання Василя Васильовича давав приватні уроки історії його дочці Софії (1877–1919). Відомо, що з Софією Тарновською пов'язані сильні почуття М.П. Василенка. У 1895 р. у Наугеймі (Німеччина) вони таємно зустрічалися, а у 1897 р. вирішили таємно побратися, але у день вінчання Софія передумала. Про ці болючі спогади М.П. Василенко згадував у листі до своєї дружини, історика Н.В. Полонської, 26 лютого 1923 р.: «Тебе кажется, что воспоминание и образ женщины, которую я любил до самой ее смерти, хоть и мучился, стоит и будет стоять между нами... Но я же не могу забыть того, что было? Да и зачем? Наша жизнь шла разными путями. Это не изменишь; это не скроешь от себя. И пусть она будет в нашем воспоминании такою, какою была, как чувствовалась, как переживалась. Зачем забывать, зачем выбрасывать из памяти хорошее, зачем гнать дорогие образы? Они и так тускнеют и потускнеют от времени. И у меня они потускнели и с тех пор, как новый холмик подняли возле церкви на Аскольдовой могиле, вот уж четыре года я ни разу там не был...» [3, 437]. Цей лист розкриває таємницю останніх днів С.В. Тарновської (Глінки). М.П. Василенко підтримував з нею стосунки і стверджує, що Софію було поховано поряд з її родиною на Аскольдовій могилі у Києві. Свої листи до С.В. Тарновської Микола Прокопович знищив. У тому-таки листі до Н.В. Полонської він пояснив це так: «Я не могу забыть сгоревших писем. Но ты забываешь, почему они сожжены, сожжены не в пылу раздражения, а хладнокровно, сознательно. Я их жалею потому, что там вложена частица моей жизни не только личной, но и общественной...» [3, 438].

Листи М.П. Василенка, відомого історика права, майбутнього міністра освіти УНР, міністра закордонних справ гетьманського уряду, академіка УАН з 1920 р., містять цікаву інформацію про Музей українських старожитностей В.В. Тарновського та його подальшу долю. Так, у листі до С.П. Пастернака від 22 січня 1923 р. він згадує про бібліотеку «общественного собрания», у якій «було багато книжок напр[иклад] XVIII сто[ліття], пожертвованих покійною тепер

С.В. Глінкою [Тарновською] із книгозбірні Тарновського [в] с. Качанівці Борзенського повіту на Чернігівщині. Книги ці мали вартість в «Київській Общественной Бібліотеці», але для «Общественного собрания» були не потрібні... Пізніше ця бібліотека була передана якомусь союзу і майже тепер чи не загинула...» [3, 436]. Отже, не усі книги із зібрання В.В. Тарновського потрапили до музею у Чернігові, частина була передана С.В. Глінкою до бібліотек Києва.

У листі до М.С. Грушевського від 3 січня 1896 р. М.П. Василенко писав: «Отчего Вы, будучи в Києве, не зашли к В.В. Тарновскому? Он был очень обижен этим. Напишите извинения. Адрес его: Б. Владимирская, угол Театральной площади, дом Бродского...» [3, 331]. Можна припустити, що з 90-х років XIX ст. В.В. Тарновський був знайомий з М.С. Грушевським, який, можливо, бував у нього, був знайомий з його колекціями. На жаль, їхнього листування або інших прямих свідчень про їх стосунки поки ще не виявлено.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігається листування Ганни Барвінок (О.М. Куліш) і В.В. Тарновського, на листах якого є її коментарі олівцем, що висловлюють її думку про їх автора. З родиною Кулішів В.В. Тарновського пов'язувала давня дружба та ділові стосунки. П.О. Куліш часто бував у Качанівці, постійно листувався з Василем Васильовичем, завжди пам'ятав про музей В.В. Тарновського, був біля його витоків, а з Олександрою Михайлівною Василь Васильович не бачився майже 30 років. Після смерті П.О. Куліша 14 лютого 1897 р. В.В. Тарновський написав О.М. Куліш зворушливий лист:

«Христос воскрес, Високошановна Олександра Михайловна!

Не писав до Вас і досі після Вашої великої втрати дорогою Вам дружини, а нам славного Українського діяча, бо не знав, що і писати. Дуже жалкував, що не міг прибути на похорон, щоб останній раз подивитися на его и уклониться его дорогому праху. Царствие ему небесне і вічна пам'ять. Все время до праздников я був в Петербурге. Був на панихиде в Казанском соборе по незабутньому Пантелеймону Олександровичу, де було багато земляків, поминавших его доброю памятью. Вернувшись, я занедужав і одержав от Вас останний лист покійного и Чернову Біблію упоковання ще покійного. Не одвічав зараз на Ваш любий лист, що все шукав «Хуторної поезії» – та ні у кого не знайшов, бо її до нас з Галичини не пропускають. У мене есть, да тут нема. Як получу її, то зараз Вам пришлю, а собі знову привезу, як поїду за границу, або випишу. Прикладаю список усіх робіт покійного, що були мені прислані его ласкою. Берегу їх яко своїх очей і передам також в музей. У нас в Києве готовится у «Київський старині» стаття о покійном Пантелеймоне Олександровиче, де буде приложен як автограф его останній лист до мене і вірші на его смерть, присланих Вами, коли пропустить на Український мові каторжна цензура...» [4]. Дійсно, у 1897–1899 роках майже до кожного номеру редакція журналу включала публікації про П.О. Куліша, його листи, у тому числі листи до В.В. Тарновського-молодшого, але вірші українською мовою на його смерть надруковані не були.

22 грудня 1897 р. (2 січня 1898 р.) В.В. Тарновський пише:

«Високошановна Олександра Михайлівна!

Ви пишете, що хочете для сохранения рукописей покійного прислати до мене у купи з старовиною. Лучшего Ви ничего не зробіте, и чернови бумаги Вашей дружини нигде не сохраняются, як у мене, бо я хранитиму не для себе, а для Українського люду, щоб передати в музей у купи з паперами других славных украинских письменников...». На звороті другого аркуша листа рукою О.М. Куліш олівцем було написано: «...се ж мені, як бальзамом по болящому сердцю. Добрий и дорогой патріот наш Василь Василевичу, часто мені тяжко буває думати, що Вас немає...» [5].

У новорічному листі від 14 (26) січня 1898 р. до О.М. Куліш В.В. Тарновський розповідає про своє бачення проблематики та принципів організації роботи свого музею:

«Листи покійной Вашей дружини до Милорадовичівни (тепер Макарової) і до мене я

скопірую і пошлю Шенроку. Оригінали ж нікому не даю, а їх тільки і можна побачити у мене. Боюсь, щоб не пропали. Таке правило у мене. Я з свого музею нічого і нікому не даю, а дивись у мене і копіюй усе, що хочеш. Я отримав лист від Шенрока. Відповідаю йому, що пришлю копії листів. У листку Вашому від 4 січня Ви питаєте мене: Чи прислати для музею пам'ятки про незабутнього Пант[елеймона] Ол[ександрови]ча. Для мого українського музею дорога кожна маленька записочка, написана його власною рукою і кожна річ, котра належала йому. У мене багатий музей Шевченківський, а тепер збираю Кулішівський і Костомарівський, для котрих уже багато у мене є.

Коли хочете зберегти для України пам'ятки Вашої незабутньої дружини, то отдайте в мій музей, котрий, як Вам відомо, буде общескій і собственость Черниговского земства і через те всій Україні. У Вас же може, чого не дай бог, згореть, або...

Що у Черниговскому земстві ще поки немає місця, то не турбуйтеся і не зупиняйтесь, бо воно буде, і я хочу їхати у Чернигов, щоб їх трохи підогнати, бо щось вони загаялись. Переводи Біблії на українську мову покійного Пант[елеймона] Ол[ександрови]ча я надрукую в Галиції, треба тільки переписати, бо оригінали послати неможливо, бо ще пропаде. Присилайте його, а ще краще привезіть самі, да поміркуємо де об чом. Я дам сняти копію і як захочете верну Вам оригінали...» [6].

У листуванні приділена значна увага питанню встановлення пам'ятника на могилі П.О. Куліша. На це було витрачено майже два роки. В.В. Тарновський особисто контролював ці роботи, надавав поради, фінансував виготовлення та встановлення надгробка. Тарновський підтримав ідею відкриття музею П.О. Куліша у будинку, в якому мешкало подружжя. (Музей було перенесено до с. Кинашівка, що належало М. Кочубею, і відкрито у 1907 р.).

Для музею українських старожитностей О.М. Куліш передала не лише рукописи, але й особисті речі П.О. Куліша. 16 лютого 1898 р. Олександра Михайлівна написала листа І. Шрагу: «Я йому усього чимало привезла – струментів часть, три картини, ікону 1845 року, і одну картину сепією рисовану, і дві його папки пам'ятні, біблейську чорнильницю, карандаші і прочее і пр[очее] – цілий караван, і стільки ж речей назад поїхало. Бо, каже, тісно в музеї. Продовжи, Боже, його вік.

З яким почуттям він прихилиється до моєї дружини. Як радів, як вітрини наповнив рукописами! Ходить, любується, усім тямущим про се діло розказує: «Обогатила Александра Михайловна наш музей!...» [7, 44].

З листів до О.М. Куліш дізнаємося про плани В.В. Тарновського на майбутнє, якими той опікувався в останні місяці життя. 6 (18) грудня 1898 р. він писав:

«Високошановна Олександра Михайловна!

Велика Вам дяка, дорога моя землячка, за бажання щирі щастя моїм діточкам. Зараз після шлюбу вона поїхала за прирву і теперяча живуть в Флоренції. В генварі думаю їх провідать і з'їздить на 1 тиждень. Ви питаєте хто цей Глинка, чи родич славного музиканта. Він моряк, покинув службу, хоче зостатися у нас на Україні і зайнятися господарством і службою у земстві. Він одного роду з Глинкой музикантом...

Недавно я був в Петербурзі, бачив ... Чув от его про Евангелие Морачевского і тепер отримав од его всю переписку і постановление Академии наук. Беруся я хлопотать о напечатаніи сего Евангелия і подаю просьбу. Коли откажуть, то я подам на имя самого царя. Не можна отказувать нашому українському народу мати Св[яте] Писаніє на своїй мові. Коли всі дики народи мають на се право.

Получив из-за прирви предложение напечатать Біблію Вашої дружини в Біблейском обществе. Відповідаю їм і питаю їх умові. Я як отримую, то зараз пришлю Вам їх ответ. Левіцький переводить Біблію... Треба кінчать і печатать за прирвою. Пришлите мені частину Біблії, що Ви взяли для переписки, щоб вона була у мене вся. Я беру переписчика до себе і він буде пе-

реписувать всю Біблію. Як перепишуть, то пошлю єї Біблейському обществу, а оригінал не дам...» [8].

Багато часу витрачав В.В. Тарновський на комплектування музейних колекцій рукописами та творами українських письменників; на таку непросту справу як видання Біблію українською мовою. 5 травня 1899 р. він написав О.М. Куліш:

«Не писав Вам і досі, бо їздив в Одесу, а вернувшись заболів... Ви прохаєте у своїм листу дати Вам рішучу оповідь про Біблію. Я уже казав, що на фонд я не согласен, бо ні грошей, ні печатаній Біблії не буде і гроші підуть по карманам галичан. Моя думка, що найкраще печатаніє Біблії предоставить Евангелісткому обществу, коли воно прийме. Коли общество не схоче, то я напечатаю і треба так робить:

1. Перш усього треба знать, хто візьметься і зможе вести коректуру в Галичині.
2. Зробить смету на печатаніє Біблії в Львові.

Платиться буде по мірі одпечатаних листів в Львові лицем, котрому я поручу. Біблії уси можно надрукувать в один рок, аби був чоловік, котрий візьметься за коректуру. Ви пишете мені, що находится чоловік, котрий хоче надрукувать Біблію на свій кошт, і значить положить фонд для печати. Коли це так, то не треба цураться такого человека. Нехай друкує, а я гроші, которі асігнув [асігнував] на печатаніє Біблії, поверну на що інше для нашої України і напечатаю Евангеліє Морачевського або щось інше...

Спасибі Вам за прислане мені. Только патрет, що Ви прислали, не йде до моеї колекції. Це якісь московський генерал времен паршивой Екатерины II-й. Коли не треба Вам, поверніть мені шпартгалі покійного. А то ще зникнуть у Вас. Скоро я їду за границю і буду у Львові. Переговорю там де с ким про Біблію и тоді Вам напишу, що і як там думають і що можно зробить» [9].

Отже, в останні місяці свого життя В.В. Тарновський багато працював, планував поїздки за кордон з метою поповнення своїх музейних колекцій. Але він не встиг надрукувати Біблію. Чим можна пояснити таку високу активність? Можливо тим, що поряд з ним були люди, у тому числі й нові, які його всіляко підтримували, надихали. Серед них – мати його зятя Г.М. Глінки, баронеса В.І. Іксуль фон Гільденбандт. Варвара Іванівна була добре відома своїми благодійними справами, постійними відвідувачами її салону в Санкт-Петербурзі були знані художники, письменники, політики, колекціонери. Не випадково, працюючи над картиною «Запорожці», І.Ю. Репін обрав для одного з персонажів її сина, морського офіцера Григорія Миколайовича Глінку. Варвара Іванівна була активісткою Російського Червоного Хреста, фінансувала його заклади. З початком I Світової війни її невістка і син працювали в установах Червоного Хреста у Києві.

Особлива роль у написанні історії Музею українських старожитностей В.В. Тарновського належить його племіннику, Михайлу Володимировичу Тарновському (1865–1943). Михайло Володимирович з юнацьких років захоплювався фотосправою, саме йому належать рідкісні фото інтер'єрів Качанівського палацу, членів родини Тарновських. Перша публікація про садибу «Качанівка» та її музей з використанням фото М.В. Тарновського була надрукована у журналі «Столица и усадьба» № 40–41 за 1915 р.

М.В. Тарновський – автор першого ґрунтового дослідження суспільної діяльності дворян Тарновських, в тому числі й історії Музею українських старожитностей В.В. Тарновського. Майже тридцять років Михайло Володимирович вивчав історію своєї родини та її суспільної діяльності. У своїх дослідженнях він широко використовував власні спогади, тому їх часто називають «спогадами», а фактично – це наукове дослідження, що має відповідний науковий апарат. Понад 50 років рукописи М.В. Тарновського зберігалися у його дочки І.М. Трач. У 2000 р. вони були надруковані в культурологічному альманасі «Хроніка-2000» у розділі «Хроніка XIX–XX ст.» під назвою: «Качанівка. – Тарас Шевченко і Григорій Тарновський. – Тарас

Шевченко і Василь Тарновський (старший). – Василь Тарновський (молодший). – Тарас Шевченко і Яків Тарновський. – Надія Тарновська (Кумася) і Тарас Шевченко. – Мої спогади про Григорія Честахівського» [10]. Вони є цінним джерелом, що, серед іншого, містить інформацію про історію Музею українських старожитностей В.В. Тарновського та аналіз його діяльності.

Другий підрозділ спогадів присвячений В.В. Тарновському-молодшому і має назву «Василь Васильович Тарновський – збирач музею українських старожитностей і Шевченківської колекції. 1897» [10, 158–174]. Михайло Володимирович дослідив історію створення музею, місце знаходження музею, експедиції, які здійснював В.В. Тарновський, історію формування колекцій. Це була наукова праця, що вимагала багато часу, поїздок, вивчення значного масиву літератури. Автор збагатив текст історіографічним аналізом публікацій про музей, своїми особистими спостереженнями, спогадами.

Своє бачення Музею українських старожитностей залишив нам Д.І. Яворницький. Рукопис «В.В. Тарновський», представлений спогадами історика про В.В. Тарновського, був написаний у 20-х – 30-х роках ХХ ст. Він зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського й у 1996 р. надрукований С.П. Папетою у «Хроніці-2000» [11]. У споминах Д.І. Яворницького багато уваги приділяється садибі «Качанівка», ґрунтовного опису самого музею немає, але Дмитро Іванович вперше охарактеризував садибу як історико-культурний заповідник, розповів про стосунки власника з відомими істориками, художниками, письменниками, про шляхи поповнення зібрання музею. Можна зауважити, що обидва рукописи (М.В. Тарновського і Д.І. Яворницького) були написані у складні часи, коли існувала реальна загроза знищення Качанівки, а надрукувати їх було неможливо.

Отже, в архівах України та поза її межами зберігається великий масив мемуарних джерел з історії Музею українських старожитностей В.В. Тарновського. Частина з них була надрукована, але більша – ще чекає своїх дослідників, тож пошук та вивчення мають тривати і далі. Адже це – складова історії українського народу, справжні скарби духовної пам'яті.

-
1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. XXXI, спр. 1810, арк. 1–1зв.
 2. ІР НБУВ, ф. XXXI, спр. 7, арк. 1–2.
 3. Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах: Том 3. Спогади. Щоденники. Листування /Упор.: І.Б. Усенко (керівник колективу), Т.І. Бондарчук, Є.В. Ромінський. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», Видавничий дім «Академперіодика», 2008. – 720 с.
 4. ІР НБУВ, ф. I, спр. 30880, арк. 1–2.
 5. ІР НБУВ, ф. I, спр. 30881, 1 арк.
 6. ІР НБУВ, ф. I, спр. 30882, арк. 1–2.
 7. Зеленська Л. Ганна Барвінок (Життєпис на основі епістолярної спадщини). – Чернігів, 2001. – 130 с.
 8. ІР НБУВ, ф. 338, спр. 79, арк. 1–2зв.
 9. ІР НБУВ, ф. 338, спр. 80, арк. 1–3.
 10. Тарновський М.В. Качанівка. – Тарас Шевченко і Григорій Тарновський. – Тарас Шевченко і Василь Тарновський (старший). – Василь Тарновський (молодший). – Тарас Шевченко і Яків Тарновський. – Надія Тарновська (Кумася) і Тарас Шевченко. – Мої спогади про Григорія Честахівського //Хроніка-2000. – 1997. – № 19–20. – С. 93–233.
 11. Д.І. Яворницький. В.В. Тарновський //Хроніка-2000. – 1996. – № 16. – С. 139–172.

ПЕТРЕНКО О.

З останніх років життя В.В.Тарновського-молодшого (за спогадами родини Лазаревських)

В останні роки життя видатного українського мецената, громадського діяча та колекціонера Василя Васильовича Тарновського-молодшого (1838–1899) одним з його найближчих друзів і порадників був Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902). Видатний український історик XIX ст., він був авторитетним знавцем козацького минулого України, насамперед Чернігівщини, де народився. Качанівка Тарновського знаходилася в межах Борзенського повіту Чернігівської губернії, а Лазаревський мав родинне гніздо в селі Гирівка поблизу Конотопа цієї ж губернії (нині Сумська область).

Будучи сусідом, Лазаревський мав щасливу можливість досить часто влітку відвідувати маєток Василя Васильовича, що було непросто у часи, коли переважав кінний транспорт. Неодноразово гостюючи в Качанівці, Олександр Матвійович добре знав не лише багатющу колекцію господаря, але й був втаємничений у сімейні стосунки його родини. Він також виступав експертом-порадником щодо придбання Тарновським нових експонатів, серед яких були не лише безцінні історичні артефакти, але нерідко траплялися і правдоподібно-переконливі з першого погляду підробки тодішніх шахраїв-аферистів.

На зимовий період Тарновський із сім'єю переїздив до Києва, де на його квартирі кожної першої п'ятниці місяця відбувалися, так звані «редакційні п'ятниці» – збори редколегії журналу «Киевская старина», котрий видавався переважно коштом Василя Васильовича. Цей авторитетний і популярний часопис на той час був єдиним у Російській імперії українським науковим друкованим органом, який об'єднував навколо себе найкращих вітчизняних інтелектуалів. До цієї еліти української науки належав і Олександр Лазаревський, котрий не лише активно впливав на формування змісту журналу, але був його постійним дописувачем, автором цікавих публікацій. Саме Олександр Матвійович остаточно переконав Тарновського передати його безцінну колекцію Чернігівському губернському земству, що врятувало її від розпорошення та непоправних втрат. Спочатку Василь Васильович бажав подарувати свою збірку громаді Києва, але зіткнувся з шаленим опором промосковських шовіністів, які вбачали в майбутньому музеї новий, загрозливий для них осередок «малоросійського сепаратизма» [1]. Противилися цьому задуму і деякі близькі родичі Тарновського, бо і вся збірка Василя Васильовича, й її окремі експонати викликали величезну зацікавленість інших колекціонерів-збирачів і оцінювалися величезними сумами [5].

Діти Лазаревського – сини Борис (1871–1936) і Гліб (1877–1949) та донька Катерина (1879–1939), також були наближені до життя родини Тарновських: спілкувалися з господарями Качанівки, були добре обізнані з подробицями життя її мешканців. До того ж, всі вони мали гарну освіту і літературний хист, а тому залишили вагомі свідчення. Зокрема, велику наукову цінність мають як надруковані спогади Гліба Лазаревського [2], так і маловідомі широкому загалу рукописні записи Катерини.

У гостьовому альбомі Тарновських зафіксовані три автографи Лазаревських: Бориса, Гліба [6, 306] та Олександра Матвійовича, який у черговий приїзд до Качанівки влітку 1888 р. написав: «Восхищался коллекцией и с тревогой думал о ее будущем» [6, 262].

Окрім любові до героїчної історії України, матеріальним втіленням якої була колекція українських старожитностей, Тарновського і Лазаревського єднала щира любов до постаті Шевченка та його безсмертної спадщини. Так, у «Щоденнику» О. Лазаревського 25 лютого

1896 р. йдеться про першу офіційну панахиду по Кобзарю в Києві: «Сегодня в первый раз была гласная панахида в Киеве по Шевченко. Дней десять назад Тарновский (В. В.) ездил к Игнатьеву (генерал-губернатор Киева – О.П.) и просил разрешения отправить сегодня панахиду по Шевченко в Софии... Панахиду отслужили в Георгиевской церкви и народу было много, преимущественно студенты. Все обошлось тихо...» [4].

Вшанування пам'яті Шевченка продовжилось ввечері наступного дня, тон якому задавав класик української музики Микола Лисенко. О. Лазаревський пише: «Февраль. 26. У Тарновського праздновали в память Шевченка. Было человек двадцать с небольшим. Говорили краткие речи, бросали реплики и закончили вечер под аккомпанемент Лысенка» [4].

Панахиди по Шевченку Тарновський проводив щороку, інколи, навіть, не зважаючи на прохолодне ставлення влади, яка забороняла робити це у Софіївському храмі. Лазаревський свідчить: «26 февраля 1898 г. Была панахида по Шевченко в Георгиевской церкви. 23 февраля я пошел к Тарновскому спросить – чи буде панахида? Поп сказал, что будет служить и без разрешения» [4].

Олександр Матвійович чудово розумів, що такого шанувальника Шевченка, як Тарновський, важко буде кимсь замінити. Він щиро переймається з цього приводу і пише далі у «Щоденнику»: «28 февраля. 1898 г. У Тарновских был грандиозный вечер в память Шевченко: речи, слезы – что-то будет, как Тарновского не станет?» [4].

Наскільки довіряв Тарновський думці Лазаревського щодо головної справи свого життя – збереження колекції, свідчить запис від 21 жовтня 1897 р.: «Вчера вечером получаю карточку от Тарновского с просьбою принять немедленно, чтобы был свидетелем на его духовное завещание. Музей завещал Черниговскому Губернскому земству» [4].

Гліб Лазаревський, «Спогади» якого зосереджені навколо «Киевской старины», де він працював секретарем і добре знав редколегію журналу, доповнює й уточнює свідчення батька. Про особливу глибину стосунків між О.М. Лазаревським і В.В. Тарновським Гліб пише: «Мій батько, маючи дуже багато знайомих на Україні, завжди ставився досить стримано до представників аристократії і плутократії – занадто різні були їхні інтереси. Винятком були взаємовідносини з Василем Васильовичем, мабуть через велику любов обох до українського минулого, хоч може і не в однаковому напрямі у кожного з них» [2, 153].

Побувавши свого часу в Качанівці, Гліб яскраво описує маршрут, яким добирались з Києва до садиби: «Улітку, і особливо ранньої осені, заїжджали кияни частенько до Качанівки. Їхати треба було залізницею до станції Плиски, а там очікували коні з Качанівки (це верстов за сорок) і завжди висилали карети-дормези, в яких витягнувши сидіння, можна було влаштувати комфортні ліжка. Крім кучера і форейтора, при кожному дормезі був ще служник і хлопець-вершник зі смолоскипом на випадок темряви. Від станції – на Ічню, звідти на Парафіївку, шляхом з неосяжними навколо буряковими плантаціями парафіївської цукроварні. Від Парафіївки – гостинцем, який переходив у триверстову тополеву алею аж до самої Качанівки» [2, 162].

Але, попри зустрічі в Качанівці, основним місцем спілкування Лазаревських із В.В. Тарновським все ж таки був Київ. Не зважаючи на поганий стан здоров'я, пов'язаний, насамперед, із хворобою ніг, та складне матеріальне становище, Тарновський намагався бути в центрі громадського життя, влаштовуючи ефектні бали та прийоми на «широку ногу». Про один із таких повідомляє Гліб Лазаревський: «У Василя Васильовича Тарновського були зв'язки і з київською аристократією, і він підтримував їх. Якось влаштував він костюмований бал: у під'їзді влаштовано особливий навіс зі смугастої парусини, сходи уставлено тропічними рослинами. Виписано було фіалки з Парми з Італії і, спеціально навчені два пуделі, чорний і білий, розвозили поміж гостями возики з букетиками цих фіалок, шампанське подавалося за буфетом в необмеженій кількості, вечеря коштувала господареві якусь величезну суму. Сам Тарновський роз'їжджав у своєму фотелі в одязі гетьмана, Петрик і я були при ньому в одягах бунчукових

товаришів, Соня була у старовинному українському убранні, а решта численних гостей була або в звичайних фраках і бальних сукнях, або в маскарадних костюмах» [4, 167].

Такий спосіб життя поставив Тарновського на межу розорення і він вимушений був продати качанівську садибу. Втрата улюбленої Качанівки примушувала Василя Васильовича вдаватися до роздумів про долю свого роду. Він все частіше згадував про родове прокляття, яке, можливо, лягло і на його плечі: «Василь Васильович оповідав іноді, як колись Григорій Степанович зганьбив одну дівчину. Вона втопилася. А коли мати її прибігла, голосячи, до панського двору, то пан наказав висікти її різками. Стара тоді ніби прокляла весь рід панський: «...не знатиме з нього ніхто ніколи щастя... Чорт його знає, – напівжартуючи, напівповажно говорив Василь Васильович – чи не стосується цей прокльон і мене?!» [2, 168].

«Але справді, – пише далі Гліб Лазаревський, – ніби якийсь фатум тяжив над цією людиною. 7 травня 1898 року* без жодного видимого приводу, не залишивши жодної записки, повісився Петрик Тарновський (наймолодший син Василя Васильовича – *О.П.*), вісімнадцятирічний учень останнього класу Київської реальної школи...» [2, 169].

А от рідна сестра Гліба – Катерина інакше розповідає про обставини смерті Петра Тарновського.

Зі «Щоденника» Катерини Лазаревської (подається мовою оригіналу):

«12 апреля 1898 года.

Вернувшись домой, напились чаю и посидели. Мама собиралась к Карташевским, но обварила руку и не пошла. Когда все ушли, Орест Иванович (Левицкий О.И. – український історик, правознавець, археограф, архівіст, етнограф і белетрист, академік АН з 1919 року – *О.П.*) отправился за папой, чтобы идти к Тарновским, так как Петя просил репетитора, но он не знает никого, так как сам Петя говорил, что у него хорошие отметки, а отцу говорили, что у него есть двойки...

13-го утром, когда я не ждала, кто-то позвонил, чтобы открыли и сказал, что горничная Тарновских просит видеть папу: папа к ней вышел и она сказала, что Софья Васильевна просит сейчас же придти, так как боится за Василия Васильевича: Петр Васильевич повесился. Весть эта нас всех, как громом поразила. Я долго никак не могла собраться с мыслями и привыкнуть к этому. Сначала мне почему-то показалось, что если он и повесился, то его привели в чувство. Папа сейчас же пошел к Тарновским.

После завтрака я с мамой пошли к Житецким и рассказали об этом ужасном происшествии. Когда мы вернулись, то застали дома папу, он пришел только на минутку. Он рассказал, что вчера Петя пил крушон с лакеями и горничными; когда сам Тарновский уехал, то он сидел у окна с лакеями и смотрел на свадьбу, которая была напротив дома, и спросил, убьется ли он, если упадет на мостовую; те смеясь ответили, что, вероятно, нет.

Потом в 4 часа входил Иван и он показывал ему, сколько он выучил и сколько еще ему осталось. Через несколько времени он разбудил Ивана и просил купить ему шпагату и тот ему отвечал, что теперь негде достать.

Он оставил письма отцу, сестре и двум товарищам. Накануне просил денег взаймы у хозяйки дома, но она не дала. В письме к сестре он называет причинами своей смерти, что, мол, как я буду смотреть Лазаревскому и Левицкому в глаза после того, как я обманул их на счет отметок и что, как этот обман откроется; что отец сегодня был холоден ко мне. В этом же письме он пишет в 6 с половиной часов утра, что вставал уже два раза, но веревка обрывается и теперь не повеситься не может, так как большой шрам на нем. У отца просит прощения за то, что обманывал отметками. Все вещи просит раздать реалистам.

* Дата помилкова. Вочевидь, Гліб Лазаревського, який писав спогади на схилі років, підвела пам'ять. Щоденникові записи його сестри Катерини, а також напис на могилі Петра на Звіринському кладовищі Києва дають іншу – 13 квітня 1898 року.

Орест Иванович пришел к Тарновским, чтобы поехать в реальное училище, идет по лестнице и поет, а Соня (сестра Петра – *О.П.*) вышла и сказала, что теперь не надо никакого реального училища...

Петя должен был идти на первый экзамен словесности и так как долго не приходил, то прислали, почему он не идет, лакеи кинулись к дверям – двери закрыты. Они отламали и нашли его уже безжизненным. Марко (служник з Качанівки – *О.П.*) сейчас стал будить Василя Васильевича, тот думал, что пожар, а Марко сказал, что Петя повесился. Василий Васильевич сейчас оделся, пошел к Соне и сказал ей. Бабушке (мати Василя Васильовича – *О.П.*) целый день не говорили, а сказали, что Петя очень заболел, а на другой день сказали, что он умер, но она не горевала за ним, а все боялась за отца и просили папу (*О. Лазаревського – О.П.*) почаще приходите к нему.

Я не была на похоронах. Гроб несли студенты. Реалисты хотели участвовать, но попечитель запретил и им сказали, что Петя умер от разрыва сердца и родитель был огорчен, так чтобы они не приходили на панахиды и похорона» [3].

Не зважаючи на цей тяжкий удар долі, Тарновський, вже тяжко хворий, до останніх днів брав активну участь у культурному житті української громади. Про це свідчить запис Катерини Лазаревської, зроблений за кілька місяців до смерті В.В. Тарновського: «12 марта. 1899. У папы был Косач (батько Лесі Українки – *О.П.*) и Новицкий (авторитетний історик Запорізького козацтва Яків Новицький – *О.П.*). Говорили, что Тарновскому плохо, но папа говорил, что был у него сегодня же вечером и говорит, что ему лучше» [3].

Трагічна загибель сина у квітні 1898 р. прискорила смерть і самого В.В. Тарновського. 13 червня 1899 р. його не стало. Він залишив по собі величезну культурну спадщину, неминущий слід в історії українського народу.

У висвітленні останніх років життя великого подвижника неоціненні свідчення, звичайно ж, мають спогади одного з найближчих друзів Василя Васильовича – Олександра Матвійовича Лазаревського та його дітей Гліба і Катерини.

-
1. Бушак С.М., Петренко О.М. Качанівка крізь віки //Геолог України. – 2004. – № 3 (липень–вересень). – С. 100.
 2. Лазаревський Г.О. Київська старовина (Спогади) //Українська література. – 1944. – № 11.
 3. Лазаревська К.О. Щоденник //Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису. – І-68503.
 4. Лазаревський О.М. Щоденник //Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису. – І-68468.
 5. Петренко О.М. Роль О. Лазаревського у формуванні колекції українських старожитностей В.Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 118.
 6. Половнікова С.О. Качанівка. Альбом автографів. Художньо-документальне видання. – К., 2010.

БЛАКИТНИЙ М.

Документи про перебування в 1941–1944 роках музейних предметів Чернігівського історичного музею в евакуації в Оренбурзі

У червні 2015 р. викладач історичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова Аркадій Тарасов на дзвіниці Нікольського кафедрального собору Оренбурга (Росія) випадково віднайшов добре відомий дослідникам української історії і культури дзвін «Голуб», або «дзвін Мазепи», який до Другої світової війни зберігався у Чернігівському державному музеї (нині – Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського) і вважався втраченим¹.

Дзвін було відлито 1699 р. у Глухові для Воскресенської церкви столиці тодішньої України-Гетьманщини – Батурина на замовлення гетьмана І. Мазепи. Культурний предмет став одним з найвідоміших витворів майстра-людвисаря К. Балашевича. На дзвоні були зображені портрет українського гетьмана на повний зріст та птах. У 1930 р. С. Баран-Бутович підготував і видав брошуру «Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)», де навів опис «найважливіших людвисарських виробів», які зберігалися на той час у музейній колекції. Так, під інвентарним № 17351 описаний «... дзвін з колишнього Домницького монастиря відомого глухівського майстра Карпа Йосиповича Балашевича, з гербом і портретом гетьмана І. Мазепи, 1699 року». Зазначено, що дзвін важив понад 40 пудів (приблизно 660 кг), у висоту мав 95 см, діаметр бази – 95 см².

На сьогодні у дзвона відсутній «язик», він має тріщину, тому не використовується за призначенням. В Оренбурзі достеменно не знають або замовчують, чому дзвін потрапив до церкви, а не повернувся до Чернігова: у документах Державного архіву Оренбурзької області йдеться, що у 1945 р. з так званого «Евакобанка» дзвін було передано до Нікольського храму³.

Випадок із дзвоном спонукав повернутися до історії Чернігівського історичного музею. У нарисі, присвяченому долі установи в 1920-х –1990-х роках, співробітники музею Г. Арендар і С. Лихачова висвітлюють і події буремних років Другої світової війни. З початком військових дій Чернігівський державний музей у липні 1941 р. припинив свою роботу і почав готувати зібрання до евакуації. Значна частина музейної колекції була завантажена у 3 вагони і відправлена до м. Уфа: на Схід було вивезено майже 30 тисяч пам'яток. Під час перевезення один з вагонів загубився і лише з часом стало відомо, що він потрапив до Оренбурга (тоді – Чкалов). Саме у цьому місті в обласному краєзнавчому музеї і зберігалися евакуйовані музейні цінності. У 1944 р. відбулася реевакуація, з Чкалова до Чернігова повернулися експонати, які значною мірою були пошкоджені (іржа, волога, пліснява). Фондова документація, у тому числі списки евакуйованих речей, була втрачена⁴.

Частково світло на перебування чернігівських пам'яток в евакуації проливають публікації доктора історичних наук А. Федорової з Оренбурга: «Оренбург в те годы стал крупнейшим хранилищем архивной документации. Даже Никольская соборная церковь была отведена под хранилище архивных документов. Кроме архивных документов, Оренбург принял ценнейшие экспонаты Рязанского художественного музея». Влітку 1942 р. (!) у місті розмістили частину колекції Чернігівського історичного музею. Речі, що надійшли, були мокрі, вкриті пліснявою. Історичні цінності були запаковані у 51 ящик і 10 скринь. А. Федорова констатує, що «чкаловцы приняли девять пушек, 13 колоколов. Черниговский музей эвакуировал личные вещи Богдана Хмельницкого, Мазепы, Скоропадского, коллекцию огнестрельного и холодного оружия. Среди экспонатов находились евангелия и иконы, тканые и вышитые Черни-

говский, Стародубский, Новгород-Северский гербы, церковная одежда, плащаницы, складни, дарохранительницы... Казачью коллекцию представляли седла, сбури, плетки, чубуки. Всего по описи числилось 1398 экспонатов» (наведені неповні дані – М.Б.). Пам'ятки Чернігівського музею були розміщені у будинку № 72 по Пролетарській вулиці (будівля збереглася). Крім того, до Оренбурга надійшли цінності з трьох музеїв Дніпропетровська⁵.

У Державному архіві Оренбурзької області наявний фонд Р-2554 («Оренбургский областной историко-краеведческий музей»), в якому зберігається справа № 49б «Описи и акты на экспонаты эвакуированные в г. Оренбург», яка містить документи про обставини перебування у Чкалові музейних предметів із зібрання Чернігівського державного музею, зокрема: «Справка к вопросу о состоянии хранения музейного имущества Черниговского, Рязанского и Днепропетровских музеев» (від 9 січня 1943 р.), акт про передачу з Чкаловської евакобазис до Чкаловського краєзнавчого музею музейних предметів Чернігівського історичного музею (від 5 червня 1942 р.), акт і «Опись имущества Черниговского исторического музея», складені працівниками місцевого музею (від 3 листопада 1942 р.), акти і опис речей про передачу з Чкаловського музею уповноваженій Наркомосу УРСР М. Писаревій музейних предметів Чернігівського музею (від 15 серпня 1943 р., 25 серпня 1943 р.)⁶. Примірники цих документів зберігаються також в Оренбурзькому губернаторському історико-краєзнавчому музеї.

З цих документів постає, що вже наприкінці 1941 р. один вагон з цінностями Чернігівського музею прибув до Чкалова (про супровід чернігівських співробітників не йдеться) і мав зберігатися в музеї. Але колекції були розміщені на місцевій евакуаційній базі, на території якої і зберігалися протягом 8 місяців у жахливих умовах: під снігом, дощем (*Док. 1, 18*).

Лише 5 червня 1942 р. пам'ятки були передані під опіку Чкаловського краєзнавчого музею, про що було складено відповідний акт (*Док. 2*). Судячи з усього їхній опис не був зроблений.

3 листопада 1942 р. в. о. директора Чкаловського музею М. Тришина, старший науковий співробітник В. Чилікіна і прибиральниця Т. Горельнікова завершили опис майна Чернігівського музею і склали відповідний акт. Всього було обстежено 83 місця зберігання речей: перевірено 51 ящик, 10 скринь, крім того взято на облік 9 гармат та 13(!) дзвонів, що не мали пакування. Було перевірено, описано і взято на облік 20 243 експоната з Чернігова (*Док. 3–17*). Для порівняння: на той час у Чкалові перебувало майже 30 тис. експонатів евакуйованих музеїв. Тобто, чернігівська колекція була найбільшою серед переміщених до Оренбурга.

Так, в евакуації перебували зокрема: шабля гетьмана Б. Хмельницького і модель пам'ятника славетному керманичу, пояс гетьмана І. Скоропадського, срібні царські врата, 2 великі срібні ризи з іконами, 5 булав, 9 перначів, 5 келепів, 43 євангелія, майже 90 зразків вогнепальної зброї, понад 100 одиниць холодної зброї, 20 порохівниць, 9 гармат, 13 дзвонів, 277 виробів зі срібла (церковне начиння – хрести, потири, чаші, свічники), 16550 одиниць нумізматичної колекції (монети, медалі, жетони), 20 дарохранительниць, архіви документів: гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Скоропадського, Д. Апостола і К. Розумовського, родин Милорадовичів, Тарновських, Полетик, діячів культури Л. Глібова, П. Куліша, Ганни Барвінок, М. Кропивницького, частина археологічної колекції (мечі з Шестовиці), бронзові скульптурні композиції роботи Г. Доре, М. Рамазанова, П. Клодта, П. Трубецького, предмети культу, церковне і народне вбрання тощо.

Загальний список предметів робився на основі описів, вкладених у кожний ящик ще працівниками Чернігівського державного музею при пакуванні під час підготовки до евакуації.

Колекції Чернігівського музею зберігалися на Пролетарській вулиці, у будинку № 72, приміщення якого не опалювалося. В цій же будівлі містилися й книги з бібліотеки Чкаловського інституту вдосконалення вчителів, працівники якого володіли й ключами від будівлі. Музейні предмети розташовувалися хаотично, збереженість їх було важко гарантувати. Ди-

ректор музею прохав надати кошти для утримання сторожів. Детальні описи евакуйованих колекцій не були складені ще й на початок січня 1943 р. (Док. 18).

У серпні 1943 р. почали готуватися до реевакуації. 15 серпня комісія у складі працівників Чкаловського музею – директора С. Іванова, наукових співробітників М. Тришиної і В. Чилікіної та уповноваженої Наркомосу УРСР М. Писаревої склали попередній акт про перевірку та передачу останній експонатів. Про дзвони у акті не йшлося (Док. 23–24). 25 серпня 1943 р. працівники місцевого музею (старший науковий співробітник М. Тришина і прибиральниця Т. Горельнікова) і уповноважена Накромпроса УРСР М. Писарева склали акт про вилучення пошкоджених килимів (Док. 19)⁷.

Внаслідок жахливих умов зберігання, крадіжок, вочевидь, вилучення предметів, з Оренбурга до Чернігова не повернулося 39 предметів: дзвін, килими, ризи, рушниця, дукачі, люльки, гудзики (Док. 4, 10, 18).

Лише у серпні 1944 р. евакуйовані колекції повернулися до Чернігова. Слід додати, що згідно з результатами звірення зібрання Чернігівського історичного музею 1947 р. на обліку перебувало тільки 10 дзвонів. Вочевидь, «дзвін Мазепи» за якихось обставин було вилучено і залишено в Оренбурзі. Можна припустити, що дзвін перебував у Чкалові на території евакуаційної бази з кінця 1941 р. – часу прибуття чернігівської колекції – до 1945 р., коли його було незаконно передано до Нікольського храму

-
1. Невлер М. Потерянный колокол Мазепы // Вестник Оренбургской митрополии. – 2015. – № 9. – С. 42–45.
 2. Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). – Чернігів, 1930. – С. 13–14; Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазепи. – К., 2015. – С. 19.
 3. Невлер М. Потерянный колокол Мазепы ... – С. 42–45.
 4. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20-ті – 90-ті роки // Родовід. – 1996. – № 2. – С. 51–54.
 5. Федорова А. Оренбург в годы Великой Отечественной войны. – Оренбург, 1995; Федорова А. В эвакуации – реликвии страны // Гостинный двор (Оренбург). – 2010. – № 31. – С. 126–129.
 6. Государственный архив Оренбургской области. Ф. Р-2554, оп. 1, д. 49б, стр. 18–22, 44.
 7. Там же. Ф. Р-2554, оп. 1, д. 49б, стр. 23–43, 45–63.

Додаток. Документи Державного архіву Оренбурзької області РФ

№ 01 – лист начальника управління Наркомосу УРСР (від 1 липня 1942 р.).

№ 02 – акт про передачу з Чкаловської евакобази до Чкаловського краєзнавчого музею експонатів Чернігівського історичного музею (від 5 червня 1942 р.).

№ 03–17 – «Опись имущества Черниговского исторического музея». Документ складений працівниками місцевого музею (від 3 листопада 1942 р.).

№ 18 – «Справка к вопросу о состоянии хранения музейного имущества Черниговского, Рязанского и Днепропетровских музеев» (від 9 січня 1943 р.).

№ 19–24 – акти і опис експонатів про передачу з Чкаловського музею уповноваженій Наркомосу УРСР М. Писаревій експонатів Чернігівського музею (від 15 серпня 1943 р., 25 серпня 1943 р.).

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА
СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ОСВІТИ **НАРОДНИЙ КОМИССАРИАТ ПРОСВЕЩЕНИЯ**

г. Ворошилово ГРД.

Телефон № _____ Телефон № _____

№ 0-12 „ 1 “ ІЮЛЯ 194 2 р.

Директору Обласного Краєведчого Музею
г. Чкалов.

Управление Политпросвет работы Наркомпроса УССР
просит срочно сообщить в каком состоянии находятся цен-
ности Черниговского Областного Исторического Музея переданные
Вам на хранение. Укажите количество вещей/ящиков, тоннаж/
краткое описание и приложите акт приема ценностей.
Просим известить в известность нашего уполномоченного по
Чкаловской области тов. Балковую/Чкаловский Пединститут/
о том, что ценности Черниговского музея находятся у Вас.

Нач. Управления Политпросвет работы
Наркомпроса УССР /Швайко/
Швайко

А К Т .

21

1942 года 5 Июня, мы нижеподписавшиеся ст. научн.-сотрудник
Чкаловского Краеведческого музея-Тришина М.Д., уборщица
музея Горельникова Т.В. и зав. п/просветом Дроздова В.И.
составили настоящий акт о нижеследующем.

При вскрытии ящиков и сундуков Черниговского Исторического
музея привезенных с Чкаловской эвакобазы обнаружено:

- в сундуке под №10 находились ковры и дорожки.
- в ящике под №45-оружие и личные вещи Богдана Хмельницкого
- в ящике под №13а-дорожки.
- в ящике 5/И-национальная украинская одежда, ризы, ковры.

Во-всех перечисленных ящиках и сундуках музейные экспонаты
были подмочены и покрылись плесенью.

Сотрудниками музея приняты меры к просушке экспонатов.

В чем и подписались.

1. *М. Тришина*
2. *Т. Горельникова*
3. *В. Дроздова*

А К Т.

21

1942 г. 3 Ноября, мы нижеподписавшиеся, И. О. директора
Чкаловского Краеведческого музея - Тришина М. М., ст. научн.

сотрудник - Чиликина В. Ф. и уборщица музея - Горельникова Т. В.
составили настоящий акт о нижеследующем :

нами, сотрудниками Чкаловского Краеведческого музея состав-
лена предварительная опись имущества Черниговского Историче-
ского музея.

При вскрытии сундуков и ящиков были обнаружены ряд дефектов,
которые указаны в замечаниях приложенных к описи.

Всего было вскрыто 51 ящик и 10 сундуков, а также взято на
учет 9 пушек и 13 колоколов.

Итого принято на учет 83 места.

Общее количество описанных экспонатов - 20243.

В чем и подписались.

М. Тришина, В. Чиликина, Т. Горельникова.

ОПИСЬ ИМУЩЕСТВА ЧЕРНИГОВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО
МУЗЕЯ

30/2
Ящик № 2 ✓

с памятниками культа / иконы и евангелия/

323, 220, 47 9824, 244, 5740, 43, 190, 5738,
5970, 386, 36, 25 - итого - 13 экзепон.

60/51w

Сундук б/н - с ризами ✓

23656, 23681, 23683, 23660, 23636, 23685, 23636, 23673,
23623, 23627, 23795, 23798, 23795, 23777, 23779, 23732,
23786, 23733, 23734, 23797, 23796, 23635, 23737, 23624,
23632, 23794, 23674, 23647, 23662/2/, 23634, 23663/2/,
23642, 23668, 23645, 23628, 23641, 23653/2/, 23663, 23650,
23643, 23652, 23662/2/, 23651, 23652/2/, 23649, 23653,
23692, 23633, 23665/2/, 23639, 23680, 23634, 23644, 23631,
23690, 23676, 23630, 23618, 23637, 23638, 23677, 23643,
23650, 23672, 23664/2/, 23667/2/, 23639, 23666/2/, 23664/1/,
23646, 23655, 23654, 23669, 23667, 23671, 23666/1/, 23666/1/,
23675, 23639, 23657, 23670, 23626/исплен/, 23731, 23625,
23696, 23620, 23693, 23623, 23622, 23618, 23619/исплен/,
23617/исплен/, 23616/исплен/, 23615/исплен/, 23614/исплен/,
23613/исплен/, 23612, 23609, 2360/исплен/, 23610/исплен/,
23778 - Итого - 96 экзепон./.

Из этого списка исключено пять современных экзепон тов - ризы.

265

8.

-частично/ ,23008, 23022, 23031, 23001, 23004, /частично іствал/,
23027/ томе/, 23034/ томе/, 23014, 23000 сопр. -Итого-31 эксп.

матеріали з дати 46 та сур. 16. : робота №4157, мушкетер орденський - 2873, лонгет - 1312,
кувшини сур. 16 - 7738, скатерть ковровий - 7733, кувшину сур. 16 - 7749, флажок сур. 16

ОПИСЬ Ящика б/н / с бронзов. медним пам'ятником / * вид. ел. тисн.

Модель пам'ятник / модель пам'ятника Богдана Умельницького /
/одна експонат/.

ОПИСЬ сундука б/н / церковная и др. серебрянная
утварь/

3118-чашка серебряная, 5728-подсвечник, 5-чаша, 38-чаша,
10398 чаша, 211-чаша, 1-чаша, 263 крест, 58-бокал, 17237-
крест, 5563-крест, 1366-крест, 5972-крест, 206-крест,
1401-крест, 256-чаша, 321-чаша, 208-чаша, 3-крест, 271-крест,
492-крест, 29 крест, 225-крест, 238, 237, 266, 38, 17233 кув-
шин, 1357, 1358, 6256, 9, 9149, 1255 поднос, 17 поднос,
316 кубок, 65 кубок, 253 кубок, 1270 кубок, 437 кубок, 367
кубок, 438 кубок, 334 кубок, 255 кубок, 72 кубок, 27 кубок, 4679
кубок, 257 кубок, 209 кубок, 321 кубок, 350, 19030, 311,
363, 347, 446, 434, 256, 158, 4666, 26, 64, 66, 76, 156, 195,
69, 4669, 4678, 4663, 153, 75, 254, 369, 445, 435, 26, 333,
7749, 47, 73, 77, 70, 77, 365, 9131, 62, 322, 311, б/н,
б/н, б/н, б/н, 9230, 154, 4684, б/н.

56, б/н, 157, 178, 362, б/н, 130, 179, 353, 71, 436, 152, 61,
73, 151, 4659, 594, 198, 12935, б/н -ковш, 256, 22, 15416
б/н, 15415, 63, 6599, 51, 21, 233, 422, 207, 405, 149,
339, 47, 340, 420, 328, 395, 38, б/н, 339, 4702, 4, 86,
417, 5995, 164, 346, 348, 327, 338, 2, 45, 421, 4698, 1707,
175, 43, 82, б/н, 317, 167, 42, 407, 157, 342, 1244, 2346,

* ш/н = 7748, 9169, 9179, 9172, 9167, 9168, 9170, шапочка - 7719, душний
пистолет с прибором - 2192, портрети Коцюбей - 225, шурфи - 7720.

9. 27

44, 588, 330, 379, 382, 354, 4635, 245, 4636, 6565, 666, 6...
 471
 Ваза № 186, Шпатель б/к - 6 шт. Итого - 187 експонатів.
 Керамічний вазон № 6509 д. українська стилістика - 18 шт.
 Золотий.
 □ 4/8 Шпатель № 8 /евангелія в среб. окладах ✓

Евангелія:
 6561, 8242, 5739, 233/поврежд./, 5747 /тоже/, 1309/тоже/,
 566/тоже/, 5570, 5732, 721, 5730, 544-Итого 13 экспон.

Шпатель б/к.
 охотничьи принадлежности, курительные приборы и др.

2655, 1681, 1682, 1683, 686, 1679, 1676, 1685, 19940, 9857,
 10620, 10616, 10624, 10622, 10614, 71, 19992, 19994, 19996,
 19998, 19990, 19997, 19923, 19998, 19995, 19989, 19999, 19991,
 1058, 10552, б/к, 3023, 10615, 10619, 10623, 26622, 9222,
 10610, 355, 10603, 52, 3267, 1677, 1680, 3664, 1684, 1678,
 19945, 3075, 1669, 2025, 1670, 1814, 10556, 10617, 10572,
 850, 9349, 10554, 522, 10604, 19943, 10629, 3061, 3467, 10609,
 10606, 78, 3051, 2631, 3050, 10607, 3063, 19944, 1947, 2051,
 3080, 2026, 10613, 1605, 19939, 3054, 10612, 10621, 7602,
 19941, 3073, 2347, 3255, 1216, 3055, 1946, 10613, б/к, б/к,
 10533, 3025, 10611, 10605, б/к, 3066, 3664, 2336, б/к, -1944-краска
 3073, 3072. Итого - 106 экспонатов.

 Всего по данному описи 1293 экспоната.

Опись составила научн. работн. Гринишине /М.Тришина/
 Блакитний

15/11

28

ЛИСТ № 6.

1. Евангелия 9 экз. №№ 552, 532, 5741, 9292, 361, 717, 6259, 5727, 5724.

19/11 ЛИСТ № 6/№

2. Евангелия - II экз. №№ 9839, 5735, 5731, 241, 654, 5971, 6/№ - сильно поврежден, 485, 5736, 6258, 1724.

21/11 ЛИСТ № 6/№

Три скульптуры.

- 1. Клодт - "Конь".
- 2. " " "Пахарь".
- 3. " " "Менский портрет".

21/11 ЛИСТ № 27.

3. 2 бронзовых скульптуры.

23/11 ЛИСТ № 29.

4. 4 бронзов. скульптуры:

- 1/ Козетте - большая скульптура.
- 2/ Рамазанов - бюст Гоголя.
- 3/ Клодт - "Ива кня".
- 4/ " " "Собаки, спасающие хозяина".

22/11 ЛИСТ № 28.

1. Бронзовый бюст Шевченко.

12/11 ЛИСТ № 51.

Одна большая церковная скульптура /бронза?/ (или часть церковной скульптуры (декорация) изобр. воскресение Христа).

11/11 ЛИСТ № 3.

ИКОНЫ: №№ 529, 507, 506, 10103, 94, - 5 экземпляров.

ЕВАНГЕЛИЯ: №№ 744, 584, 530, 321, 175. - 5 экземпляров.

+ евангелие № 9296 из № 4/8

Коллекция 5/11

~~Монументальная скульптура~~ ~~скульптура~~ ~~№ 5/8/11~~

12

285
+ Дисципліна в Кармисі
Картини особливі і руські - 5
Атлас Київської губернії / нач. 19 в. / - 925, плівка б/л,
~~Лекційна книга~~
Книжки в різних виді і кількостях
в 8-ми частині - 2 томи і т.д.
фрагменти - 10 і т.д.
3. → ЛИНК б/л. ✓ Книжки 2011-130 -
ЛІНКИ: б/л, 5759, 2038, 255, 36, 9283, 38, 9234, 37.
ЕВАНГЕЛІЯ - б/л / поперечно сиростью / - 5969.
II предметів.

10/92 ЛИНК № 20. ✓
Нарські врата / срібло 7 / раціональні.

06/10 ЛИНК № 19. ✓
18. "Нарські врата" / срібло / № 15267.604
11. Две большие сріб. ризы в ікон. - 15776 - сріб. слідки іконки

50/21 ЛИНК № 21. ✓
19. Нумизматическая колекція / монети, шетони, медали / 6162 экз. / 9 шкатулок / (ср. доп. отис).

51/22 ЛИНК № 22. ✓
19. Нумизматическая колекція / монети, медали, шетони / - 3 шкатулок 7639 экз.

52/1 ЛИНК № 1.
14. 1/ Гетманские булавы 5 шт. - 9193, 9197, б/л, 9200, 9193.
2/ Кавачьі порожки 13 шт. 7827, 77, 276, 7865, 7828, 1608
сріб. браслети - б/л 262, 278, 244, 245 б/л б/л б/л б/л б/л б/л б/л б/л
3/ Писарские / кавачьі / письменные принадлежности 4 шт. 9232, 9232, 436, б/л.
4/ Сабля Богдана Хмельницького - б/л.
5/ Пистолети кавачьі - 3 шт. 7855, 7856.
6/ Турецкие Ягаганы - 3 шт. 7868, 3757, 7396.
7/ Трубки кавачьі - 3 шт. 81, 1810, 1815, 79, 85, 87.
8. Сери сріб. сріб. і подшукан, ілія і т.д. № 7775 і 7776. № 19242

15 29

3.

- 8. Кавачьи кресала - 5шт. 1609, 7902, 7903, 1942, 7813.
- 9. Кавачьи корцы - 3шт. 6/л, 6/л, 6/л.
- 10. Арбалет западн. работы - 1шт. 7721. (метон)
- 11. Кавачье седло со сбруей - 1шт. 10530, 3246, 252, 6/л / 4ча-сти/. *подушка изорвана*
- 12. Кавачские пистолеты - 3шт. 6/л, 6/л, 6/л / сильно поврежден/
- 13. Подковничьи перначи - 5шт. } 9190, 15, 6/л, 9191, 7835 (фрагменты)
и сотничские келепы - 5шт. } 9198, 9199, 3473, 392, 33, 34, 6/л, 344, 308, 37819, 373, 9234, 10, 1/л, 1/л, 1/л.
- 14. Плетки - 2шт. 9234, 243.
- 15. Мундир солдатский пол. 19 в. 6/л. - *поведен молью.*
- 16. Блок вид запорожск. челна - 8211.
- 17. Медная монета 7725.
- 18. Медный рубль - 7726, половина 7722, полполтина 6/л, гривны 7724, 7714.
- 19. Пряжки поясные / застежки / - 7702, 7703, 7707.
- 20. Застежки, подвески или пуговицы - 7716, 7717, 6/л, 6/л, 7781, 7782, 7728, 7706, 6/л, 855.
- 21. Сережки / 3шт. / - 7731, 7730, 6/л.
- 22. Медали: 7329 / орден Анны /, 6/л / к столетию Полтавского бр-а /
Ордена, Дукачи: 9351 / к юбилею Шевченко /, 6/л / к юбилею Пушкина /, 9346 / к юбилею Гоголя /, 7708, (77054у калми) 7709, 7713, 7705, 7712, 7711, 10938, 10939, 27543, 10933, 10937, 10965, 10936, 10671, 6/л, 10967, 10974, 27645, 10964.
- 23. Мундштук - 7527.
- 24. Портрет Гоголя - 9347.
- 25. Медали - 7701, 7710.
- 26. Иконка - 11134.
- 27. Чубуки - 1494, 3049, 6/л, 3706, 3063, 6/л.
- 28. Печать - 6/л.
- 29. Оружие - 3335, 3324, 6/л, 6/л, 6/л.
- 30. Кусок холста - 7749.
- 31. Кандалы - 6/л.
- 32. Патронташ - 7876.
- 33. Связка с металлическими пуговицами и подвесками - 34 шт.:
7763, 7754, 7755, 7756, 7757, 7793, 7784, 7774, 7771, 7770, 7769, 7768, 7767, 7767, 7766, 7762, 7763, 7769, 7765, 7752, 7751, 7786, 7787, 7388, 7789, 7790, 7701, 7792, 77200, 7799, 7793, 7796, 7795, 7797.

3065

16

6.

Кроме того, в опись включены ряд вещей, изломанных в ящик № 1 / см. опись ящ. № 1 /.

Наконец, несколько вещей за №№ 30866, 3274, 3275 / пуговицы и дукачи /, 9221, 1494, 658, 3049, 6/№ / люльки / нигде не обнаружены.

№ 32/5 16. И Ш И К № 5: Утварь медная и оловянная. ✓

Блюда оловянные: №№ 1306, 1307, 428, 712, 1015.
Т а в а — медные - 1308, 1300 - конструкция худая.
Миска оловянная - 19891.

Чайник медный 833, кружка оловянная 19868, блюдо медное - 281, бокалы бронзовые 2432, 127433, подсвечники оловянные 1309, 1510, кружка оловянная 9353, 4 шприца оловян. 9367, 19870, 19871, 6/№, 4 кружки-шаржи 531, 535, 372 / или 574 /, 1750, бокал медное 6/№, кувшин бронз. 19887, горш. медн. 392, кувшин медный - 1302, флага бр. 6/№, чайник оловянный 9364, кувшин олов. 328, кропильница м. 6/№.

Всего 32 предмета.

№ 31/23 17. И Ш И К № 23. ✓

Канделябр бронз. 2386, черн. прибор - 6/№, кувшин метал. 987, колокольчик бронз. 181, бокал металлич. 19888, металлические сосуды 2371, 2370, 165, 137, 2372, 2312, 19909. ✓

Всего 12 предметов.

№ 18. И Ш И К № 46 + *расформирован*

Дуэльный пистолет с прибором 2192, Портрет Кочубея 325, Туфли 7720, гравюра на серебре "Дир Петра", "поле Полтавской битвы", 7 прасов стучки 7748, 9169, 9179, 9172, 9167, 9168, 9170, шляпа треугольн. из воровского времени 19942, кунтуши женские 7733, 1213, кунтуш мужск. 7749, рубка 4157, Мундир офицерский 23043, казачья праховн. и патронташ 7779 / старшинские /.

Седло казацкое / старш. / 7775, со сбруей и различными частями 7776, ковер 7773, шапочка 7719, медали / или жетоны / шт. 10767, 6/№, 10766, 6/№, 2 ремня 1265, пистолы 2243, 2224, 7772, 7-планшета с экспонатом из "Киевская Русь": 1 / 193 пряди, 4 / укр. рещений /, 2 / 16 предм. /, 3 / 2-е разл. фрагм., в т.ч. 2 крупных, 4 / 2-е украшения и разл. фрагм. / 20 предметов, 5 / 2-е 8 предмет, 6 / 2-е украшения из кургана № 6-2393 / 2-е украшения из кургана - 28 шт.

Всего 31 + 7 = 38 предм.

всего 38 предметов
возвращено в музей № 46 перенесено в ящ. № 24/7
на аир - 24, всего перенесено в ящик № 33/5 аир - 7

28 39

№ 38/14 СПИСОК ВЕЩЕЙ

находящихся в ящике № 4, принадлежащих Черниговскому историческому музею. /ценные серебряные вещи/.

(Копия описи, наход. в ящике, с внесенными поправками).

№ пп	Название предметов.	№	Примечание.
1.	2.	3.	4.
1	Дарохранительница серебрян.	6253	
2	Поднос серебряный.	5754	
3	Поднос.	6509а	Подноса за № 63 нет, есть не указан в описи поднос № 23 (50).
4	Тоже.	63	
5	Дарохранительница сереб.	б/л	Есть дарохранит. б/л, но повидимому не серебрян., состоит из 4-х частей.
6	Чаша серебрян.	4653	
7	Дарохранительн. серебрян.	б/л	Второй дарохранит. нет без номера нет, очевидно, занесены особо отдельные части дарохранит. указанные за № 5 /порядков/.
8.	Покрывка сереб.	"	Покр. сер. б/л от дарохран. № 6253.
9	Тоже.	"	Очевидно особо указана часть от дарохранит. 6253.
10.	Чаша сереб.	364	
11.	Тоже.	6508	
12.	Кувшинчик серебрян.	б/л	Повидим. не сереб., а бронз.
13	Часть крышки сереб.	1360	
14	Часть украшен. серебрян.	351	
15	Чашка бронзовая.	7974	
16	Чарка Семена Палия сереб.	349	
17	Чарка серебрян.	1271	
18	Часть подсвечн. серебрян.	б/л	Часть посвечн. б/л очевидно от подсвечн. № 97 указана в § 29.
19	Украшения серебрян.	202	№ 202, обознач. украшен. явл. ключом.
20	Бокал серебрян.	б/л	

- 2 -

345

24

1.	2.	3.	4.
21.	Тарелочка сріблян.	15	
22.	Ікона сріблян.	1/481	
23.	Солонка сріблян.	16	Солонки срібр. № 16 нет, есть сосудик № 158.
24.	Крест.	13	
25.	Кухинчик сріблян.	6/м	Повидимому не срібр., а бронзовий.
26.	Вазочка сріблян.	1248	
27.	Дарохранильница.	59	
28.	Крышка сріблян.	35	
29.	Подовечник срібр.	97	
30.	Тоже.	162	
31.	Дощечка сріблян.	548	
32.	Вазочка срібр.	6/м	
33.	Перечница сріблян.	370	
34.	Тоже.	163	
35.	Чарка срібр.	80	
36.	Бокал сріблян.	448	
37.	Два украшения.	6/м	От дарохранильн. 6/м
38.	Миска сріблян.	155	Не миска, а ковш.
39.	Браслет с камнями.	2738	
40.	Чашечка сріблян.	441	
41.	Нож "	17266	
42.	Тоже.	17269	
43.	Медаль.	571	
44.	Кисточка в сріблян. опр.	6/м	
45.	Дарохранильница.	46	
46.	Два ножа.	1348, 1349	
47.	Крышка сріблян.	230	
48.	Тарелка сріблян.	24	
49.	Цепь сріблян.	6/м	Браслет.?
50.	Чашечка бронзовая.	"	
51.	Ганглия сріблян.	443	№ 443 нет, есть чашечка за № 973, не вписанная в другом месте.
52.	Тоже.	439	
53.	Тоже.	351	
54.	Тоже.	173	
55.	Тоже.	176	
56.	"	177	
57.	"	174	
58.	"	175	
59.	"	52	

- 3 -

1.	2.	3.	4.
60	Блюдо сріблян.	17292	
61	Хрест скл.	520	
62	Чаша сріблян.	4652	
63	Кришка сріблян.	6/м	
64	Чаша сріблян.	21	
65	Тоже	107	
66	"	30	
67	Чашечки сріблян. 27 штук -	№ 332, 81, 6/м, 341, 411, 82, 342, 343, 355, 355, 171, 324, 270, 241, 158, 409, 337, 2243, 1345, 345, 84, 47D1, 403, 344, 1, 33, 414, .	
68	Поднос сріблян.	7/158	

ВСЕГО: 96 предметов.

25. ЯЩИК № 19.

Медные и оловянные церковные предметы.

Складни медн. 16 экз.

1588, 1588, 1705, 1586, 1610, 6/м, 1583, 1577, 1589, 1636, 1645, 1640, 6/м, 1575, 1625, 1597, части - 33, 1636, 27.

× Складни медные большие. - 3 шт. 3, 2, 1656, 1663, 1189, 25.

× Иконки медные 29 шт. - 1633, 79, 1704, 214, 1572, 1612, 91, 1605, 1630, 41, 164, 174, 1590, 1, 27, 1592, 1607, 09, 1549, 1652, 6/м, 6/м, 1614, 6/м, 2148, 226, 6/м, 6/м, 51, 98, вобр. ризе - 6/м.

✓ Кресты медные 9 шт. - 1602, 1620, 6/м, 465, 1573, 1644, 1649, 1587, 1613.

× Кресты медные 20 шт. - 1604, 1616, 1643, 488, 192, 1619, 6/м, 1554, 554a, 1655, 6/м, 321, 576, 1648, 1187, 1649, 522, 1525, 1711, 1612, олов. 1651.

× Кресты оловян. - 4 шт. - 6/м, 1481, 6/м, 6/м, грама от крестам 450.
Кресты оловян. 11 шт. - 456, 486, 17852, 534, 619, 1775, 1591, 746, 1640, 1594, 1598.

✓ Кружка оловян. - 723 .

× Чаши оловян. - 12 шт. 329, 331, 1357, 623, 256, 641, 318, 351,

- 5 -

27. Я Ш И К № 5.

Иконы: б/н, 186, 13787, 13184, 1316, 1716, (некоторые повреждены сыростью). Риза от иконы, шитая жемчугом б/н. Крест серебрян. с перламутром 529. Гребешок в футляре 154. Дарохранительница серебр. 609.

Дарохранительница № 15923
Дарохранительница серебрян. 529, части к ним в количестве 48 штук. Крест в кожан. футляре б/н, обруч серебрян. 3595, овангелие 715 / поврежден сыростью / 10272, части к нему, монеты серебр. 9 шт.: 27550, 10658, 10492, 27024, 1128, 152, 10692, 27549, 10719 / *и 27550 монеты из монет* / монеты серебр. 9 шт.

Пачка медных монет б/н. Мордовки 1076, пакет с московскими копейками, запечатанный на обложке указано 1028 шт. "воты" 56 экз. - 2171, 2268, 2265, 2244, 2232, 2239 б/н, 2236, 2167, 2301, 2174, 2235, 2176, 2278, 2160, 2245, 2238, 2440

*1. Магарица 7 шт.
2. Пороховница 7779
3. Медаль 3 шт. 2223, 2224, 2225
4. Медаль 2 шт. 2192, 2177, 2306, 2316, 2270, 2187, 2168, 2269, 2305, 2285, 2224, 2190, 2237, 2235.
5. Медаль на серебре 2 шт. 28. И Ш И К № 43.*

Две кольчуги железные - 7813, 7815, топор 1588, колчан со стрелами 7820, тоже 19972, 19975, мушкетон короткоствольн. 18 в. 9297, 9295, 9298, 9293, 9294, сабля 7820, сапоги Гоштинские б/н, 2 секиры б/н, б/н. Земледельч. железные орудия 1821, 9281, части 282, 528 2236, топоры железн. 9278, чашечка металл. 5058, 4 цеховые печати 9288, 9289, 9287, 9286, тоже 9290.

*Подковы № 201 и 228 275 9285
Стиски печатей 281, 285, 279, 275, 271. Подковы 9285, железн. шар 9291, две пистолы 7834, 7837, пороховница 7837, 7840, безмен б/н, гири 504, задвижка 9296. Седло казачье запорожское 7848. Плетка 9215, посольский жезл б/н. 7848*

Всего 43 предмета.

29. Я Ш И К № 7.

Часы бронзовые большие 7082, иконка медная 24708, 9368, патронташ 10581, mortarн б/н, б/н, 394, пушечки б/н, б/н, 2 рубля медные екатерининские б/н, б/н, брон-
*Археологич. материалы - 7 пластилин
Пороховница № 7779
Медаль 3 шт. № 2323, 2324, 7772.
Медаль или жетон Чкал. 10767, 10768, б/н, б/н
Грабюра на серебре "Тарх Тарх".*

- 11 -

- 33 39
2. Грамота Милорадовича.
 3. Грамота № 10565.
 4. " Павла 1 - 10562.
 5. " Николая 1 - 10563.
 6. Т о ж е - 10564.
 7. Гектографічне записи произведений Л.Толстого ("Царство божие внутри нас", "Деньги", "По поводу моего отлучения", "Евангелие").
 8. Фольклорные записи Гладкова.
 9. Один ящик архива Гладкова.
 10. Папка с купчими грамотами и документами Тарновского.
 11. Грамота Екатерины II - № 3698.
 12. Газеты /отд. номера/ "Пролетарий", "Рабочая газета", "Социалдемократ", "Солдатский листок", "Листок правды", "Правда", "Воззвания".
 13. Папка бумаг Гетмана Разумовского.
 14. Атлас с.Парафиевки, Рожковки, Жабокриновки, Власовки и др. № 839.
 15. Права, по которым судится малорос.народ (рукопись № 61).
 16. Евангелие № 1603.
 17. " " 1604.
 18. Малороссийская история (рукопись № 1).
 19. Восьмигласник киевского напева № 242.
 20. Статутные права № 313.
 21. Иллюстрации к апокалипсису. № 88.
 22. Папка с документами 18 в.
 23. " с " 17 в.

Примечание: Опись списана с описи, приложенной к ящику № 33. Кроме указанных в описи документов ящике имеется еще ряд архивных документов несистематизированных, составление описи которых требует специального изучения.

✓ 19/35 33. Я Ш И К № 35. ✓

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ.

1. Два ящика с бумагами. *полетик*
2. Один ящик с документами Тарновского.
3. Ящике бумагами полетик.
4. *полетик* с документами - 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

3906

34

- 12 -

5. Бумаги В.В.Тарновского.
6. " Румянцева.
7. Папка бумаг принадлежащих Дроздову.
8. Книга поминовения.

9. Описание доминик.монастыря.
10. Рукопись литовских статутів.
11. Летопись самовидца № 2.
12. Книга № 54.

13. Рукопись Дроздова "Черниговский Елецкий монастырь".
14. Семейные документы Каневских.
15. Документы Саввача.
16. Папка с документами принадлежащими Милорадовичу.

ПРИМЕЧАНИЕ: Опись описана с приложения к ящику описи Черниговского музея.

✓ 39/38. Ящик № 36. ✓
=====

(Архивные документы).

1. Бумаги нетинского суда - 560.
2. Сведения о владениях Мазепы 254.
3. Акты, относящиеся к Кочановскому двору.
4. Бумаги Машкевиче 575-588.

5. Папка документов относящихся к Гетманству Мазепы, б/л.
6. Папка документов, относящихся к ~~и.м.и.и.~~Самойлович б/л.
7. Бумаги Нежинской нижней Расправы б/л.
8. Ведомость владений Гетмана Апостола.
9. Книга списков с постановленных статей.

10. Различные документы глуховских, кроленецких и др.
11. Книги сборников копий царских указов, гетманских универсалов и пр.

12. Актовая книга острожского магистратского суда ХУІІ в. № 48.
13. Книга Забелы с оригиналами универсалов Мазепы и Скоропадского № 98.
14. Материалы для истории малороссии в ХУІІІ в. (№ 3).
15. Книга Забелы.
16. Книга подлинных писем польских панов.
17. Связка из архива Милорадовича.

18. " " Тарновского.

ПРИМЕЧАНИЕ: Составлено на основе описи, приложенной к ящику № 36. Кроме того, имеется ряд более мелких архивов, не включенных в опись и требующих специального изучения и систематизации.

35 40
- 13 -

✓ 1529/32 ЯЩИК № 32. ✓

(Архивные документы).

1. Книга № 834. (Из музея Тарновского).
2. Купчие крепости 1296.
3. Книга церковных метрик б/л.
4. " документов 18 в. - 547.

5. Папка документов гетм. Скоропадского - 161-260.
6. Ящик с архивными документами. б/л.
7. Книга документов из музея Тарновского 322.
8. Бумаги Милорадовича 574.

9. Полетики 782.
10. " 927 и др.
11. Карта Черниговского наместничества 10574.
12. Старинная карта. 10575.
13. Книга полетик 11.

14. " ткацкого цеха Воронежа 1749.
15. Дворянские гербы Черниговской губернии № 224.
16. Книга летописей № 110.
17. Папка с документами гетм. Апостола 261-303.
18. Папка документов, относящихся к гетману Скоропадского и Апостола

19. Т о ж е .
20. Т о ж е - к гетманству В. Хмельницкого и Виговского.
21. Папка с различными документами.
22. Папка с документами времени В. Хмельницкого.
23. Папка с документами судебного следователя, запрещающая издания сочинений Шевченко.

24. Рукопись книги Коховского "Опыт изучения войн В. Хмельницкого" 102.

25. Книга актов.
26. Книга воронежского ткацкого цеха 32.
27. Списки 837.
28. Актовая книга Полтавского суда 4.
29. Церковные метрики - 1815 г.

30. Бумаги полетик.
31. Бумаги Тарновских.
32. Ящик с документами цехов.
33. " " Разумовского.

34. Ящик с различными документами.
35. Материалы различные.
36. Медико-топографическое описание Киевской губернии и др.

Всего 4 ящика с архивными документами.

ОПИСЬ СОСТАВИЛИ НАУЧНЫЕ СОТРУДНИКИ МУЗЕЯ:

1. М. Зиринский
2. В. Голышев

18

СПРАВКА

к вопросу о состоянии хранения музейного имущества
Черниговского, Рязанского, и Днепропетровских
музеев.

1. В 1941 году в разное время поступили в г. Чкалов музейные вещи Черниговского, Рязанского, Днепропетровских музеев, всего около 30 тысяч экспонатов, в том числе: уникальные вещи: личные вещи Богдана Хмельницкого, Пирса, работы скульптора Клодта, предметы быта украинского народа - оловянная посуда 17-го века, серебряная посуда, даренная в разное время украинским гетманом, русскими царями, оружие, ювелиρικά, архивные документы; документы, принадлежащие лично Богдану Хмельницкому, мазепе Скоропадскому, грамоты Екатерины II-й, Павла I-го и Николая I-го.

Кроме того среди имущества имеются картины классиков русской живописи, Раина, Левитана, Васнецова, Серова, Врубеля, Пестерова в том числе работы крупных западных художников; работа Гвардий (всего в Советском Союзе три работы и одна находится среди эвакуированного имущества в г. Чкалове).

2. Негодивое отношение к эвакуированному музейному имуществу привело к рабеи целым ряд вещей; испортили от сырости 9 шт. риз, 11 шт. ковров и др. Во время пребывания имущества Черниговского музея в течение 8-ми месяцев на эвакубазе.

3. Полученное эвакуированное имущество музеев Чкаловский Областной Музей надлежащим хранением не обеспечивает. Состояние музейного имущества до сих пор не определено, нет гарантии, что упакованные музейные вещи не подвергнутся контролю не разрушаются. научные сотрудники музея не в состоянии проводить даже элементарной работы по наблюдению за хранением вещей. По Черниговскому музею с 5-го июня до сих пор не составлены описи из-за отсутствия научных сотрудников.

Имущество расположено хаотически, помещение не отопливается, хранения не оборудовано (нет стеллажей).

9/7-1943 (Богданов)

Ящик № 61/6/м.

64

1. Два евангелия, поврежденные огростью - 6/м.
2. Крестик бронзовый № 554-а.
3. Вышивка бисером на картоне № 3341.
4. Две книги образцов парчи - 6/м.
5. Пояс кожаный с портмоне № 1033.
6. Шапочка бархатная - 6/м.
7. Одна шкатулка с архивом (письма Мордовцева).
8. Ковер сопревший 6/м и часть ризы тоже сопревшая..

экспонаты, оставшиеся без упаковки:

- 1) Таз медный, 2) Хоругви, 3) Походная кровать 6/полотно.

С д а л: Директор Музея

С. Иван

(Иванов)

Научные работники:

М. Гришина (Гришина)

В. Чиликина (Чиликина)

Принята: Уполном. от НКП
УССР.-

Н. Писарева (Писарева).

ЗАМЕЧАНИЯ К ОПИСИ ЧЕРНИГОВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ.

- Ящик № 1/17 - стр. 2 с ружьями.
- Ящик № 2/6/№ - стр. 8 с бронзовым памятником.
- Сундук № 3/6/№ - стр. 8 церковные и др. серебр. утварь.
- Ящик № 4/8 - стр. 9 - с евангелиями.
- " № 5/6/№ - В этот ящик уложены экспонаты 2-х ящиков: ящик № 5/3 - стр. 11 с иконами и евангелиями и ящик № 5/6/№ - стр. 31 с экспонатами "Киевская Русь".
- Ящик № 6/а - стр. 12 с царскими вратами.
- " № 7/5 - стр. 27 иконы, церковная утварь и монеты.
- " № 8/43 стр. 27 - кольчуги, сапоги и др.
- " № 9/40 - стр. 31 - экон. первобит. общин. строя.
- " № 10/39 - стр. 30- экспонаты античного мира.
- " № 11/14 - стр. 28 - Коллекция оружия (пушки, мортиры).
- " № 12/51 - стр. 11 - Часть церковной бронзовой скульптуры.
- " № 13/37 - с архивными материалами. Этот ящик не был включен в опись.
- " № 14/6/№ - стр. 11 - Три скульптуры.
- " № 15/6 - стр. 11 - Евангелие.
- " № 16/6/№ стр. 32 - с шеставитоскими мечами.
- " № 17/11 - стр. 17 - посуда медная и оловянная.
- " № 18/6/№ - стр. 12 - иконы и евангелия.
- " № 19/35 - стр. 38 - архивные документы.
- " № 20/20 - стр. 12 - царские врата.
- " № 21/27 - стр. 11 - две бронзовые скульптуры.
- " № 22/28 - стр. 11 - бронзовый бюст Шевченко.
- " № 23/23 - стр. 11 - четыре бронзовые скульптуры.
- " № 24/7 - стр. 27 - бронзовая и медная утварь.
- " № 25/44 - стр. 4 - ваза, рог лося, кольчуги и др.
- " № 26/6/№ - стр. 9 - охотничьи принадлежности, курит. приборы.
- " № 27/6/№ - стр. 11 - евангелия 11 шт.
- " № 28/6/№ - стр. 29 - археологический материал.
- " № 29/32 - стр. 35 - архивные документы.
- " № 30/2 - стр. 1 - памятники культа - иконы и евангелия.
- " № 31/23 - стр. 16 - кан-делабры бронзовые и др. металл. предметы.
- " № 32/5 - стр. 16 - медная и оловянная утварь.
- Сундук № 33/15 - стр. 7 - ковры.
- " № 34/6/№ - стр. 21 - одежда церковная - воздухи, плащаницы и др.

- 3 -

60

Б. Разные мелкие литературные архивы.

При упаковке одна коробка не поместилась и извлечена из ящика.

Содержимое сундука № 43/14 разбито на 2 ящика: ящик № 43/14 и № 43/14-а с коврами.

— " — " — " —

- I. Расхождение номеров на экспонатах с номерами в описи объясняется причинами: множеством номеров на экспонатах, отсутствием четкости номеров, утерей номеров, особенно на металлических предметах.
- II. Излишества предметов в некоторых ящиках и сундуках при проверке объясняется тем, что при составлении описи фрагменты некоторых экспонатов были объединены и записаны как одна вещь.

*Додати і перевірити
О. С. С. С. С.
В. С. С. С. С.
С. С. С. С. С.
С. С. С. С. С.
С. С. С. С. С.
С. С. С. С. С.*

Акт

УУ

25 августа 1943 г. мы, нижеподписавшие, ссы, ст. научный работник Каховского Краеведческого музея - М. М. Трещина, уборщица того же музея - М. В. Горельникова и уполномоченная от НКМ УССР - М. В. Тисарева составили настоящий акт о нижеследующем: при передаче экспонатов Тернопольского исторического музея г. Тисаревой, были изъяты из сундука № 33/15 четыре сохранившиеся ковры с н. н.: - 28018, 28011, 28013, 28021.

В том и подписались.

1. М. Трещина
2. М. Горельникова
3. М. Тисарева

БЕКЕТОВА В.

Музеї Дніпропетровської області в роки Другої світової війни

У часи Другої світової війни в 1939–1940 роках на Дніпропетровщині налічувалось 10 музеїв – Дніпропетровський історичний ім. Д.І. Яворницького (ДНІМ), Дніпропетровський антирелігійний музей (у Преображенському соборі), Дніпропетровський художній музей ім. І. Бродського, Дніпропетровський музей революції, Дніпродзержинський музей революції, Нікопольський історико-краєзнавчий музей, Новомосковський краєзнавчий музей (його опис є у довідниках 1927 р.), Петриківський музей народного мистецтва (засновано у 1940 р.), мінералогічний музей Дніпропетровського гірничого інституту та зоологічний музей Дніпропетровського державного університету. В них зберігались цінні музейні скарби, які відтворювали минуле, культуру, духовну складову та особливості природного середовища краю з найдавніших часів до початку ХХ ст. Точні цифри кількості музейних предметів встановити неможливо, але за приблизними підрахунками це було майже 100 тисяч одиниць (тільки у Дніпропетровському історичному музеї їх нараховувалось 85 тис. од.), серед них – сотні цінних пам'яток археології, козацької доби ХVІІ–ХVІІІ ст. (зброя, одяг, клейноди), культових раритетів (ікони, книги, тканини), колекція образотворчого мистецтва ХVІІІ–ХІХ ст. світового значення, а також колекції мінералів та місцевої фауни.

Коли ворог у липні 1941 р. наблизився до Дніпропетровська, була організована евакуація цінностей історичного та художнього музеїв. Зокрема, як зазначено в документах історичного музею, з нього в напрямі Ворошиловграда (Луганськ) були евакуйовані в пультманівському вагоні в 11 ящиках найбільш цінні предмети запорізького, церковного, скіфського відділів та скарби західноєвропейської культури. Потім вони разом з експонатами Ворошиловградського музею краєзнавства у супроводі заступника директора з наукової роботи цього музею А.С. Грищенко опинилися в м. Челкар (Чолгари) Актюбінської області Казахської РСР. У науково-діловодному архіві ДНІМ зберігається акт, написаний олівцем 20 січня 1942 р., коли Грищенко передавав музейні предмети обох музеїв Челкарському районному відділу НКВС. В евакуації А.С. Грищенко помер, музейні речі майже без будь-якого нагляду зберігалися в ящиках до визволення Дніпропетровщини від загарбників і перемоги над нацистами. У 1945 р. залишки музейного зібрання (було 11 опломбованих ящиків, залишилось 8 – розкритих) працівник музею Руднева за наказом директора музею Д.Ф. Красицького перевезла до Дніпропетровська.

Інші матеріали ДНІМ у липні 1941 р. вивезли у м. Чкалов (Оренбург), але звідти вони назад не повернулись. Вже у 2001 р. з Оренбурзького обласного краєзнавчого музею у Дніпропетровськ були надіслані копії рішення Чкаловського облвиконкому від 11 січня 1943 р. “Про стан збереження майна евакуйованих музеїв і музею міста Чкалов”, довідки про стан предметів Чернігівського, Рязанського та Дніпропетровського музеїв від 9 січня 1943 р. та акта про проведення опису експонатів Дніпропетровського історичного музею від 1–20 січня 1943 р. В акті зазначено 6 упаковок, серед них: колекція старовинної зброї – 42 од., килими – 30 од., 4 ящики з археологічними предметами – майже 300 од., подані дуже короткі відомості про експонати (інвентарний номер і назва предмета). Дійсно, ідентифікувати музейні предмети Дніпропетровського музею було досить важко.

Про ці події залишив спогади колишній директор музею Володимир Архипович Мізін, який повідомляв що, евакуацією музейних цінностей займалися заступник директора музею В. Мізін, науковий працівник О. Романов та сторож М. Білий. 7 серпня 1941 р. О. Романовим

на адресу Наркомосу (Харків) було здане золото та срібло, що зберігалось в музеї у вигляді церковного начиння та Вознесенського скарбу, загальною вагою майже 1 тонна. 19–20 серпня 1941 р. В. Мізін та М. Білий організували пакування та відправлення в евакуацію музейних цінностей (кам'яні, запорозька зброя) – 15 ящиків, кілька скаток картин та перських килимів, які були завантажені у пульманівський вагон, в якому від'їжджали в тил країни завідуючий ОблВНО Шелевальник, директор антирелігійного музею Покровська та інш., і відправлені до Луганська, де Мізін здав цінності державним органам, які потім потрапили до Луганського музею й були доручені науковому працівнику Грищенку. Пізніше, як зазначав Мізін, стало відомо, що музейні предмети було перевезено до Актюбінська, де приставлений до них Грищенко помер. За свідченнями Мізіна, «сумна доля трапилась із золотом та сріблом». Як йому стало відомо вже після війни, цінності потрапили до Харківського історичного музею, де директором був якийсь Серeda, котрий за неофіційними чутками, очевидно, «розбазарив» їх. Про це Мізіну повідомив колишній начальник управління музеями Лесневський. Можливо, це дійсно були лише чутки, оскільки відомо, що цінності самого Харківського історичного музею постраждали під час перевезення на схід країни: потяг, в якому перевозили музейні матеріали, розбомбила німецька авіація.

У квітні 1942 р., за даними рейхсканцелярії Розенберга, у Дніпропетровську в історичному музеї залишалось 30000 експонатів, здебільшого археологічних, і 10000 книг; у художньому – 400 художніх предметів політико-пропагандистського характеру. Будинок музею революції займала італійська військова частина і відомостей про долю експонатів музею німецька влада не мала.

У квітні–травні 1942 р. у будинку історичного музею розмістилась резиденція штабткомісара Дніпропетровська Клостермана, для чого музейні предмети були вивезені у приміщення художнього музею (вул. Шевченка, 21). Під час цього перебезування, яке відбувалось у сильну зливу, а як транспортний засіб використовувалась навіть карета XVIII ст., багато експонатів було пошкоджено і пограбовано німцями та населенням міста. Зникла частина посуду, одягу, вишивок тощо.

З червня 1942 р. директором об'єднаного історико-художнього музею німецька влада призначила Павла Антоновича Козаря (з вересня 1941 р. він очолював історичний музей), археолога, наукового співробітника історичного музею, який зазнав переслідувань у 1930-і роки як “український буржуазний націоналіст” за зв'язки з академіком Д.І. Яворницьким. Серед археологів він відомий як першовідкривач культури полів поховальних урн у Наддніпрянщині.

Протягом 1942–1943 років з музею постійно вилучались музейні предмети. Так, церковні старожитності Козар передав українським автокефальним церквам; посуд, картини, меблі передавались для потреб міського комісаріату й оформлення кабінетів та квартир офіцерів вермахту; книги знищувались з політико-ідеологічних міркувань; деякі археологічні предмети зникли невідомо куди за розпорядженням Клостермана. Таким станом справ були обурені навіть німецькі вчені з регіональної робочої групи з вивчення первісної та стародавньої історії України, зокрема Вальтер Модріян, який скаржився на Клостермана у штаб робочої групи при рейхсканцелярії Розенберга. Треба зазначити, що німецькі вчені з великою зацікавленістю вивчали археологічні предмети музею і пам'ятки, розташовані на Дніпропетровщині, намагаючись за допомогою цих джерел обґрунтувати претензії німців на всесвітнє панування. Так звані “готські” пам'ятки, судячи зі звітів археологів Модріяна, Хорнунга, Хюлле, Міллера, Ейнеке, Штампфусса, були розвідані і розкопані ними в районах сіл Волоське, Микільське, Військове, Вовніги, Новоолександрівка, Привільне. Численні фрагменти готської кераміки, фібула з головою тварини, невеличка готська посудина III ст. н. е. згадуються у німецьких звітах за 1942–1943 роки. Ці знахідки та експонати музею знайшли місце на створеній німецькими вченими виставці, відкритій 12 грудня 1942 р. у п'яти залах історико-художнього музею, щоб

продемонструвати “споконвічну” присутність арійців на землях України і “закономірність” загартання фашистами українських земель.

Тікаючи з Дніпропетровська, німці вивезли один вагон музейних предметів, у тому числі археологічні знахідки та статую Катерини II. Збитки історичного музею за роки нацистської окупації оцінювались у 57 млн. карбованців, художнього музею – 7 млн. Безслідно зникли матеріали музею революції, лише деякі окремі фото із штампами цього музею зберігаються в ДНІМ. Така сама доля спіткала і матеріали Дніпродзержинського музею революції. Значні втрати були й у колекції культових речей, що зберігалась у Преображенському соборі, який під час війни був діючим. Небагато предметів залишилось від Нікопольського краєзнавчого музею. Багато особистих речей було втрачено із приватного будинку академіка Д.І. Яворницького.

І все ж, не дивлячись ні на що, майже 9000 експонатів Дніпропетровського історичного музею вдалося врятувати технічним працівникам музею Парасці Кузьмівні Дузь та Михайлу Яковичу Білому, які переховували цінності в недіючих котлах опалення, закопували в землю, зберігали у себе вдома, за що в 1966 р. вони були удостоєні урядових нагород – медалей “За доблесну працю” та “20-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”.

Протягом 1944–1946 років зі Сходу було повернуто більше 8000 музейних предметів, евакуйованих у 1941 р. Ускладнювала пошук цінностей ДНІМ відсутність облікової документації, знищеної під час евакуації (125 справ музейного архіву за 1936–1941 роки), а також нездійснення своєчасної фотофіксації музейних предметів (до речі, німецькі вчені в 1943 р., побоюючись знищення музею під час авіаційних нальотів радянської авіації, провели повну фотофіксацію археологічних знахідок, підготовлених до вивезення в Німеччину, для чого спеціально була залучена фотограф фрейлхаузенки Імгард Грот). Нещодавно стало відомо, що деякі археологічні знахідки з Дніпропетровщини зберігаються в одному з археологічних музеїв Голландії (м. Лейден). Але ця інформація потребує ретельного дослідження.

У 1950-х роках матеріали музею були повернуті з Польщі, де випадково було знайдено кілька комплектів народного одягу. Траплялися очевидці, які бачили то у Чехословаччині, то в Москві, мідну статую Катерини II, але до Дніпропетровська вона так і не повернулася. Перебувають у розшуку майже 1000 картин Дніпропетровського художнього музею. Десь осіла за кордоном і мінералогічна колекція Гірничого інституту (тепер – Національний гірничий університет), а серед експонатів, що збереглися, – велика брила уральського малахіту вагою півтонни, яку співробітники інституту під час окупації міста перефарбували у чорний колір під вугілля.

Музеї, як і уся країна швидко заліковували рани війни і відновили свою роботу. Директором історичного музею у листопаді 1943 – березні 1946 років був Дмитро Філімонович Красицький. Після звільнення Дніпропетровська від нацистських загарбників з грудня 1943 р. у музеї були такі відділи: капіталізму (завідуюча Петрашевська Євгенія Іванівна), феодалізму (завідуюча Равич Ксенія Володимирівна), соціалізму (завідуючий Гайсар Микола Михайлович, він же був помічником директора), а також працювали екскурсанти. Головними завданнями невеличкого колективу були: по-перше, відбудова приміщення музею, по-друге, пошук втрачених музейних предметів, що були вивезені музейниками під час евакуації на Схід та окупантами до Німеччини, по-третє, комплектування музейної колекції матеріалами про події Другої світової війни на Дніпропетровщині та ін. Відбудова музею владою міста була доручена заводу ім. І.В. Бабушкіна. Директор та наукові працівники музею протягом 1945 р. відряджались у пошуках втрачених експонатів до Андіжана (Узбекистан), Акмолінська (Казахстан), до Мінська і Гомеля (Білорусь), Львова, ст. Ярмолинці Хмельницької області. У жовтні 1945 р. Д. Красицький у пошуках музейних предметів їздив до Німеччини. Виконуючим обов’язки директора в цей час був Ю.В. Вишневецький. У 1945 р. проводилися наукові етнографічні та археологічні експедиції, зокрема розкопки й дослідження на місці зруйнованого Дніпрогесу, в

с. Пологи Олександрівського району, під м. Запоріжжям. Співробітник музею С. Накельський їздив в експедицію до Кам'янця-Подільського.

На початку 1944 р. у приміщенні художнього музею була відкрита виставка, присвячена Другій світовій війні. Історичний музей відкрив свої двері для відвідувачів у жовтні 1944 р. до річниці визволення міста, а у травні 1945 р. створив виставку "Вітчизняна війна радянського народу". У жовтні 1945 р. працівники музею займалися організацією міської виставки до другої річниці звільнення Дніпропетровська. На той час у музеї вже була зібрана колекція зброї, документальні та фотографічні матеріали про події на Дніпропетровщині під час війни, які експонувались на виставці. Окрім того, музей здійснював археологічні розкопки та етнографічні пошуки, поповнюючи своє зібрання новими предметами, ліквідуючи суттєві прогалини в експозиції, пов'язані з втратою багатьох унікальних експонатів, що відтворювали давню історію краю. В 1948 р. у ДНІМ відкрилася експозиція, присвячена сучасній історії. На той час у музеї вже налічувалось майже 33 тисячі музейних предметів.

Таким чином, музеї області за роки нацистської окупації зазнали значних втрат, зникли унікальні культурні та історичні цінності, які фактично відновити неможливо.

1. Буряк В.В. До питання реституції колекцій Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького //VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура". (Наукові доповіді та повідомлення). – Харків, 1997. – Ч. 1. – С. 358–361.
2. Віхи музейної біографії. До 160-річчя Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького /Авт.: Капустіна Н.І., Бекетова В.М. – Дніпропетровськ, 2009. – 96 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р2276. – Арх.111. – Од. зб. 49.
4. Звіт про виставку в Дніпропетровську зберігається у спеціальному документі //ЦДАОВООУ. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр.75. – Арк. 406.
5. Місячний звіт. Липень 1943 р. //ЦДАОВООУ. – Ф.3676. – Оп. 1.– Спр. 75. – Арк. 215–216.
6. Музеї Дніпропетровської області. Довідник-путівник /Авт.-упоряд.: Капустіна Н.І., Бекетова В.М. – Дніпропетровськ: Арт-прес, 2006. – 56 с.
7. Музей історії міста Дніпродзержинська. Путівник по експозиції. – Дніпропетровськ, 1968.
8. Музей історії міста Дніпродзержинська. Буклет /Сост. Н.А. Цыганок, М.М. Сабов. – Дніпропетровськ, 1986.
9. Науково-діловий архів ДНІМ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 108–132.
10. Нікопольський краєзнавчий музей. (Путівник по експозиції). – Дніпропетровськ, 1968.
11. Особисті справи працівників музею за 1944–1950 рр. //Науково-діловий архів ДНІМ. – Оп.І. – Арх. № 40. – 300 арк.
12. Особисті справи співробітників, звільнених у 1950–1951 рр. На букви «Г» – «П» //Науково-діловий архів ДНІМ. – Ф. 1. – Оп. І. – Арх. № 44. – Арк. 207.
13. Пинчук И. ...И малахит, выкрашенный когда-то в черное //Наше місто (Дн-ськ). – 2000. – 30 травня.
14. Повідомлення про створення в ДІМ виставки «Отечественная война советского народа» //Днепровская правда. – 1945. – № 146. – 13 мая.
15. Службова записка за вересень 1942 р. //ЦДАОВООУ. – Ф. 3676. – Оп.1. – Спр. 75. – Арк. 325.
16. Спогади В.А. Мізіна. Рукопис 1968 р. //Поточний науковий архів ДНІМ.
17. Ченцов В.В. Натхненник української націоналістичної контрреволюції //Хроніка-2000. – 1996. – Вип. 16. – С. 191–207.
18. Ченцов В.В. Ідеолог українського націоналізму //Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 106–121.
19. Шубравська М.М. Д.І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність. – К., 1972.

ГРИЦЕНКО М.

**Образи України в живописній спадщині ХІХ – початку ХХІ століть.
Від колекції Чернігівського історичного музею до сучасного
зібрання Чернігівського художнього музею**

Метою публікації є дослідження особливостей відображення української тематики в образотворчому мистецтві ХІХ – початку ХХІ ст. на прикладі творів з колекції Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана (ЧОХМ), основою якої стали роботи, котрі у 1984 році надійшли з Чернігівського історичного музею.

Тенденція звернення до національних джерел пов'язана з романтизмом, який панував у європейському мистецтві наприкінці ХVІІІ ст. Романтизм для українців, як і для інших пригноблених слов'янських народів, став формою національно-культурного відродження. Однією з характерних ознак цього напрямку в українському мистецтві було захоплення народними звичаями, традиціями, фольклором. Етнографічні дослідження дали багатий матеріал для мистців і сприяли розвитку побутово-етнографічного спрямування образотворчого мистецтва. Художники-романтики активно зверталися до фольклору, цікавилися історією, ретельно і деталізовано розробляли народні типажі, зображали як повсякденне життя, так і календарні та сімейні обряди. Проте найперше і найпослідовніше український романтизм проявився у народних картинах «Козак Мамай», котрі популяризують українського національного героя – запорожця, захисника Вітчизни.

Характерним для вітчизняного образотворчого мистецтва другої половини ХІХ ст. було зацікавлення побутом народу. Оскільки переважну більшість мешканців українських земель становило селянство, то зображення умов життя і праці цієї верстви населення продовжувало лінію романтичного напрямку попередньої доби. Мистецтво цього періоду називали ще реалістично-етнографічним, що часом перепліталось з романтизмом. Не останню роль у цьому процесі відіграла діяльність Товариства пересувних художніх виставок, що виникло 1870 року в Росії і проголосило своєю програмою реалізм, народність, національність. Його членами та активними експонентами виставок було багато українських мистців (М. Кузнецов, С. Світославський, М. Пимоненко, К. Костанді, О. Мурашко). Слід зазначити, що передвижники діяли в умовах культурної дискримінації: указ 1876 року забороняв українську мову в школах, театрах, друк книжок українською мовою, тому деякі художники висловлювали побоювання, що будуть заборонені картини на українські сюжети. Але саме в цей час багато російських передвижників звернулося до українського народного життя, оспівувало українську природу. Моральна підтримка передвижниками українських мистців та художніх шкіл, товариств, виставкової діяльності у великих містах України та популяризація сюжетів з побуту українського народу попри реакційну політику російського уряду сприяла успішному становленню і розвитку української національної школи в мистецтві кінця ХІХ ст.¹

Етнографічні зацікавлення художників ХІХ ст. виявлялися через образи українського фольклору та зображення явищ традиційної культури і побуту в пейзажах, портретах, тематичних картинах.

Одним із перших художників-іноземців, для якого українська природа й українське буття стали відкриттям, був Василь Штернберг (1818–1845), німець за походженням. Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, він щороку влітку приїздив в Україну писати етюди. В. Штернберга вважають засновником традиції українського романтичного пейзажу, яка знайшла своє продовження у творчості С. Васильківського та А. Куїнджі. У колекції ЧОХМ

зберігається робота В. Штернберга «Чумаки під хатою» (1848), котра є прекрасною імітацією народного примітиву.

Костянтин Трутовський (1826–1893) – український художник – живописець і графік, академік Петербурзької Академії мистецтв, левову частку свого творчого доробку присвятив живописній інтерпретації українських народних обрядів. Першим твором, у якому художник звернувся до української обрядовості, стала картина «Колядки на Україні» (1864). Він над-

І. Соколов. Малоросійські дівчата, які ворожать на вінках.

звичайно любив Слобожанщину і не переставав дивуватися, чому художники оминають її, їдуть до Італії, не помічаючи краси природи і людей, своєрідності традиційної культури України. Твори К. Трутовського користувалися великою популярністю і мали вплив на наступну генерацію мистців: С. Васильківського, І. Іжакевича, М. Пимоненка, О. Слассіона. У художньому музеї зберігаються копії робіт цього видатного мистця, виконані самодіяльними художниками кінця ХІХ – початку ХХ ст.: насичений виразним етнографізмом твір невідомого художника «Повернення з ярмарку» і робота А. Пригари «Козак-бандурист», де возвеличується образ національного пророка – великого Кобзаря.

Оспівував мальовничу українську природу, народні традиції й обряди і російський живописець Іван Соколов (1823–1918). Відомо, що у травні 1858 року, коли І. Соколов

К. Трутовський. Українка.

вийжджав до України, сам Тарас Шевченко надав йому рекомендаційного листа до мецената Григорія Галагана із клопотанням про підтримку. Приїзд в Україну став поворотним моментом у житті і творчості мистця. Художник спостерігав за життям українських селян, вивчав їхній побут і звичаї, зробив чимало замальовок святкового та повсякденного вбрання. У роботі «Малоросійські дівчата, які ворожать на вінках» (1860-і роки) І. Соколов зі зворушливою поетичністю зобразив купальську ніч.

Цікаво порівняти образи України у двох згаданих вище мистців. У творі К. Трутовського «Українка» (1860-і роки) перед глядачем постає романтизований типаж української дівчини, яка ніби постала з віршів Т. Шевченка і українських народних пісень. Українка зображена на тлі простої селянської хати. Вона одягнена в національній стрій, її стрічки розлітаються від невидимого оку вітру, а сама фігура ніби застигла у танці, пишаючись власною красою.

Зовсім іншою є «Українка», написана І. Соколовим також у 1860-х роках. Дівчина зображена за роботою. Вона тримає важке коромисло, її обличчя серйозне і зосереджене, а одяг – повсякденний. Художник оспівує зрілу фізичну красу дівчини-українки, її вродливе обличчя і струнку фігуру, надаючи твору легкий еротичний підтекст. Образ доповнюють кокетливі червоні квіти у волоссі і прикраси на шії.

Розквіт вітчизняного пейзажного живопису другої половини XIX ст., котрий відтворював лірико-епічний образ Батьківщини, пов'язаний з художниками С. Світославським, С. Васильківським, П. Левченком. Мистецтво цих майстрів – вияв усвідомленої любові до України. Видатний майстер пейзажу Сергій Васильківський (1854–1917) віртуозно передавав красу природи рідного краю в різні пори року. Захоплення мистця історією, народним побутом супроводжувалося інтересом і до українського народного мистецтва, зокрема орнаментів минулих часів, котрі він старанно вивчав і замальовував. Частина замальовок вишивок потім увійшла до виданого ним спільно з М. Самокишем альбому «Мотиви українського орнаменту» (1912), до якого увійшли зразки вишивок XVII–XVIII ст., старовинного церковного одягу і рушників, розписи скринь. Подібним композиційно і стилістично до робіт С. Васильківського є твір невідомого художника кінця XIX – початку XX ст. «Селянська садиба».

Видатний український художник Микола Самокиш (1860–1944) ще за свого перебування в Академії мистецтв належав до групи українців – художників, студентів, вчителів, що вивчали історію України, її етнографію, збирали народні пісні. Його твір «Вечір у Криму» (1920-і роки) – це гармонійне поєднання пейзажу і побутової тематики, академізму і поетичності. Небо, підсвічене призахідним сонцем, і стежка, по якій неспішно рухаються корови, чепурна селянська хата і жінка з відром – це все виступає як символічний образ буття українців, вияв абсолютної гармонії людини з природою рідного краю.

Тонкий ліризм і висока живописна майстерність притаманні пейзажним творам Сергія Світославського (1857–1931), який був активним експонентом Товариства пересувних виставок. Національна своєрідність робіт художника закладена у самому виборі мотиву: мальовнича природа Батьківщини, ошатні біленькі хати. Яскравим прикладом є невелика за розміром картина «Українська хата» (кінець XIX – початок XX ст.), насичена мажорними співзвуччями яскравих фарб, котрі ніби перегукуються з народними піснями.

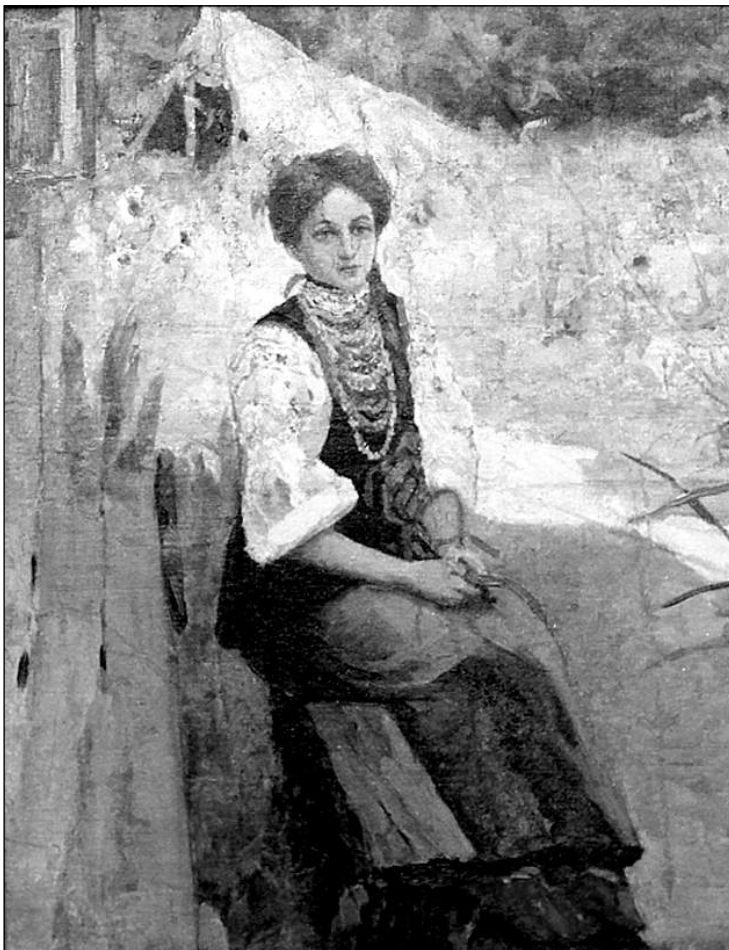
Академічна система живопису сприяла піднесенню професійного рівня українського портрета, який на місцевому ґрунті набував характерного етнічного забарвлення. У трактуванні багатьох портретів проглядається глибока етнографічна основа, що виявляється у зображенні характерного вбрання, декоративних елементів, навколишнього середовища. Такий національний типаж з етнографічним антуражем можна спостерігати у творах другої половини XIX ст., таких, як: Микола Рачков «Дівчина-українка», Володимир Афанасьєв «Портрет українського хлопчика». Справжньою окрасою колекції є «Дівчина в червоній хустині» (1856 ?), котра приписується авторству Миколи Ге (1831–1894), життя і творчість якого тісно пов'язані з

Україною. На тлі соняшників зображена дівчинка в українському костюмі і прикрасах. Сорочка з вишивкою білим по білому вдало підкреслює ніжний овал дівочого обличчя, а контраст яскравого червоного кольору хустки і зеленого тла картини створює живописний дзвінкий акцент. Сміливі зіставлення цих кольорів привертають увагу до обличчя юної українки, яке світиться спокоєм та зосередженістю і підкреслюють глибину її очей.

Захопленням красою людини з народу пронизана кожна робота кріпосного художника Василя Тропініна (1776–1857), який говорив, що Україна замінила йому Академію. Мистець багато років жив і працював на Поділлі й присвятив українській темі чимало портретів. У створених ним образах відображений не лише національний етнотип, а й романтичні ідеали часу з його розумінням краси і людської гідності². У копії твору В. Тропініна, виконаної невідомим художником, «Портрет Кармелюка» (середина XIX ст.), втілено уявлення про внутрішньо вільну людину, сповнену власної гідності.

М. Ге (?). Дівчина в червоній хустині.

Г. Яременко. Портрет Неговської.

Тонким ліризмом вирізняється «Портрет Неговської» (1914–1915) обдарованого мистця з Чернігівщини Гната Яременка (1874–1915), товариша Олександра Мурашка. Молода вчителька бахмацької школи, вдягнена в український стрій, зі стрічками у косі, зображена на тлі буйної зелені, куреня і соняшників. Картина сповнена світлом і повітрям. Художник звертається до національної тематики задля створення одухотвореного образу молодої українки, яка живе в гармонії з оточуючою природою. Твір був подарований Чернігівському історичному музею сином художника М. Яременком у 1974 р.

Початок XX ст. ознаменувався новою хвилею інтересу до народних джерел, що знаходить відображення у творчості М. Бойчука та його послідовників. Проголошене ним створення монументального мистецтва в національних традиціях передбачало, перш за все, генетичну спорідненість з фольклорною та образотворчою традицією народу³. Однак на початку 1930-х років

формально-стильові пошуки національного стилю розглядалися як політично небезпечні: у мистецтві радянської доби дозволявся виключно зовнішньо-декоративний фольклоризм. Це врешті-решт призвело до морального та фізичного винищення художників етностилістичного спрямування.

Лише через тридцять років живопис національних шкіл відроджується в творчості покоління шестидесятників. Активно звертався до національної стилістики, щедро насичуючи свої твори орнаментом та декоративно виразними кольорами Віктор Зарецький (1925–1990). Твір «Дівчина» (1986) побудований на балансуванні реальності жіночого образу та умовності декоративного фону, сміливому використанні орнаменту. Зарецький відроджував те споконвічне у мистецтві українського народу, що було втрачене і знівельоване гіршими зразками офіційного мистецтва. На архаїчні пласти фольклору спирається Микола Кошель (1925 р. н.). Відчутна романтизація образів, динамічна композиція, продумане колористичне вирішення характеризують його роботу «Українська пісня» (1964), яка є ілюстрацією до народних пісень періоду козаччини.

Смисловою домінантою виступає етнографізм у роботах мистців Західної України, які, внаслідок політичних перипетій, мали можливість удосконалювати свою майстерність в академіях мистецтв Будапешта, Рима, Парижа, Праги, Мюнхена, Відня. Таким чином на українській культурі у ХІХ–ХХ ст. позначився вплив європейських мистецьких течій: імпресіонізму, постімпресіонізму та експресіонізму. Проте художники не просто всотували кращі здобутки та модерні пошуки європейського мистецтва, а трансформували їх відповідно до національних культурних традицій, надаючи їм українського етнічного колориту. Гарним прикладом творчих пошуків західноукраїнських мистців є твір «Чабан Василь Сурмач» (1981) народного художника України Андрія Коцьки (1911–1987). Робота витримана в імпресійно-декоративній стилістиці. Художник оспівує мужність і працелюбність, узагальнюючи і створюючи типаж українця-гуцула, сповненого почуття власного достоїнства і прихованої сили. Українська і угорська художниця декоративно-прикладного мистецтва, живописець, графік Едіта Медвецька-Лутак (1932 р. н.) у творі «Інтер'єр старої хати» (1985), виконаному з вираженим тяжінням до народного примітиву, передає спокій і затишок української хати, споконвічну гармонію буття людини у просторі повсякденних речей.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. в Україні – період культурного розквіту, становлення нового творчого покоління. Українське мистецтво переживає нову хвилю неофольклоризму, що стала реакцією на глобалізаційні процеси у світі та проявом захисту національної ідентичності і самобутності. У період постмодернізму в мистецтві особливо помітне тяжіння мистців до народної творчості, міфологізації образів та сюжетів. Дослідники відзначають значну роль традиційної української культури – обрядів, звичаїв, народної творчості у формуванні мистецького кругозору вітчизняних авангардистів⁴.

Яскравим проявом національної тематики є твори чернігівської художниці Надії Мартиненко (1956 р. н.) «Весільні свашки» (2011), «Зелена неділя» (2014), «Натюрморт святковий» (2013) – полотна оптимістичні за настроєм, сповненні відчуття глибинного національного коріння і водночас міцного зв'язку з сучасністю. Мисткиня робить наголос на відчутті кольору і форми, а символи і метафори, якими насичені її твори, знайомі та інтуїтивно зрозумілі кожному українцю. Можна спостерігати посилення декоративності форм і узагальнення образів, проте незмінним є міцний генетичний зв'язок творчості Надії Мартиненко з народним мистецтвом.

Знаний чернігівський художник Олексій Потапенко (1939 р. н.) у наближених до народного примітиву композиціях «Водіння кози» (2004) і «Меланка йде по селу» (2005) змальовує традиційні святкування Різдва і Старого Нового року (Щедрого вечора). Художник почав інтенсивно розробляти етнографічну тему з 1993–1994 років. У його картинах можна побачити знайому іконографію звичних свят, але у дещо незвичному трактуванні, коли традиційні

сюжети пропущені крізь призму творчої манери автора. Художник розробляє не регіональну специфіку обрядовості, а стилізує прояви загальнонаціональної культурної традиції. Тонко відчуваючи двовір'я українського народу, митець звертається до глибинного народного стихійно-язичницького світоставлення, піднімаючи з глибин підсвідомості давно забуті архетипи.

Алегоричний твір «Сон в місячну ніч» (1999) народного художника України Володимира Ємця (1938 р. н.) належить до серії робіт «Алегорія», «Сон в місячну ніч», «Приборканий любов'ю», об'єднаних головними персонажами – чорним Туром і Українкою. Поштовхом до створення картин став давньогрецький міф про бога Зевса, який перевтілювався на бика і викрав доньку фінікійського царя Європу. Втілена ця легенда у драматично напруженій композиції: величезний чорний бик-тур, котрий в українському фольклорі здавна символізував стихію, темні сили, протистоїть дівчині в українському вбранні, яка виступає уособленням стражденної України. Все у цій картині – і похилені від невидимого вітру трави, і затягнуте темними хмарами небо, і містичний серп місяця, і темний силует могутньої тварини над сплячою беззахисною дівчиною – створює атмосферу напруги, невизначеності. Сюжет перегукується з українськими народними казками і легендами. Задум роботи – очевидний: мистець проводить паралелі з політичною ситуацією, в якій перебувала наша країна протягом усієї своєї історії⁵.

У роботі «Кобзар» (1990) Володимир Муха (1928 р. н.) створив узагальнений тип кобзаря, за спиною якого постають оспівані ним персоніфіковані образи української минувшини.

Привертає увагу робота молодої художниці Каті Дудник (1982 р. н.) «Так, я люблю Україну» (2015), що була створена для однойменного благодійного фестивалю на підтримку Зброй-

В. Чуйков. Рідна Україна.

них Сил України. Композиція гранично спрощена: символічний образ маленької українки у шоломі на тлі блакитного неба і жовтого поля, яке засіяне не зерном, а набоями, спонукає глядача до аналогій із сучасною суспільно-політичною ситуацією. Але картина оптимістична за своєю сутністю, адже дівчинка тримає рослину, котра переростає у веселку, пророкуючи світле майбутнє для нашого народу.

Різноманітність художнього життя в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. засвідчують мистці, які виступили продовжувачами реалістичних засад класики, традицій її естетичного мислення, при цьому органічно впроваджуючи у малярство власну живописну манеру, концептуальність мислення. Зокрема, Олексій Какало (1942 р. н.) у роботі «Спадщина» (1984–1987) відтворює групу жінок у національних костюмах, які займаються прядінням і співають. Пристрій для запису на першому плані надає всій композиції сучасного звучання.

У натюрморті «Рідна Україна» (2015), виконаному в гіперреалістичній манері, українсько-британський художник Валерій Чуйков (1949 р. н.) оперує набором предметів-символів, які традиційно асоціюються з Батьківщиною (соняшники, калина), матеріальною і духовною культурою українського народу (рушники, ікона). Мистець вміло скористався кольоровою символікою: жовті квіти у синій вазі за аналогією з кольорами прапора. Відтак, композиція, не зважаючи на реалістичну манеру виконання, – символічна за своєю сутністю і має на меті донести до глядача узагальнений образ Вітчизни.

Таким чином, посилення інтересу до духовної і матеріальної культури, особливостей традиційного побуту українського народу сприяло формуванню на рубежі XIX–XX ст. національної специфіки в образотворчому мистецтві, що, у свою чергу, стало міцним підґрунтям для сучасного вітчизняного мистецтва. Найкращим підтвердженням цього явища є добірка робіт із зібрання ЧОХМ, основу якої склали твори, отримані у 1984 році при створенні установи на основі колекції художнього відділу Чернігівського історичного музею. У свою чергу, до ЧІМ вони потрапили з різних джерел: від Прилуцького краєзнавчого музею (у 1953 р. – «Повернення з ярмарку» невідомого художника, «Портрет українського хлопчика» Володимира Афанасьєва), Сосницького краєзнавчого музею (у 1966 р. – «Малоросійські дівчата, які вожать на вінках», «Українка» Івана Соколова), та приватних осіб (твір невідомого художника «Селянська садиба», придбаний ЧІМ у 1970 р. у мешканки Чернігова Б. Ланько; Миколи Ге (?) «Дівчина в червоній хустині», придбана у В. Чернецького в 1953 р.; Гната Яременка «Портрет Неговської» подарована історичному музею сином художника М. Яременком у 1974 р.).

З того часу збірка розширилась і продовжує поповнюватись за рахунок нових надходжень, збагачуючись новітніми ідеями та творчими пошуками українських художників, актуалізуючи і популяризуючи вічну тему любові мистця до рідної землі.

-
1. Говдя П., Коваленко О. Передвижники і Україна. – К.: Мистецтво, 1978. – С. 11–12.
 2. Рубан В.В. Український портретний живопис першої половини XIX ст. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 91–98.
 3. Афанасьєв В. Мистецьке життя України першої третини XX ст. //Нариси з історії образотворчого мистецтва України XX ст./ Редкол.: В. Сидоренко та ін.; Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. В 2 кн. – К.: Інтертехнологія, 2006. – Кн. 1. – С. 29.
 4. Федорук О. Український авангард/Нариси з історії образотворчого мистецтва України XX ст. /Редкол.: В. Сидоренко та ін.; Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. В 2 кн. – К.: Інтертехнологія, 2006. – Кн. 1. – С. 169–170.
 5. Ключник С. Слід вічності /Літ. редакція П. Дідовича. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – С. 248–251.

Графічні ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім» у зібранні Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького. Каталог

Колекція ілюстрацій до «Слова о полку Ігоревім» у Сумському художньому музеї імені Никанора Онацького представлена досить широко – 66 творів, виконаних у техніці ксилографії, ліногравюри, офорту видатними художниками-графіками України, Білорусі та Росії. Роботи художників різних поколінь не тільки відображають емоційне сприйняття «Слова...», але й дозволяють на прикладі розкриття однієї теми простежити розвиток граверного мистецтва у ХХ ст. Графічні твори надходили до музейної збірки у 1970-ті – 1980-ті роки. Більшість з них була придбана в авторів, деякі надійшли з Всесоюзного виробничо-художнього комбінату.

Засновник сучасної книжкової ілюстрації Володимир Фаворський протягом 15 років, з 1937 по 1951, кілька разів звертався до художньої інтерпретації «Слова...» (в колекції музею представлені ксилографії 1950-го року) і створив своєрідний синтез легенди та історичного літопису. Його ілюстраціям притаманне органічне поєднання психологізму, філософського осмислення, епічного і ліричного начал, історичної вірності фактів. Гравер прагнув до гармонійного злиття різних видів мистецтва, у даному випадку словесного та образотворчого, і йому це вдалося: дрібні картинки на полях, буквиці та ілюстрації поєднують книгу в одну пісню: *«Я не иллюстрирую произведения, а создаю книгу... И я хотел бы, чтобы так и было как говорится: «Из песни слов не выкинешь». Так и в моей книге, которую я сделал из картинок, орнамента и украшенных букв, нельзя было бы ничего выбросить. Добился я этого, вам судить»* [3, 16]. В обрамлення гравюр і орнаментальні кінцівки художник увів приглушений червоний колір, що допомагає передати епічність пам'ятки. Майстер розкрив не тільки світ героїв «Слова...», але перш за все – культуру Київської Русі XII ст. Фаворський став першим ілюстратором видань «Слова о полку Ігоревім» гравюрами на дереві, завдяки чому шедевр давньоруської літератури отримав художню інтерпретацію всіх найбільш суттєвих подій і образів.

Яскравим прикладом художнього осмислення «Слова о полку Ігоревім» є ілюстрації, виконані у 1977–1978 роках лауреатом Державної премії України імені Т.Г. Шевченка Георгієм Якутовичем. Прагнення проникнути в дух, атмосферу літературної пам'ятки, намагання по-філософськи осмислити зміст, космічне, сферичне бачення древньої людини зазначене в його серії «Земля та Народ – єдиний Всесвіт». Гравюри великого формату, виразні і символічні, з властивою їм піднесеністю й епічністю вирізняються прагненням об'ємного, узагальнюючого, емоційно-психологічного розкриття образів та підкреслюють героїчне начало літературної пам'ятки. Художник не переповідає епізоди, а, переосмислюючи найбільш напружені моменти, створює яскраві зорові асоціації літературного образу. Ілюстрації талановитого художника стали справді мистецьким і світоглядним відкриттям доби Київської Русі. Головну композиційну роль відіграє образ кола як космічного буття Всесвіту: воно постає як сонце, як око, як Земля, що вбирає в себе всі радощі та страждання людства. Художник вдало поєднує білий «простір» паперу з фігурами, які постають, немов велетні. Гравер користується штриховою манерою тонування, що вирізняє його ілюстрації. Переважає вид згори, ніби з висоти пташиного польоту – панорамний погляд автора, який може охопити весь простір Землі. Своєю творчістю Г. Якутович стверджував, що художник повинен побачити весь шар самобутньої культури, життя народного і відчути свою органічність на цьому тлі, невіддільність від цієї землі, з якою він зв'язаний усіма порами, усім настроєм душі.

Виразністю і стилістичними особливостями вирізняються лінорити 1981–1982 років київського художника лауреата Державної премії України імені Тараса Шевченка Василя Лопати. Вибір техніки не випадковий – властиві її мові енергійні контрасти чорного і білого відповідали інтересу художника до виявлення експресивності образів героїв. Серія гравюр митця до пам'ятки давньоукраїнської літератури – своєрідний графічний переклад, або «Слово о полку Ігоревім» у малюнках. Це художнє осмислення, насамперед, української історії, а на її тлі – буття, величних діянь народу, суспільно значущих історичних постатей. Загальний характер ілюстрацій досить похмурий – об'ємні фігури з деякою театральністю на чорному тлі підсилюють драматичну ноту. Двоплановим композиціям притаманне тонке відчуття ритму та висока майстерність. На багатьох ліноритах присутні образи Спаса Нерукотворного, Божої Матері Оранти та ангела, які постають немов свідки тогочасної історії та водночас ніби хочуть захистити або ж вплинути на хід подій. Слід зазначити, що гравер намагався поєднати сюжет із символіко-метафоричним рядом поеми. Система образів і міфологічність якомога краще відтворюють дух «Слова...», вражають своєю монументальністю та значущістю.

Видання «Слова о полку Ігоревім» у перекладі Янки Купали (Мінськ, 1984) супроводжує непересічний талант народного художника Білорусі Георгія Поплавського. Двадцять три офорти, послідовно розкривають зміст літературного твору і займають цілу сторінку, або розворот аркушів. Всі вони окреслені контурною рамкою, за межі якої рвуться сурмач, дзвонар, важко озброєні воїни, птахи, кажани. У своїх композиціях, то занадто скупих, то насичених деталями, гравер майстерно використовує красномовну особливість предметів, звертає увагу на декоративну орнаментальність військового спорядження та етнографічні особливості одягу воюючих сторін.

У гравюрах Миколи Воробйова на сюжет «Слова...» 1985 року багато умовностей і символіки. Виконані вони в оригінальній техніці графітного олівця у традиціях лірико-билинного епосу, в яких, ніби у фризових композиціях, відбиті високі почуття героїв твору. Художник використовує прийоми, характерні для іконопису, зображення статичні, застигли; композиціям притаманна монументальність та епічність.

Спіраючись на досвід свого вчителя В. Фаворського, поєднуючи образність з історичною достовірністю, створив у 1986 р. ксилографії до «Слова о полку Ігоревім» народний художник Росії Дмитро Бісті. Понад тридцять вишуканих гравюр, виконаних на рисовому папері за давньокитайською технологією, опубліковані у перекладі твору І. Шкляревським (М.: Детская литература, 1988), двадцять з них представлено у збірці музею. Гравюри Бісті вирізняються новизною художньої манери в інтерпретації стародавньої пам'ятки літератури. Кожний аркуш побудований на найтонших гравіровках, в яких панує темний, часто чорний, фон. Щільні ряди енергійних штрихів створюють таємничий, відчужений світ, де велику роль відіграє символіка. Вкраплення червоного кольору в чорно-білій гравюрі викликає асоціацію з кров'ю на білому тлі. Всі сцени художник вміщує вглиб аркуша, ніби усуває себе від подій, що відбуваються. Часто варіюються мотиви птахів, що летять, затемнення сонця, важко нависаючих чорних хмар, виючих вовків, зигзагів блискавок, що перетинаються на льоту зі списками та держаками стягів. Через все «Слово...» проходить зображення храму як символу єднання державності і духовності. У своїх ілюстраціях художник насамперед прагнув відобразити погляд людини Київської Русі на похід, оспіваний у «Слові...». Майстер сам пояснював, що історична достовірність завжди була першочерговою метою його робіт. Всі прийоми використані гравером саме для такого документального красномовства, а тому і похід, і князь, і його дружина, і князівна представлені в органічному взаємозв'язку з природними явищами – сонцем, небом, вовками і соколами, вони – не лише фон, а символ.

Ілюстрації кожного художника розміщені у порядку інформації вступної статті за часом створення та змістом літературної пам'ятки, використано переклад «Слова о полку Ігоревім»

українською мовою М. Рильського. Порядкова нумерація – наскрізна. Розміри подаються у сантиметрах: NxN – висота, ширина. Зазначаються інвентарний номер твору, час створення, матеріал, техніка та джерело надходження.

1. Звагельський В.Б. Исторична географія Лівобережної України доби Середньовіччя (в контексті досліджень «Слова о полку Ігоревім»). – Київ; Суми, 2010. – 236 с.
2. «Слово о полку Ігоревім» /Худ. Н.А. Воробьев; вст. статья и перевод А.Ю. Чернова. – М: Изобразительное искусство, 1986. – 16 открыток.
3. «Слово о полку Ігоревім» в гравюрах В.А. Фаворского. Рисунки. Эскизы. Гравюры /Подгот. Ю.А. Молок. – М.: Искусство, 1987. – 260 с.
4. «Слово о полку Ігоревім» /Илл. Г.В. Якутовича, писанный текст А.П. Видогоняка. – К.: Днипро, 1985. – 176 с.
5. «Слово о полку Ігоревім» /Упор. та прим. О. Мишанича; іл., худож. оформ. В. Лопати. – К.: Рад. шк., 1986. – 310 с.: іл.

Каталог

Фаворський Володимир Андрійович (14.03.1886 – 29.12.1964)

Ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім», 1950 р.

Микалентний папір, ксилографія.

Надійшли зі Всесоюзного виробничо-художнього комбінату у 1971 р.

1. «Затемнення».

7,8x13,0; Г – 773.

На звороті вгорі ліворуч: 56; 3985/1964; внизу по краю: 2808/1960 (1), ДВП 20706 (1), 4811/1964; внизу праворуч: 3788/1957.

2. «Напад на половців».

6,8x12,0; Г – 775.

Під зображенням ліворуч: «Нападение на половцев»; праворуч – авторський підпис.

На звороті вгорі ліворуч: ВИ/1266, 5416-1968; внизу ліворуч: 4788/1967; праворуч: 3993/1964, ДВП 1233.

3. «Битва з половцями».

14,0x13,5; Г – 771.

Під зображенням праворуч – авторський підпис.

4. Гравюра на полях.

7,0x4,0; Г – 774.

На звороті вгорі праворуч: 4880/1967; внизу: 5413-1965, 4007/1964, ДВП 20722, 2644/1960.

5. «Плач Ярославни».

7,0x12,5; Г – 772.

На звороті вгорі ліворуч: ХВ37; 3985/1964; внизу ліворуч: 1360/1960 с); внизу праворуч: 1828/1957 (1), ДВП 20710 (1.)

Якутович Георгій В'ячеславович (14.02.1930 – 5.09.2000)

Ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім», 1977, 1978 р.

Папір, травлення, офорт.

Надійшли від автора в 1985 р.

6. «Князь Ігор», «Затемнення».

І – 38,0x22,3; ІІ – 38,0x21,0; Г – 1420.

На звороті: Якутович Георгій Вячеславович «Князь Игорь; Затмение», 1978, офорт.

7. «За землю Руську».

13,0x8,5; Г – 1415.

Під зображенням праворуч – авторський підпис.

На звороті: «За землю Руську». Травление, офорт, 1977.

8. «Похід», ліва, права – «Оплакування».

I – 38,0x21,4; II – 38,5x20,5; III – 38,3x20,5; Г – 1417.

Під зображенням I ліворуч: «Похід»; під зображенням III праворуч – авторський підпис, 78.

На звороті: Якутович Георгий Вячеславович «Похід», 1978, офорт.

9. «Сурмлять труби».

13,0x8,5; Г – 1416.

На звороті: «Трубят трубы». Травление, офорт, 1977.

10. «Битва», «Буй-тур Всеволод».

I – 36,7x21,5; II – 37,0x22,0; Г – 1418.

Під зображенням I ліворуч: «Буй-тур Всеволод»^{16/20}; під зображенням II праворуч – авторський підпис.

На звороті: Якутович Георгий Вячеславович «Буй-тур Всеволод; Битва», 1978, офорт.

11. «Ярославна» та стилізоване зображення Землі.

I – 38,5x23,0; II – 39,0x22,5; Г – 1419.

Під зображенням I ліворуч: «Ярославна»; під зображенням II праворуч – авторський підпис.

На звороті: Якутович Георгий Вячеславович «Ярославна», 1978, офорт.

12. «Втеча з полону».

13,0x8,5; Г – 1414.

Під зображенням праворуч – авторський підпис.

На звороті: «Бегство из плена». Травление, офорт, 1977.

Лопата Василь Іванович (28.04.1941, с. Нова Басань, Чернігівська обл.)

Ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім», 1981, 1982 р.

Папір, ліногравюра.

Надійшли від автора в 1982 р.

13. «Боян».

41,5x29,8; 30,6x22,0; Г – 1219.

Під зображенням ліворуч: «Боян» (за мотивами «Слова о полку Ігоревім»); праворуч – авторський підпис, 1981 р.

14. «Князь Ігор».

40,5x28,8; 31,0x21,8; Г – 1216.

Під зображенням ліворуч: «Князь Ігор» (за мотивами «Слова о полку Ігоревім»); праворуч – авторський підпис, 1981 р.

15. «За землю Руську».

39,3x49,5; 31,3x43,8; Г – 1218.

Під зображенням ліворуч: «За землю Руську» (за мотивами «Слова о полку Ігоревім»); праворуч – авторський підпис, 1982 р.

16. «Похід».

40,2x50,0; 32,5x47,5; Г – 1214.

Під зображенням ліворуч: «Похід» (за мотивами «Слова о полку Ігоревім»); праворуч – авторський підпис, 1982 р.

17. «Битва Ігоря з половцями».

40,0x50,2; 30,8x43,5; Г – 1210.

Під зображенням ліворуч: «Битва Ігоря з половцями» (за мотивами «Слова о полку Ігоревім»); праворуч – авторський підпис, 1981 р.

18. «Після битви з половцями».

34,5x44,8; 29,0x41,0; Г – 1213.

Під зображенням ліворуч: «Після битви з половцями» (за мотивами «Слова о полку Ігоревім»); праворуч – авторський підпис, 1981 р.

19. «Трагедія Землі руської».

36,2x48,0; 31,0x43,5; Г – 1215.

Під зображенням ліворуч: «Трагедія Землі руської» (за мотивами «Слова о полку Ігоревім»); праворуч – авторський підпис, 1981 р.

20. «Плач».

36,5x49,0; 30,8x43,2; Г – 1217.

Під зображенням ліворуч: «Плач» (за мотивами «Слова о полку Ігоревім»); праворуч – авторський підпис, 1981 р.

21. «Золоте слово Святослава».

31,5x43,8; 39,2x49,8; Г – 1220.

Під зображенням ліворуч: «Золоте слово Святослава» (за мотивами «Слова о полку Ігоревім»); праворуч – авторський підпис, 1982 р.

22. «Ярославна».

36,2x48,2; 30,6x43,0; Г – 1211.

Під зображенням ліворуч: «Ярославна» (за мотивами «Слова о полку Ігоревім»); праворуч – авторський підпис, 1981 р.

23. «Втеча Ігоря з полону».

39,2x49,5; 31,3x43,8; Г – 1212.

Під зображенням ліворуч: «Втеча Ігоря з полону» (за мотивами «Слова о полку Ігоревім»); праворуч – авторський підпис, 1982 р.

Поплавський Георгій Георгійович (15.02.1931, с. Рівне, Кіровоградська обл.)

Ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім», 1984 р.

Папір, офорт, суха голка.

Надійшли від автора в 1988 р.

24. Суперобкладинка та фронтиспис.

I – 38,0x25,0; 55,5x67,8; Г – 1926; II – 38,0x25,0; 55,5x67,8; Г – 1927.

Під зображенням: $\frac{3}{10}$ «Слово о полку Ігореве» (офорт, сухая игла); праворуч – авторський підпис.

25. «Пісняр».

I – 37,8x24,5; 55,9x73,2; Г – 1936; II – 37,8x24,5; 45,5x57,5; Г – 1937.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «Пісняр» («Слово о полку Ігореве»); праворуч – авторський підпис, 84.

26. «Заклик князя» (ліва та права частини розгорнутого титулу).

I – 39,0x25,5; 55,5x67,8; Г – 1932; II – 39,0x25,5; 55,5x67,8; Г – 1933.

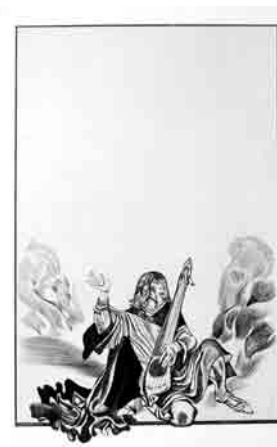
Під зображенням: $\frac{3}{10}$ «Призыв Князя» («Слово о полку Ігореве»), офорт, сухая игла; праворуч – авторський підпис, 84.

№ 24

№ 25

№ 26

№ 27

№ 28

№ 29

№ 30

На звороті праворуч: «*Призыв Князя*»; ліворуч внизу – етикетка СХ СРСР (Союз художников СССР. Дирекция выставок. Отдел зарубежных выставок) (Поплавский Г. «Слово о полку Игореве». *Призыв князя*).

27. «Дружина».

38,5x24,0; 59,7x45,1; Г – 1944.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «*Дружина*» («Слово о полку Игореве»); праворуч – авторський підпис, 84.

28. «Набіг».

39,5x24,5; 59,7x45,2; Г – 1947.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «*Набег*» («Слово о полку Игореве»); праворуч – авторський підпис, 84.

На звороті праворуч: «*Набег*»; ліворуч внизу – етикетка СХ СРСР (Союз художников СССР. Дирекция выставок. Отдел зарубежных выставок).

29. «Набіг».

I – 37,7x24,5; 59,7x74,5; Г – 1942; II – 37,7x24,5; 59,7x74,5; Г – 1943.

Під зображенням: $\frac{2}{15}$ «*Набег*» («Слово о полку Игореве»); праворуч – авторський підпис, 84.

30. «Чвари».

I – 37,6x24,5; 47,4x59,1; Г – 1940; II – 37,6x24,5; 47,4x59,1; Г – 1941.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «*Распри*» («Слово о полку Игореве»); праворуч – авторський підпис, 84.

31. «Січа».

I – 39,0x25,5; 57,0x77,0; Г – 1928; II – 39,0x25,5; 57,0x77,0; Г – 1929.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «*Сеча*» («Слово о полку Игореве»), *офорт, сухая игла*; праворуч – авторський підпис, 84.

На звороті праворуч: «*Сеча*»; ліворуч – етикетка СХ СРСР (Союз художников СССР. Дирекция выставок. Отдел зарубежных выставок).

32. «Поле після битви».

I – 38,2x24,5; 46,5x57,5; Г – 1938; II – 38,2x24,5; 46,5x57,5; Г – 1939.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «*Поле после битвы*» («Слово о полку Игореве»); праворуч – авторський підпис, 84.

33. «Набат».

38,5x24,5; 59,5x45,0; Г – 1948.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «*Набат*» («Слово о полку Игореве»); праворуч – авторський підпис, 84.

На звороті праворуч: «*Набат*»; ліворуч внизу – етикетка СХ СРСР (Союз художников СССР. Дирекция выставок. Отдел зарубежных выставок).

34. «Плач».

I – 37,8x24,5; 55,9x73,2; Г – 1934, II – 37,8x24,5; 55,9x73,2; Г – 1935.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «*Плач*» («Слово о полку Игореве»), *офорт, сухая игла*; праворуч – авторський підпис, 84.

На звороті праворуч внизу: Поплавский «Слово о полку Игореве»; ліворуч внизу – етикетка СХ СРСР (Союз художников СССР. Дирекция выставок. Отдел зарубежных выставок).

35. «Золоте слово Святослава».

I – 38,8x25,7; 56,0x73,3; Г – 1930, II – 38,8x25,7; 56,0x73,3; Г – 1931.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «*Золотое слово Святослава*» («Слово о полку Игореве»), *офорт, сухая игла*; праворуч – авторський підпис, 84.

На звороті – етикетка СХ СРСР (Союз художников СССР. Дирекция выставок. Отдел зарубежных выставок).

№ 31

№ 32

№ 33

№ 34

№ 35

№ 36

№ 37

№ 38

№ 39

36. «В Путивлі» .

38,5x24,0; 60,1x45,0; Г – 1945.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «В Путивле» («Слово о полку Ігореве»); праворуч – авторський підпис, 84.

37. «Полон».

39,5x25,5; 48,2x34,3; Г – 1946.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «Плен» («Слово о полку Ігореве»); праворуч – авторський підпис, 84.

38. «Половецький стан».

38,5x24,0; 60,0x45,0; Г – 1949.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «Половецкий стан»; праворуч – авторський підпис, 84.

На звороті праворуч: «Половецкий стан»; ліворуч внизу – етикетка СХ СРСР (Союз художників СССР. Дирекция выставок. Отдел зарубежных выставок).

39. «Повернення».

38,0x25,0; 55,5x67,8; Г – 1950.

Під зображенням: $\frac{3}{15}$ «Возвращение»; праворуч – авторський підпис, 84.

Воробйов Микола Олександрович (31.08.1922 – 21.08.1987)

Ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім». 1985 р.

Папір, графітний олівець.

На звороті кожної – печатка Державного видавництва.

Надійшли від Сітнер Л.А. (м. Москва) в 1989 р.

40. Суперобкладинка.

Праворуч – фото (назва). 21,5x37,6; Г – 2000.

Над зображенням – шрифт окремо для 2-й кр.

На звороті ліворуч: з. 2921. Внизу підписи та розчерки.

41. «Чи не почати нам».

12,0x34,8; 21,4x38,5; Г – 1996.

Над зображенням праворуч – 57%.

Під зображенням: *р.1 к стр.3-І.*

На звороті ліворуч: *гр. 4; S=135 см²; 10,0x75,4.* Внизу підписи та розчерки.

42. «Довго ніч меркне».

12,0x34,8; 21,4x38,5; Г – 1997.

Над зображенням праворуч – 57%.

Під зображенням: *р.4 к стр.8-IV.*

На звороті ліворуч: *гр. 4; S=122 см²; 8,5x75,4.* Внизу підписи та розчерки.

43. «Задрімали вночі».

21,2x38,3; Г – 1998.

Над зображенням праворуч – 57%.

Під зображенням: *р.6 к стр.11-IX.*

На звороті ліворуч: *гр. 4; S=122 см²; 8,5x75,4.* Внизу підписи та розчерки.

44. «День бились».

21,2x38,3; Г – 1999.

Над зображенням праворуч – 57%.

Під зображенням: *р.9 к стр.15-XIII.*

На звороті ліворуч: *гр. 4; S=122 см²; 8,5x75,4.* Внизу підписи та розчерки.

45. «Ярославна рано-вранці стенає».

21,2x38,4; Г – 2001.

Над зображенням праворуч – 57%.

Під зображенням: *р.12 к стр.22-XX.*

На звороті ліворуч: *гр. 4; S=114 см²; 8,5x75,4.* Внизу підписи та розчерки.

46. «Коня вночі підзиває».

21,2x38,5; Г – 2002.

Над зображенням праворуч – 57%.

Під зображенням: *р.13 к стр.24-XXII.*

На звороті ліворуч: *гр. 4; S=122 см²; 8,5x75,4.* Внизу підписи та розчерки.

Бісті Дмитро Спиридонович (27.06.1925 – 21.10.1990)

Ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім». 1986 р.

Рисовий папір, ксилографія.

Під зображеннями праворуч – авторський підпис, 86.

Надійшли від автора (м. Москва) в 1987 р.

47. Титульний аркуш.

35,0x24,4; Г–1701.

48. Шмуцтитул.

34,9x27,6; Г–1703.

49. Шмуцтитул.

34,8x27,4; Г–1704.

50. Шмуцтитул.

35,1x28,0; Г–1705.

51. «Розтікався мислю по дереву, сірим вовком по землі, сизим орлом попід хмарами».

6,7x5,6; 34,8x27,4; Г–1698.

Під зображенням праворуч – *«Мысль как серый волк в степи бежала...».*

52. «Та й повів полки свої хоробрі на землю Половецьку, за землю Руську».

7,3x9,9; 34,8x24,1; Г–1696.

Під зображенням праворуч – *«Вместе с Вами русичи мои...».*

53. «Самі скачуть, як вовки сірі в полі, шукаючи собі честі, а князеві слави».

17,2x8,8; 35,0x27,0; Г–1690.

Під зображенням праворуч – *«Словно волки серые рыщут за победами».*

54. «Лисиці брешуть на щити багряні».

19,5x7,8; 34,5x27,8; Г–1689.

Під зображенням праворуч – *«На медные щиты лисицы лают».*

55. «Зоря-світ запала, сивий туман покриває поле».

19,2x13,2; 34,8x17,3; Г–1693.

Під зображенням праворуч – *«Утро занимается над седым туманом».*

56. «Біжить Гзак, сірим вовком стелиться».

16,7x6,6; 35,0x27,0; Г – 1707.

Під зображенням праворуч – *«Серым волком рыщет Гзак во мраке».*

Колти. Рис. 2.

Рясна. Рис. 3/1.

Рис. 4.

Рис. 3/2.

Браслети

Гривня. Рис. 5.

Фрагмент тканини.
Рис. 7.

Золотні нитки.
Рис. 6/1-2.

Столик-підставка.
1887 р. Дерево, різьблення.

Крісло.
Перша третина XVIII ст.?

Козак-вершник

Алегоричний мотив

Реліквії роду Безбородьків

1.

2.

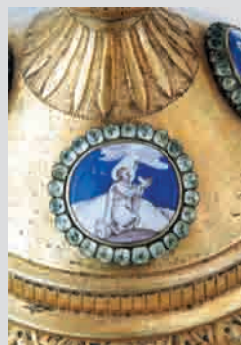
7.

3.

4.

5.

6.

57. «Бути грому великому».

18,0x17,2; 35,2x26,3; Г-1695.

Під зображенням праворуч – *«Великому тут грому нынче быть».*

58. «Діти бісові поле чисте криком перегородили, а хоробросильні русичі своїми щитами багряними».

22,3x17,5; 35,0x27,6; Г-1697.

Під зображенням праворуч – *«Молча русские встретитъ приготвились бой».*

59. «Так було за битв колишніх, а такого бою ще не чувано».

18,2x38,8; 34,8x53,6; Г-1688.

Під зображенням праворуч – *«Многие бои в ту пору были, но не знал таких как нынче свет».*

60. «Що то шумить, що то дзвенить перед зорею ранньою? Ігор полки свої повертає».

18,1x17,0; 34,8x27,2; Г-1702.

Під зображенням праворуч – *«То Игорь-князь в степи спешит поворотить полки для сечи».*

61. «Бились день та бились і другий, а на третій, в південну годину, похилились Ігореві стяги».

22,3x17,5; 35,0x27,6; Г-1700.

Під зображенням праворуч – *«Уж сабель выщербилаь сталь, смешались люди в беспорядке».*

62. «Застогнав тоді Київ тугою, заголосив Чернігів напастями».

17,7x8,2; 35,1x26,3; Г-1691.

Під зображенням праворуч – *«Стонет горестно Киев. Чернигов с ним несчастье».*

63. «Розсипались по землі половці, мов та згряя лютих пардусів».

14,4x16,0; 34,8x27,2; Г-1706.

Під зображенням праворуч – *«Вновь узнала Русь, похолодев, топот половецкого набега».*

64. «Ой і стогнати землі Руській, колишні часи і князів колишніх пригадуючи!».

17,9x16,4; 35,3x27,8; Г-1694.

Під зображенням праворуч – *«... Стонет Русь у всех своих дорог, вспоминая то, что сердцу свято».*

65. «Плаче-тужить Ярославна вранці в Путивлі на валу».

22,3x17,5; 35,0x27,6; Г-1699.

Під зображенням праворуч – *«Плачет, причитает Ярославна на стене путивльской городской».*

66. «Овлур свиснув на коня за річкою: подає вістку князеві...».

18,1x14,4; 34,6x27,1; Г-1692.

Під зображенням праворуч – *«Значит, кони готовы. Значит время, лети».*

СИТА Л.

Матеріали із розкопок М.О. Макаренка в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Влітку–восени 1923 року за сприяння Чернігівського губвиконкому були проведені наукові дослідження Спасо-Преображенського собору міста Чернігова. Ініціатором їх став завідуючий Чернігівським губархом Я.М. Жданович¹. Була створена Тимчасова комісія з археологічного та архітектурного обстеження історичних пам'яток Чернігова (Тимчасова археологічна комісія), до складу якої увійшли професори М.О. Макаренко та І.В. Моргілевський, представники місцевих органів влади, історики-краєзнавці, музейники². Історико-архітектурним напрямком робіт, які тривали з 9 липня до 21 жовтня, керував І.В. Моргілевський. Археологічні розкопки, як всередині, так і ззовні собору відбувалися з 9 липня до 11 вересня під керівництвом відомого українського археолога Миколи Омеляновича Макаренка.

Були досліджені рештки стін та підмурків прибудов з північного і південного боків, триапсидна церковка з південного боку, всередині собору були закладені 8 шурфів. Роботи фінансувались Чернігівським губвиконкомом. У звіті Тимчасової археологічної комісії при Чернігівському губвиконкомі зазначені витрати Комісії в сумі 97 тис. 439 руб. 50 коп.³ Хід робіт постійно фіксувався у протоколах Тимчасової археологічної комісії⁴, знайшов відображення на сторінках газети “Красное знамя”⁵. У дні відсутності М.О. Макаренка та І.В. Моргілевського керівництво роботами брав на себе один із співробітників музею⁶. Вірогідно, ним був П.І. Смолічев, який на одній зі сторінок свого щоденника про розкопки Спаського собору в липні 1923 року описує завдання на час відсутності керівників робіт: “Согласно полученных инструкций в понедельник, вторник и среду (время отсутствия Макаренка и Моргилевского) работы должны продолжаться в следующем объеме и местах...”⁷.

Після закінчення робіт в Академію наук потрібно було передати фото, а всі речові матеріали, негативи фотознімків, копії щоденників і креслень під розписку мали бути передані II радянському музею. І це таки було виконано. У Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО) збереглися списки предметів та негативів за підписами Макаренка та Смолічева, переданих Тимчасовою археологічною комісією до II радянського музею⁸. У плані робіт Чернігівського губвно на жовтень 1923 року була передбачена виставка предметів, знайдених під час археологічного обстеження Спасо-Преображенського собору⁹.

Доповіді М.О. Макаренка та І.В. Моргілевського про результати робіт були заслухані на розширеному Пленумі губвиконкому¹⁰, звіти про

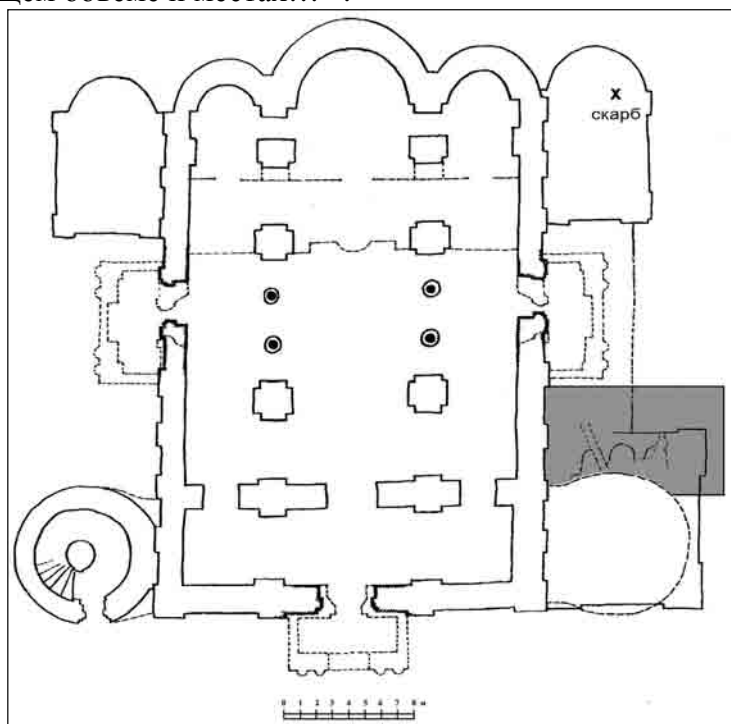

Рис. 1. Місце знахідки скарбу 1923 р.; план Спаського собору (за О.Є. Черненко та О.М. Іоаннісяном)*.

проведення досліджень були надані заступнику голови губвиконкому В.Г. Биструкову¹¹. Докладно археологічні дослідження собору були описані Миколою Омеляновичем у монографії “Чернігівський Спас. Археологічні дослідження року 1923”, що побачила світ у друкарні Всеукраїнської Академії Наук у 1929 році¹².

У південно-східній усипальниці в суботу 28 липня о 7-й годині вечора, як зазначав у своєму щоденнику П.І. Смолічев, професором М.О. Макаренком під час розчищення стіни, яка відокремлює вівтарну частину, був виявлений скарб срібних речей¹³ (Рис. 1). Він був захований в одній із заглибин, що утворилися на нерівній поверхні стінки, на відстані 0,75 м від стику перегородки зі стіною апсиди нижче рівня підлоги, на глибині 0,35 м від поверхні перегородки та 0,45 м від поверхні землі¹⁴.

Загорнутий у полотно скарб складався з монетної гривні київського типу, двох парних колтів, двох сережок київського типу, двох парних браслетів і колодочок рясен, серед яких дві мали – ланцюжки, а дві – кільця. Зважаючи на склад скарбу, прикраси, вірогідно, належали одній особі і були заховані в часи небезпеки, можливо під час захоплення міста військами хана Менгу в 1239 році. Дослідник датував знайдені речі кінцем XII – початком XIII ст. Скарб був відправлений у Київ до Академії наук УРСР¹⁵ і на цьому його слід загубився.

Вивченням прикрас зі скарбу займалися такі відомі науковці, як Г.Ф. Корзухіна, Б.О. Рибаків, Т.І. Макарова, В.Г. Пуцко. На думку Т.І. Макарової, скарб не дійшов до нашого часу і відомий тільки за фотографією¹⁶.

У публікації М.О. Макаренка вміщений детальний опис речей та фотографії колтів і браслетів. Використовуючи ці дані, О.Є. Черненко у 80-х роках XX ст. вдалося відшукати у фондах Чернігівського історичного музею два колти зі скарбу, які після Другої світової війни були помилково віднесені до різних колекцій: один – зберігався серед матеріалів із розкопок М.Ф. Біляшівського на Княжій горі, другий – у колекції випадкових знахідок на Чернігівщині¹⁷. Вироби перебували в жахливому стані і потребували негайної реставрації, у 1990-х роках були відреставровані у Москві О.В. Григорьевим. Тепер один з колтів експонується в музеї на виставці “Чернігів на зрізі століть”¹⁸. Колти однотипні, обидва декоровані обнизью з пустотілих кульок на шпеньках, містять зображення фантастичної тварини з хвостом-плетінкою на чорненому тлі (Інв. № Арх. 323, 324; *кольор. вкл. 5, Рис. 2*).

З цим же комплексом, з певними застереженнями, О.Є. Черненко пов’язує і виявлений серед випадкових знахідок планшет із нашитою на нього низкою рясен – 5 цілих і 7 фрагментів (Інв. № А-16-22/16). Вона ж зазначає, що стан предметів та наявна інформація наводять на припущення, що інші речі зі скарбу не збереглися¹⁹. На сьогодні планшет не зберігся, частина колодочок рясен відреставрована і експонується, фрагменти інших – зберігаються у фондосховищі музею (*кольор. вкл. 5, Рис. 3/1*). А ще одним доказом походження предметів є наявність серед уламків колодочок кількох дрібних фрагментів від колта зі скарбу.

Проте час від часу поставало питання: “А де ж можуть перебувати інші речі з цього скарбу?”. М.О. Макаренко зазначав, що він “...мав змогу проробити свої спостереження через те, що скарба було тимчасово перевезено для студій до Києва, не вважаючи на енергійні заходи тих ворожих осіб, що не мали нічого спільного з наукою, і які в той же час не були й представниками влади, але не хотіли випускати скарба з Чернігова до Академії навіть для тимчасового вивчення”²⁰. У ДАЧО зберігся опис речей, тимчасово взятих у вересні 1923 року автором розкопок із ІІ радянського музею для вивчення із зобов’язанням повернути їх через місяць²¹. І хоч навіть через два місяці знахідки ще перебували у дослідника²², вірогідно, всі вони були повернуті, адже частина прикрас зі скарбу в зібранні музею віднайшлася. Проте документально це підтвердити поки що неможливо.

Серед предметів історичної групи у фондах ЧІМ привернули увагу два шарнірні браслети (Інв. № И 4477)²³. В інвентарній книзі записано, що це – “браслет XVIII ст., складається

із чотирьох ланок, в окружності 32 см, переданий III Радянським музеєм у 1925 р.” Потрібно зазначити, що під час Другої світової війни фондова документація була втрачена, нові інвентарні книги склалися у повоєнні роки й у графі “надходження” часто вказувалася подібна інформація.

Після порівняння цих “ланок” із фотографіями та описом М.О. Макаренка можна стверджувати, що це – саме браслети зі скарбу 1923 р.²⁴ Майже 90 років вони зберігалися у фондосховищі й у 2013 р. були відреставровані у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України (ННДРЦУ) Віктором Миколайовичем Голубом.

Браслети – парні, пустотілі, обидва виготовлені з двох окремих половинок, з’єднаних шарнірами. Кожна стулка спаяна із двох пластин: лицева – товща орнаментована, нижня – тоненька гладка. Всі стулки складаються з чотирьох овалів, що чергуються з трьома медальйонами, і закінчуються рельєфними головами левів з кільцями-петлями для шарнірів (два з одного кінця і одне посередині – з протилежного). Стулки з’єднані за допомогою стрижнів із зігнутої, плоско-опуклої у перетині, пластинки, зі шляпкою з одного боку. Прикраси виготовлені зі срібла 900° проби, однакові за розміром (6,6 × 6,3 см, h – 1,6 см), загальна вага обох виробів 119,6 г. Половинки браслетів відрізняються тільки орнаментациєю медальйонів, чорнений фон яких заповнений зображеннями розеток, триквестрів, древа життя та ромба. На усіх чотирьох стулках у центральному медальйоні вміщено триквестр, в овалах – листочки, виконані чорною по гравіруванню; окрім того овали та левові маски золочені (*кольор. вкл. 5, Рис. 3/2, 4*). Б.О. Рибак так розшифровував магічну символіку чернігівських браслетів: триквестр – знак вогню і домашнього вогнища, ромб з крапками – знак дому, садиби, восьмипелюсткова розетка – знак сонця, і вважав, що вони могли бути частиною весільного вбрання²⁵. На думку Т.І. Макарової, основне смислове навантаження мали маски левів, яким на Русі притаманне охоронне значення, бо вони повторюються на всіх стулках, а сюжети в медальйонах – змінні²⁶.

Шарнірні обручі, або браслети, із левовими масками представлені у межах давньої Русі невеликою серією. Т.І. Макарова виділила 2 підтипи цих прикрас. Підтип 1 представлений п’ятьма виробами із зображеннями птахів і тварин у медальйонах. Браслети ж зі скарбу біля Спаського собору належать до підтипу 2 – з рослинно-геометричною орнаментациєю (подібний відомий у складі скарбу біля с. Стариково Курської губернії)²⁷. У Любечі в 1960 р. був знайдений литий браслет із левовими масками – наслідування подібних прикрас²⁸.

До комплексу прикрас належали ще дві сережки київського типу. За М.О. Макаренком, вони – парні, намистини декоровані вісьмома кільцями скані з трикутниками зерні всередині, між кільцями розміщені пірамідки зерні. Але навіть маючи гарний опис, без фотографії співвіднести їх з конкретними предметами неможливо, зважаючи на масовий характер подібних знахідок у скарбах кінця XII – початку XIII ст.

До складу скарбу, окрім прикрас, входила і монетна гривня київського типу. Її фотографії, на жаль, немає, але М.О. Макаренко дуже детально її описав: “Звичайна шестикутна форма. Невисокий горбик. Зверху звичайна ніздруватість. Завважки 37 ¼ золотників (*1 золотник = 4,266 г – Л.С.*). Ребра гривні загнено всередину. Рівна площина в одному кінці має багато збрижів. Весь цей короткий бік має підвищення: сюди збігав метал, коли його наливали в форму. На протилежному короткому кінці – гострий виступ. Усередині – ледве помітний поздовжній рівчачок. На зворотному боці по поверхні – три великих розмірами й глибоких дірки і декілька маленьких. Окрім цих дірок – поверхня гладенька. Гострі ребра помітні тільки на рогах коротких боків. Вся вкрилася патиною на колір фіалковою. Частина без патини. Де-не-де пробивається зелена іржа”²⁹.

Цьому опису відповідає гривня київського типу (Інв. № Н-1) із колекції музею (*кольор. вкл. 5, Рис. 5*). Загальна вага 158,9 г, виготовлена зі срібла 916° проби, у повоєнній документації записано (радіше за все помилково), що вона походить із розкопок М.Ф. Біляшівського на городищі Княжа Гора у 90-ті роки XIX ст.

Окрім того, у зібранні музею є ще три предмети, які можуть стосуватися до розкопок Макаренка.

Біля північної стіни північної прибудови була виявлена пірофілітова гробниця, в якій досліджено два поховання. На самому дні містилося поруйноване поховання, на якому виявлено "...багато поодиноких і пучками тоненьких золотих скручених ниток... Отож, похований мав одяг із тканини, оздобленої нитками з щирого золота і вірогідно був заможною особою, можливо, з князівської родини³⁰. В описі речей, взятих тимчасово М.О. Макаренком для вивчення, під № 10 зазначено: "комк золотих ниток"³¹. У музеї зберігаються коробочка із золотими нитками (Інв. номер И-3708) та скупчення таких самих ниток (А-80), обидві знахідки згідно з номерами у Книзі надходжень походять із довоєнних колекцій, візуально ідентичні, нитки виготовлені із золота 958 проби (*кольор. вкл. 5, Рис. 6, 1–2*). Подібні нитки використовувалися у Давній Русі у Х–ХІ ст. За дослідженнями останніх років гробниця, яку розкопали у 1923 р., датується другою половиною ХІ ст.³²

У другому залі експозиції історичного музею у вітрині розміщено фрагмент тканини, походження якого на сьогодні невідоме. М.О. Макаренко дає опис тканини з поховання ХVІІ ст., дуже схожої на наш експонат: шматок шовкової тканини трикутної форми – один з багатьох, що найкраще зберігся, "По малиновому полю виткано багаті формами листя та квіти; гарна їх композиція заповнює геть-чисто всі місця, так що малинового тла залишається лиш скількись плям... Листя та квіти жовті, технічно виконані так, що поруч з ниткою жовтою шовковою йде нитка металева, потім знов жовта"³³(*кольор. вкл. 5, Рис. 7.*).

Все це доводить, що до музею були передані всі матеріали з археологічних досліджень М.О. Макаренка в 1923 році біля Чернігівського Спасо-Преображенського собору, про це саме свідчать і списки передачі знахідок, які збереглися в ДАЧО (додатки 6–10). Але під час Другої світової війни речі були депаспортизовані внаслідок втрати фондової документації й у повоєнні роки записані до різних колекцій та різних груп зберігання.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 25; Корнієнко В. Дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору 1923 р. за архівними даними //Чернігівські старожитності. Збірник наукових праць. – Вип. 2 (5). – Чернігів, 2015. – С. 215–218; Спас Чернігівський. – Чернігів, 2011. – С. 159–160.
2. Красное знамя (Чернігів). – 1923. – 14 июля. – № 454; Спас Чернігівський. – С. 160.
3. Корнієнко В. Вказана праця. – С. 217–218.
4. ДАЧО. – Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 1. – 58 арк.
5. Красное знамя. – 1923. – 14 июля. – № 454; 29 июля. – № 467; 4 августа. – № 472.
6. ДАЧО. – Ф. Р 5930. – Оп. 1. – Спр. 1528. – Арк. 253, 254.
7. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України). – Ф. 6. – Спр. 1. – Арк. 14.
8. ДАЧО. – Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 111–113, 176, 177, 179–181, 189, 190, 196.
9. ДАЧО. – Ф. Р 593. – Оп. 1. – Спр. 1528. – Арк. 359.
10. Красное знамя. – 1923. – 4 августа. – № 472; Звагельський В.Б. Про дослідження Чернігівського Спаса у 1923 р. //Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів 1992. – С. 68–69.
11. Корнієнко В. Вказана праця. – С. 218–222.
12. Макаренко М.О. Чернігівський Спас. Археологічні дослідження року 1923. – К., 1929. – 90 с.
13. НА ІА НАН України. – Ф. 6. – Спр. 1. – Арк. 21.
14. Макаренко М.О. Вказана праця. – С. 26.
15. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М.; Л., 1954. – С. 138.
16. Макарова Т.И. Черное дело Древней Руси. – М., 1986. – С. 52.
17. Черненко О.С. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 р.р.) //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 9 (спецвип. 1). – С. 30.
18. Черненко О.С. Давньоруські скарби Чернігівського музею //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 78.
19. Черненко О.С. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948). – С. 30; її ж. Яка доля Чернігівського скарбу 1923 р.? //Література та культура Полісся. – Вип. 21 – Ніжин, 2002. – С. 363–365.

20. Макаренко М.О. Вказана праця. – С. 76.
21. ДАЧО. – Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 112.
22. ДАЧО. – Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 198.
23. Велика вдячність головному зберігачу музею Ганні Петрівні Арендар, яка звернула мою увагу на ці браслети.
24. Макаренко М.О. Вказана праця. – С. 73–74, рис. 54–56.
25. Рыбаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура //История культуры древней Руси. – Т. II. – М.; Л., 1951. – С. 429–430; Древности Чернигова //МИА № 11. – Т. 1. – М.; Л., 1949. – С. 56.
26. Макарова Т.И. Вказана праця. – С. 96.
27. Макарова Т.И. Вказана праця. – С. 94.
28. Недошивина Н.Г. Любечский клад //Труды ГИМ. – Вып. 11. – М., 1999. – С. 196, рис. 3, 6.
29. Макаренко М.О. Вказана праця. – С. 76.
30. ДАЧО. – Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 112.
31. Макаренко М.О. Вказана праця. – С. 13, 15.
32. Черненко О. Князівські усипальниці Чернігівського Спасо-Преображенського собору за матеріалами археологічних досліджень //Покликання – археологія. Матеріали Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О.В. Шекуна. – Чернігів, 2015. – С. 243.
33. Макаренко М.О. Вказана праця. – С. 20.
* Черненко О.Є., Иоаннисян О.М., Новик Т.Г. Дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору // Археологічні дослідження в Україні 2013. – К.; – 2014. – С. 292–293, Рис. 1.

Додатки

№ 1 *Лист М. Макаренка Я. Ждановичу*

Уважаемый Яков Николаевич!

В ответ на ваше письмо от 22/VI сего года, за № 862 выражаю полное свое согласие принять участие в ознакомлении практикантов Исторического архива с древними памятниками Черниговщины, а также произвести с их участием, под моим руководством археологические раскопки. Независимо от этого с практикантами будет сделан наружный осмотр Спаса и несколько зондажей под руков. И.В. Моргилевского. Для осмотра фундамента будет произведена раскопка внутри собора. Все работы по раскопке и засыпке ямы, а также приглашенного И. Моргилевского принимаю на свой счет.

Губарх обязывается выплатить мне за все эти работы четыре тысячи рублей.

Підпис Н. Макаренко

Завгубарху
Я.Н. Ждановичу
24/VI. 1923.

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 25.

№ 2 У.С.С.Р.

ЧЕРНИГОВСКИЙ ГУБИСПОЛКОМ
ВРЕМЕННАЯ КОМИССИЯ
по археологическому и архитектурному
обследованию памятников г. Чернигова

июля дня 1923 г.
исх. №8 16/VII

Зам. Пред комиссии
Секретарь комиссии

Начальнику губмилиции
Комиссия просит Вас сделать распоряжение
о том, чтобы милиционеры поста,
установленного у места раскопок Спасо-
Преображенского собора, являлись ежедневно
аккуратно в 8 час. утра и дежурили до конца
работ
/11 часов вечера/
НЕПРЕРЫВНО.

Жданович
Дубровский

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 32.

№ 3

Выписка из протокола № 112
заседания Президиума Черниговского Губисполкома от 14/VII-23 г.

Копия

Слушали:

1. О работе Археологической Комиссии /Быструков/.

Постановили:

1. Предложить Комиссии по окончании работ сделать доклад Президиуму ГИК"а. Обязать указанную комиссию, впредь до заслушания доклада о работе в президиуме, никаких ценностей и материалов из Чернигова не отправлять. Предложить Губфинотделу выдать из местных средств ГИК"а 10000 руб. Археологической Комиссии на расходы последней.

Верно: Управделами Губкомиссии по археологическим раскопкам А. ЭЙСЫМОНТ
Препровождается для сведения и исполнения
28 августа 1923 г.
№ 10349

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 67.

№ 4

Выписка из протокола № 1
заседания Временной комиссии по производству археологических и архитектурных обследований исторических памятников г. Чернигова
31 июля 1923 года

Слушали:

1. Доклады ответственных руководителей Н.Е. Макаренко и И.В. Моргилевского о предстоящих работах по мероприятиям, необходимых для успешного их окончания.
2. О снятии копий с рисунками и чертежами с чистового экземпляра дневника раскопок проф. Н.Е. Макаренко.

Постановили:

1. Признать необходимым:
9/ Снять копии со всех планов, Чертежей и обмеров Спасского собора для оставления их в Чернигове.
2. Произвести снятие копий с чистового экземпляра дневника раскопок проф. Н.Е. Макаренко в количестве четырех экземпляров для оставления их в Чернигове. Просить ответственного руководителя раскопок проф. Н.Е. Макаренко предоставить комиссии для снятия копий чистовой экземпляр ведомого им дневника раскопок, гарантируя проф. Н.Е. Макаренко не издавать такового без его на то согласия.

Верно: Секретарь
Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 70.

Дубровский

№ 5

РЕЗОЛЮЦИЯ ЗАМПРЕДГУБИСПОЛКОМА И ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ВРЕМЕННОЙ
АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ тов. В.Г. БЫСТРУКОВА НА ДОКЛАДНОЙ ЗАПИСКЕ
СЕКРЕТАРЯ КОМИССИИ В. ДУБРОВСКОГО

29 августа 1923 года

1. Взять с профессоров подписки о предоставлении в 6-ти месячный срок копии дневника белого и копии чертежей белых.
2. Во 2-ой музей передать негативы, а Академии Наук фотографии.
3. В трехдневный срок представить Президиуму письменный доклад о раскопках.

С §§ 1 и 2 согласиться.

1 сентября Быструков

С подлинным верно: секретарь В. Дубровский *подпись*

№ 7 1/IX 23 Препровождена проф. Н.Е. Макаренко
проф. И.В. Моргилевскому
В.А. Шугаевскому

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 71.

№ 6

Список №1

вещей найденных при раскопках у Спасо-Преображенского собора и препровождаемых во 2-й музей г. Чернигова, на основании постановления ГИК'а от 14/VII–23 г. протокол № 112 § 1 и постановления Временной археологической комиссии от 31/VII протокол № 1 § 1 п.п. 6,7 и 9, § 2 п. 2

Шурф № 2 /склеп/
Погребение 1-ое

№ 1/. Воротник с эмалевой застежкой.

Погребение 2-ое

№ 2. Наколка

” 3. Крестик

” 4. Передник

Погребение 3-е.

№ 5. Слуцкий пояс.

” 6. Остатки обивки гроба.

” 7. Остатки позумента.

Детское погребение.

№ 8. Куски детского раскрашенного гроба /10 кусков/

25 августа 1923 года означенные вещи

Сдал: ответственный руководитель проф. Н.Е. Макаренко *подпись*

Принял: Зав. 2-м музеем П.И. Смоличев *підпис*

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 190.

№ 7

Список №2

Предметов, переданных Временной Археологической
Комиссией во 2-ой музей г. Чернигова.

31 августа 1923 года:

Шурф № 4 /склеп/.

1. 1/ Пояс.

2. 2/ Две круглые медные пуговицы.

2-го сентября 1923 г.

Шурф № 2 /склеп/.

2-ое погребение:

3. 1/ Плахта шелковая.

4. 2/ Пояс шелковый слущкий.

5. 3/ Остатки обуви: а/ две подошвы,

б/ два задника с высокими железными подковами,

/один из задников развалившийся/,

в/ два куска кожи.

Сдал: ответ. руководит. проф.

підпис

Макаренко

Принял: Зав. 2-м музеем

підпис

Смоличев

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 189.

№ 8

Список № 3

Предметов, переданных Временной Археологической Комиссией 2-ому музею в гор. Чернигове
7 сентября 1923 г.

Шурф № 2 /склеп/.

1/ Шиферная плита из пола великокняжеской эпохи с остатками узора, залит. раствор.

2/ Два четырехугольных кирпича.

Шурф № 3.

3/ Остатки шиферного пола великокняжеской эпохи с рисунками и без них 20 куск.

4/ Тоже – 12 кус. мелких.

Шурф № 4.

8/ Остатки обуви /мужских сапог/:

а/ две голенищи.

б/ две подошвы.

в/ три куска кожи

Шурф № 5.

9/ Фрагмент глинян. сосуда раскрашен. голубой краской.

Шурф № 8.

10. Четыре шестигранных плитки от пола.

11. Шесть таких же плиток меньшего размера.

Пристройка на северной стороне собора.

12. Остатки позумента и материи /из б. склепа/

13. Пять железных ручек от гроба /оттуда/

14. Железный /разломанный/ пояс /малый склеп/.

15. Восемь гвоздей от гроба /малый склеп/.

16. Кирпич /четырёхугольный/ желтой глины.

17. Кусок кирпича желтой глины /велик. эпохи/.

18. Кусок кирпича великокн. эпохи красной глины.

19. Шиферный обломок с остатками кругового орнамента.

Пристройка на южной стороне.

20. Два кирпича желтой глины /1 из западн. части, а другой с восточной – фундамента/.

21. Четырехугольный /почти квадратный/ кирпич желтой глины.

Сдал: *підпис* проф. Н.Е. Макаренко
Принял: *підпис* Зав. Музеем 2-м Смоличев

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 179.

№9

У.С.С.Р.

ЧЕРНИГОВСКИЙ ГУБИСПОЛКОМ
ВРЕМЕННАЯ КОМИССИЯ

по производству археологических
и архитектурных обследований
исторических памятников гор. Чернигова.
сентября 11 дня 1923 г.

Во 2-й музей г. Чернигова

При этом препровождается опись річей,
взятых тимчасове для штудії М.О. Макаренко и
подлежащих возвращению во 2-й музей.

№ 72

Секретарь комиссии

Дописано від руки: Отношение и список вещей с распиской проф. Макаренко получил Завмуз.
(*підпис Смоличева*)

11/IX – 23 г.

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 111.

№10

Опись річей

взятых тимчасово /для штудії/ М.О. Макаренко, из 2-го советского музея в гор. Чернигове.

I/ Клад срібних річей сост. з таких:

- а/ пара срібних колт з черневими виображеннями фантастичних животин.
- б/ два складних срібних браслета.
- в/ Дві поламаних серьги.
- г/ Одна срібна монетна гривна київського типу.
- д/ Дрібні півциліндричні бляшки числом 20 штук і уламки з них.
- 2/ Два срібних позолочених хреста.
- 3/ Двадцять ріжних янтарних намистин.
- 4/ Двадцять два срібних/ круглих гудзика.
- 5/ Один срібний хрестик.
- 6/ Мідний пластинчастий браслет.
- 7/ Овальний мальований на металі образок.
- 8/ Шитий головний убор в обривках.
- 9/ Обривки парчі і позумента.
- 10/ Комок золотих ниток.

Дописано від руки: Вищезазначені річі взяті мною для студій. Повертаю їх через місяць.

10/IX. 1923.

підпис Макаренка

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 112.

№ 11

ВЫПИСКА ИЗ ДОКЛАДНОЙ ЗАПИСКИ

Председателю Временной Археологической Комиссии тов. БЫСТРУКОВУ. – Секретаря Комиссии В.В. Дубровского.

МНЕНИЕ: Полагаю необходимым: 1/ все материалы вещественного характера немедленно по окончании работ по точной описи их передать от имени Комиссии 2-му музею под росписку о получении;

2/ в таком же порядке препроводить в Академию Наук фотографии рисунки, дневник и обмеры раскопок, проводимых под руководством проф. Н.Е. Макаренко;

3/ согласно точного смысла § 1 п. 9 и § 2 п. 2 прот. № I заседания археологической комиссии, обязать подпиской проф. Н.Е. Макаренко и И.В. Моргилевского с имеющихся у них черновых записей /дневник раскопок проф. Н.Е. Макаренко и архитектурные обмеры проф. И.В. Моргилевского/, представить во 2-й музей чистовые экземпляры возможно в непродолжительном времени, по приведении ими означенных черновых материалов в надлежащий вид.

Секретарь Комиссии

В. Дубровский

РЕЗОЛЮЦИЯ: Взять с профессуры подписку о предоставлении в шестимесячный срок копий дневника белого и копии чертежей беловых.

2/ Во 2-й музей передать негативы, а Академии Наук фотографии.

3/ В трехдневный срок представить президиуму письменный доклад о раскопках, согласно § 1 п. 2 прот.

1 сентября 1923 г.

Быструков

Верно: Секретарь

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 99.

№ 12

У.С.С.Р.
ГУБПОЛИТПРОСВЕТ
ГУБЕРНСКИЙ
ПОЛИТИКО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫЙ
КОМИТЕТ
Черниговщины
ЕВМ.
4/VIII 1923 г.
№ 7961/326
№ 3 4/VIII 1923 г.

До Тимчасової Комісії по переведенню археологічних та архітектурних дослідів історичних пам'яток Чернігова.

Експерсійно-Виставочно-Музейна частина Губполітосвіти цим доводить до Вашого відома що для приміщення пам'яток минулого, що їх знаходиться під час археологічно-архітектурного обслідування Спасопреображенського Собору – в 2-му Державному Музеї відведено частину одної з заль і декілька вітрин.

Інспектор Е.В. Музейної частини Чернігівської Губполітосвіти: *підпис В. Шугасвського*

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 77.

№ 13 ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ВРЕМЕННОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ

Тов. БЫСТРУКОВУ

Секретаря Комиссии В. Дубровского

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

29-го августа сего года инспектор Э.В.М. части Губполитпросвета В.А. Шугаевский сообщил мне следующее:

1/ что им составлена для подачи в Губиполком докладная записка о том, чтобы все вещественные рукописные материалы, касающиеся обследования Спасо-Преображенского собора, были переданы во 2-й музей г. Чернигова и

2/ что по словам ответственного руководителя Н.Е. Макаренко, в случае увоза проф. И.В. Моргилевским своих черновых заметок по архитектурным обмерам собора в Киев, не исключена возможность неполучения для 2-го музея материалов, касающихся этих обмеров, в силу каких-либо непредвиденных случайностей/ или по другим каким-либо причинам.

Дав справку инспектору Э.В.М. части Губполитпросвета тов. Шугаевскому о том, что согласно постановления Президиума Губисполкома от 14 июля с. г. /протокол № 112 § 1/, а также постановления Археологической комиссии от 31-го июля с. г. /протокол № I § 1 п. 7 п. 9; § 2 п. 2/ все вещественные и документальные материалы, касающиеся обследования Спасо-Преображенского собора оставляются в г. Чернигове и передаются во 2-й музей /протокол комиссии № I § 1 п. 6/, я нахожу необходимым обратиться к Вам за получением зависящих распоряжений в деле урегулирования вопроса о порядке и условиях передачи Комиссией упомянутых материалов 2-ому музею, что необходимо для устранения недоуменных вопросов, поставленных мне инспектором Э.В.М. части т. Шугаевским.

МНЕНИЕ: Полагаю необходимым: 1/ все материалы вещественного характера немедленно по окончании работ по точной описи их передать от имени Комиссии 2-му музею под росписку о получении;

2/ в таком же порядке препроводить в Академию Наук фотографии рисунки, дневник и обмеры раскопок, проводимых под руководством проф. Н.Е. Макаренко;

3/ согласно точного смысла § 1 п. 9 и § 2 п. 2 прот. № I заседания археологической комиссии, обязать подпиской проф. Н.Е. Макаренко и И.В. Моргилевского с имеющихся у них черновых записей /дневник раскопок проф. Н.Е. Макаренко и архитектурные обмеры проф. И.В. Моргилевского/, представить во 2-й музей чистовые экземпляры возможно в непродолжительном времени, по приведении ими означенных черновых материалов в надлежащий вид.

Секретарь Комиссии

В. Дубровский

Далі – рукописна резолюція Ждановича:

Вопрос, поставленный Макаренко и Шугаевским о возможности несдачи проф. Ипполитом Владиславовичем Моргилевским его научно-технического труда после тщательной чистовой его обработки – странный и совершенно недопустимый. Губарх был инициатором и организатором обследования Спаса Черниговского, знал кого приглашал для научных работ; проф. Моргилевский пользуется популярностью не только как молодой выдающийся исследователь-специалист, но также как прекрасный товарищ в среде ученых, о чем Валентину Андреевичу Шугаевскому не может быть неизвестным.

Я категорически отказываюсь ставить этот вопрос, в плоскости официальной и уверен, что Моргилевский сдаст в музей копию чистовой своей работы точно также, как сдаст копию чистовой обработки своего дневника Н.Е. Макаренко.

Считаю вопрос этот недоразумением. Мое мнение – прекратить этот вопрос совершенно несерьезный поднятый Шугаевским и его не обсуждать. Полагаю возможным взять расписки о предоставлении копий чистовых работ одинаково как с Моргилевского, также и с Макаренко.

Зампредкомиссии

Жданович

29.VIII. 23 года Чернигов.

№ 14

ПРОТОКОЛ № 18

Археологічних і архітектурних досліджень в Спасо-Преображенском соборі в гор. Чернігове.
28-го іюля 1923 года.

Присутствовали: председатель комісії т. Быструков, зампредкомісії Я.Н. Ждановіч, ответственные руководители: профессор-археолог Н.Е. Макаренко і проф. І.В. Моргілевскій; члены комісії: П.І. Смолічев, Н.Н. Петров, А.В. Верзілов, Курінний; представитель Губполітпросвета В.А. Шугаевскій, зам. старосты істархкружка студентов ІНО А.А. Кірей, представитель Губотуправа З. Морозов, Секретарь комісії В. Дубровскій.

Работы производілись с 9 час. утра до 4-х час. дня і с 7 до 10 час. вечера.

Ідет углубленіє насыпи і выявленіє фундамента у южной стени пристройкі собора, равно как і у южной башні собора. В алтарной часті южной пристройкі у перемычкі перед апсідой со стороны апсіды, в расстояніи 75 сант. от наружной стени /от угла между закругленіями апсіды і перемычкой/ на глубіне равной 35 сант. от обнаружившейся старой кладкі, которая в свою очередь залегала на глубіне 10 сант. от современной поверхности, при очістке кладкі фундамента, лічно проф. Н.Е. Макаренко, найден клад серебряных предметов, состоящій из двух колтов, двух створчатых браслетов, двух трехшпінных серег, монетной гривны киевского типа і нескольких десятков целых і разрушенных полуциліндрических полых украшеній.

У северной пристройкі в шіферной гробнице обнаружен второй костяк, к расчістке которого приступлено.

Председатель Комісії	<i>підпис</i>
Ответственные руководители	<i>підписи</i>
Члены комісії	<i>підписи</i>
Представитель Губполітпросвета	<i>підпис</i>
Представитель Губотуправа	<i>підпис</i>
Секретарь Комісії	<i>підпис</i>

Ф. Р 1844. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк.18

№ 15 *Витяг з плану роботи Губвно*

План работ
Черниговского Губоно на октябрь месяц 1923 года
В/ По Губполітпросвету

IV. По Э.В.М. части:

2/Устройство выставки предметов, найденных при археологическом исследовании Спасо-Преображенского собора.

Ф. Р 593. – Оп. 1. – Спр. 1528. – Арк. 359.

№ 16 *Витяг з протоколу*

ПРОТОКОЛ № 1

заседания Временной Комісії по производству Археологіческих і архітектурных исследований исторических памятников гор. Чернігова.
31-го іюля 1923 года.

Присутствовали: зампредкомісії Я.Н. Ждановіч, ответственные руководители: профессор-археолог Н.Е. Макаренко і профессор І.В. Моргілевскій; члены комісії: П.А. Македонский, В.Г. Дроздов, П.П. Курінний; Б.К. Піліпенко; представитель Губполітпросвета В.А. Шугаевскій; представитель Губотуправа З. Морозов; зам. старосты істархкружка студентов ІНО – А.А. Кірей; секретарь комісії В. Дубровскій.

Председатель Я.Н. Ждановіч.

Секретарь В.В. Дубровскій.

Засідання почалося в 10 час. вечера, окончилось в 12 час. ночі.

СЛУШАЛИ:

1. Доклады ответственных руководителей Н.Е. Макаренко і І.В. Моргілевского о предстоящих работах і о мероприятиях, необходимых для успешного их окончанія

2. Текущие дела

2/ О снятіі копій, с рисунками і чертежами с чісового екземпляра дневніка раскопок проф. Н.Е. Макаренко

Председатель *підпис*

Члены комісії: *підписи*

Секретарь *підпис*

ПОСТАНОВИЛИ:

1. Прізнати необхідним:

1/ довести обстеженням до конца работы, начатые с северной і южной стороны Спасского собора, обнажив імеющіеся там пристройкі до грунта

2/ Ускоріть темп работы путем увеличенія числа рабочих.

3/ Исследовать возможно полнее внутренность храма, для чего проложіть еще 5–6 шурфов сверх імеющіеся.

4/ Поставіть список дежурств членов комісії для непрерывного наблюденія за работами; поручіть секретарю В. Дубровскому следіть за аккуратным выполнением дежурств; уклоненіе от дежурств счітать отказом от участія в работах комісії.

5/ Просіть представителя Губотуправа т. З. Морозова прінять меры содействия аккуратной явке конвоя і рабочих із Допра на место работ, і прінять на себя наблюденіе і ответственность за эту часть работ комісії. Копію настоящего постановленія сообщіть начальніку Губміліціі і Завед. Губотуправом.

6/ Обратіться в Губполітпросвет с ходатайством о немедленной пріемке в музей г. Чернігова вещей, находімых во время раскопок.

7/ Сделать не менее 4-х планов Спасского собора /1-го этажа, 2-го этажа і по куполам/ і не менее 4-х разрезов его с точным заснятіем без ісключенія всех арок, сводов і ینых покритій.

8/ Пріоизвесті зондажі в колічестве, необходимом для точного представленія о кладке собора, прімерно не менее 50 штук.

9/ Снять копіі со всех планов, чертежей і обмеров Спасского собора для оставленія их в Чернігове.

10/ После окончанія работ пріоизвесті очістку Спасского собора от строітельного опасного в пожарном отношеніі, мусора; отметіть, что і імеющіеся на хорах деревянные подмосткі і перегородка опасны в пожарном отношеніі, і просіть Губмуз Губполітпросвета обратіть на это обстоятельство особое вніманіе.

11/ Немедленно ісследовать 5 разрушаемых курганов на Холявінском шляху, так как не представляется возможным ісследовать курганы в Березках, обратіть особое вніманіе Губмуза на необходимость охраны их от преступного разрушенія, пріоизводімого в настоящее время.

2/ Пріоизвести снятіе копій с чісового екземпляра дневніка раскопок проф. Н.Е. Макаренко в колічестве 4-х екземпляров для оставленія их в Чернігове. Просіть ответственного руководителя раскопок проф. Н.Е. Макаренко пріоизвесті комісії для снятія копій чісовой екземпляр ведомого ім дневніка, раскопок гарантіруя проф. Н.Е. Макаренко не іздавать такового без его на то согласія.

Ответ. руководитель: *підпис*

БУДЗАР М.

Предмети домашнього вжитку родини Галаганів: від палацової зали до музейної експозиції

Предметний світ є часткою тієї «культурної оболонки», що її людина формує навколо себе, відокремлюючись від світу природи та створюючи умови для існування у плині часу. Створення «культурних біографій» речей, які були у вжитку певної спільноти, дозволяє, серед іншого, поставити питання про те, «що відкриває для людини «статус» речі, наданий їй епохою та культурою...»¹. Це актуалізує історико-символічне наповнення предмета, тому що речі, «які оточують людину від дня її народження, виконують не лише ужиткову функцію, [...] їх символічна складова є мірилом приналежності до певного соціуму...»².

Розгляд улаштування предметного світу в повсякденності однієї родини певного соціального походження дозволяє не лише детальніше окреслити соціокультурні пріоритети її представників, але й дослідити зміни соціальних амбіцій та життєвих смаків цілої верстви соціуму впродовж кількох пов'язаних між собою етапів її життєдіяльності. Об'єктом такого аналізу обрано козацько-старшинський рід Галаганів, котрий, отримавши високий соціальний статус на початку XVIII ст., пережив традиційну для останніх десятиріч існування Гетьманщини інкорпорацію до кола імперського дворянства та успішно позиціонувався впродовж XIX ст. серед найбільш впливових дворянських сімейств Лівобережної України. Відносна збереженість як частини речей, що були у вжитку родини, передусім у дідичному маєтку Сокиринці (нині – Срібнянський район Чернігівської області), так і сімейного архіву, в документах якого відклалися описи предметів домашнього облаштування, дозволяє дослідити, як саме змінювався «світ речей», серед яких мешкали представники цієї родини, що від нього залишилося за часів соціальних катаклізмів початку XX ст. та увійшло до музейних сховищ. Зазначимо, що лишаємо поза увагою художні та книжкові зібрання сімейства й обмежуємося тільки предметами інтер'єру та домашнього використання.

Погодимось із думкою Л. Буряк з приводу того, що «XVIII ст. виробило свою систему матеріальних цінностей для елітної верстви»³, але зазначимо, що впродовж століття ця ціннісна система еволюціонувала. Це наглядно проглядає у змінах «речового світу» роду, заснованого Гнатом Галаганом (?–1748). Вирішальну роль в сімейній історії відіграв «матримоніальний фактор». Два шлюби – сина Гната Григорія Галагана (1716–1777) із Оленою (Уляною) Дуніною-Борковською, онукою генерального обозного В. Дуніна-Борковського (1640–1702) і миргородського полковника, потім гетьмана Д. Апостола (1654–1734), та внука Івана Галагана (1739?–1789) із небогою Олексія та Григорія Розумовських Катериною Дараган (1740–1823)⁴ – з одного, боку, зміцнили позиції родини у владних колах Гетьманщини, з іншого, наблизили її до російського імператорського двору. Аналіз родинних паперів, датованих серединою – останньою третиною XVIII ст., дозволяє пересвідчитися, як саме процес інкорпорації відбився в уречевленні повсякдення Галаганів.

Срібний посуд та туалетні прибори, дорогоцінна зброя, вишукані тканини, коштовності («манеліове») – ці атрибути «статусності» фігурують у тестаментях та шлюбних паперах сімейства, укладених впродовж 60-х – 80-х років XVIII ст. Тексти «Заповіту» Г. Галагана 1771 року та «Реестру» речей, грошей, худоби (1768), що були посагом його дочки Параскеви в її шлюб з бунчуковим товаришем Степаном Івановичем Лашкевичем, опубліковані ще 1883 р.⁵, широко цитуються, тоді як «Опис» речей спадку Івана Галагана 1763 р.⁶ та два «Реестри венованніе», укладені по шлюбах двох онук полковника, Віри Іванівни та Уляни Іванівни, котрі вийшли заміж за військових імператорської армії, відповідно, за Федора Миколайовича Чорбу (1779)⁷ та Івана Михайловича Стоянова (1784)⁸, ще не оприлюднені та, власне, не досліджені.

У всіх п'яти документах серед опису речей фігурують вироби зі срібла, які традиційно у козацько-старшинському середовищі залишалися атрибутом знатності й добробуту⁹, причому якщо у «Заповіті» Г. Галагана лише вказується на наявність «сундуков два з сребною посудю, разного моего набитя, между которим и материзное мое и Борковского малая часть есть...»¹⁰, то в описі спадкового майна І. Галагана і шлюбних реєстрах речі зі срібла йдуть у списках першими, названі, як поодинокі предмети, так і комплекти чайного, столового посуду, туалетні гарнітури із вказівкою на вид, призначення, особливості декору (чорнене, з позолотою, з поліхромією). Виокремлено ті речі, що власниками позиціонувалися як «предківські». Так, у спадку І. Галагана названо срібний посуд, що перейшов його матері від роду Дуніних-Борковських: «4) Кубков великих под гербом Борковского – две; [...] 6) Фляшек з крушками [...] под гербом Борковского – две; 10). Ложок герба Борковского – две [...]; 12) Тарелок гербу Борковского – две...»¹¹. Для правнука Івана Григоровича Григорія Павловича Галагана ці речі – «разная серебряная посуда и вещи, отмеченные гербом Дунино-Борковских (плывущий по воде лебедь на красном поле)...»,¹² вже мають меморіальний статус, стали тим «знаком», що, за Ж. Бордїярром, у конкретно-предметній формі фіксує достопамятне минуле¹³. Для предків Г.П. Галагана ці речі як слугували показником елітарності, так і акумулювали «пам'ять роду». Як-от, у посагу, що отримав Ф.М. Чорба за В.І. Галаган, окремо вказується на комплект «посуды предковской серебряной: Кубков дванадцять; больших коновок раззолоченных две; Чарок з ручками дванадцять, а на позолоту их шесть червонцев; Чарок пестро визолоченных шесть; Поднос один»¹⁴.

Не тільки чисельність, але й розмаїття виробів зі срібла вказують на ту звичку до розкоші, що її нащадки козацької старшини набули ще за життя одного покоління. Якщо у посагу П. Галаган, котра йшла за С. Лашкевича, ретельно перелічено 82 предмети зі срібла, при цьому майже кожен супроводжується поміткою «отческій» або «под гербомъ Борковских»: «Коновок з кришками дві: одна под гербом Борковскихъ, а другая под гербом отческим [...] Кубков великих гладких пивнихъ, з середини и около венецъ визолоченныхъ, семь: три под гербом Борковскихъ, а четыре подъ гербомъ другимъ Борковскихъ...»¹⁵, то у посагах Віри та Уляни Галаган вже зазначені туалетні комплекти зі срібла (умивальниця з мискою, пудрениці, мильниці, коробочки під рум'яна, дзвіночок, люстерко в срібних шатах, шандали для свічок, щипці з тацею, ще таця для шпильок тощо)¹⁶ та чайні сервізи повного укомплектування (таця, чайник, чайниця, кавник, молочник, цукерниця, ложечок маленьких 12, полоскальниця чайна одна, щипці для цукру)¹⁷. Такі гарнітури, вже сучасного виробництва, мали задовольнити потреби молодої жінки з кола імперської знаті.

Серед «статусних» речей у життєдіяльності старшинського соціуму одне з перших місць відводилося «клеянодам» – виробам із золота (у першу чергу), інкрустованим дорогоцінним камінням. Ті з коштовних речей, що слугували жіночими ювелірними прикрасами, у посагах позначаються як «манеліове». До кінця століття, за спостереженням О. Дзюби, у майнових документах вони поступаються місцем грошам, але, без сумніву, зберігають свою представницьку функцію¹⁸. «Реєстри венованніе» родини Галаганів це підтверджують. У посагу Параскеви Галаган у розділі «З перель и другихъ манеліовъ» перелічені два перлові намиста (одне – з великих перлин на 10 нитках, друге – з менших перлин на 27 ниток, до речі, значна кількість разок перлин у намистах також слугувала ознакою знатності та заможності¹⁹), два золотих ланцюжки (один з фініфтю), три пари сережок (зі смарагдами, діамантами, рубінами, перлами), 5 перснів (з літерою Т; також із дорогоцінним камінням), але ціну вказано лише на «коначок рубіновий з великим шафіром и около дияменти», ця жіноча шийна прикраса оцінена в 1000 рублів²⁰. В описах віна 1779 та 1784 років вже позначено ціну кожної з оздоб (як і на інші речі); функціональна приналежність прикрас різноманітніша, зокрема, у посагу В. Галаган перелічено: золотий годинник із сталевим ланцюжком, пара золотих браслетів з емалевою інкрустацією та перлами, брошка у формі діамантової квітки (ціною у 1000 рублів) тощо²¹.

Рєєстръ Споділо въ всего именно Досталою въ раздѣлѣ С...
 ильщихся на Коллективной Библиотекѣ и другихъ предметахъ вещей, и
 Которыхъ Часть, подъ Слѣдъ Знается, Январь 1815. Года Итого = др

Въ 1 ^ю Часть:	Число вещей	Въ 2 ^ю Часть:	Число вещей
Пистолети французскіе майор тра Лазаро пара.	1	Пистолети французскіе майстра валентина пара	1
Пистолети французскіе одноство ые въ тилпакъ опраделеные пара	1	Пистолети одноствоныя майстра турмад пара.	1
Чашовъ Сансонскихъ съ бѣлудами фар форныхъ съ титаними поддоними пара	6	Чашовъ овалныхъ Сансонскихъ паръ.	12
Чашовъ Станамгиллиныхъ съ визолот ныхъ по крадлив, французскихъ, паръ	6	Станамковъ Стегла цесарского разкоп великими съ позолотныхъ по крадлив.	6
Станамковъ бѣлого Стегла шифрора ныхъ въ красномъ футлярѣ подъ Кербовъ №	2	Графинчикъ Грамлонный бѣлого Сансон ского Стегла въ красномъ футлярѣ.	1
Чашки большаго Степангиллиныхъ въ крас номъ футлярѣ фарфорная.	1	Сансонского фарфора приборъ съ 4 ^{мя} Суднами и 4 ^{мя} Сиднями и по срединѣ Корзиновъ подъ державкою, съ Статудами	1
Китайского фарфора чайникъ 1 чай ница 1 и полосателная чашка всего	3	Китайского фарфора чайникъ и полосателная чашка небольшо	2
Къ нимъ же и подновы Кружки та ки же	1	Китайского фарфора бѣлудно изоб ражающее 3. дерева, и 4. тарьлки съ коихъ 2. съ красными цвѣтками и Корзинками. 1. съ Китайскими штур ками и 1. Силля, кои послѣдние	2
Китайского фарфора небольшо бѣл често, съ цвѣтками, и съ позолотныхъ кои того 1. и 4. тарьлки, съ коихъ 2.	2	Урнычакъ Смесенные.	5
бѣлѣше изображаетъа дерева, а друге красные цвѣтки, всего	5	Китайского фарфора подновы чашире уголки съ 10 ^ю осноткамберними та ками и 1. тарьками	1
Китайского фарфора чашире.	2	Чашовъ Степангиллиныхъ съ криштовъ.	1
Чашовъ Степангиллиныхъ съ криштовъ.	1	Китайского фарфора штурки ма халыя небольшо	2
Станамковъ Простого бѣлого Стегла шиф рора	1	Корзинки фарфорная Кашенная съ криштовъ	1
Китайского фарфора штурки ма халыя.	1		

Рєєстр розподілу спадкового майна між Петром і Павлом Галаганями. 1815 р.
 ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 1216, арк.1.

Розгляд описів приданого дочок Івана Галагана підтверджує спостереження науковців щодо співвідношення срібла та «білого золота» – порцелянових виробів – у житті осіб з кола козацької еліти. Л. Бех припускає, що фарфор до кінця XVIII ст. «не належав до помітних явищ побуту українських елітарних кіл»²², завозився у Гетьманщину переважно російськими купцями і маркувався як іноземний компонент українського повсякдення. Поява його у списках посагу засвідчує поступове руйнування «дідичних» традицій. Так, у посагах обох дочок І.Г. Галагана згадано лише по одному чайному сервізу з порцеляни, без зазначення виробництва, із типовим набором предметів (поряд із чайними чашками – філіжанки для шоколаду) і навіть однакової ціни (35 рублів)²³, але порцеляну вже зафіксовано як частину майна.

Не менш красномовним є перелік різновидів одягу у посагах жінок з роду Галаганів, порівняння яких теж засвідчує наростання темпів інкорпорації в останній третині XVIII ст. У посагу П. Лашкевич у розділі «З суконь» названі традиційні різновиди жіночого одягу еліти Гетьманщини: кунтуші (10 штук), спідниці («сподниці»), корсети, запаски. Як перелік тканин, що з них були пошиті ці речі: парча, златоглав (шовкова тканина із шовковим поробком і основою із золотої парчі), люстрина, гризета, гарнитура (переважно шовкові, рідше – вовняні тканини, з різними видами переплетіння)²⁴, так і кольорова гама: «кунтуш кривавій парчевій», «кунтуш блакитній златоглавній»; «кунтуш білій парчевій з газом золотимъ», «сподница парчевая понсовая з пестрою корункою», «корсет алій сребраній грезетовій»²⁵ відсилають нас до барокової стилістики XVII – середини XVIII ст., коли в багатошаровому строї поєднувався кольоровий текстиль різної фактури. У посагах дочок І. Галагана, небог Параскеви Лашкевич, котрі виходили заміж через два–три десятиліття після тітки, вже відсутні традиційні для жіночого одягу назви, хоча матеріал для суконь (шовк, парча) залишається тим самим, але кольорова гама стає спокійнішою, крій суконь, вочевидь, відповідає сучасним для 70-х – 80-х років XVIII ст. смакам: «атласу полосатого платье», «белое полосатое шолковое», «гранитурное фиолетовое»²⁶, в гардеробі з'являються шовкові й полотняні панчохи²⁷.

На завершення процесу входження нащадків козацько-старшинської еліти до імперського культурного простору, достатньо європеїзованого та вже позбавленого предківських традицій, переконливо вказує документ, укладений онуками Івана Григоровича Галагана, Петром і Павлом, щодо розподілу майна, яке лишилося після батька Григорія Івановича, котрий став власником Сокиринців у 1789 р. і володів маєтностями Галаганів спільно із матір'ю, Катериною Юхимівною Галаган з роду Дараганів. «Реестр, сколько и чего именно досталось в разделе сем имеющихся на комнатной библиотеке и других местах вещей...»²⁸ містить речі абсолютно різні за функціональним призначенням: книги з батьківської бібліотеки, зброю, порцеляну столову та декоративну, меблі, ікони тощо (мал. 1).

Помітне місце у списку відведено зброї, причому сучасні зразки згадуються обік із старовинним військовим обладунком – пістолети одноствольні та двоствольні європейської роботи («майстра Лізаро пара», «майстра Валендиама пара», «майстра Гирмай пара»), чотири шаблі (по дві кожному з братів) у чорних піхвах, у срібній золоченій оправі з інкрустацією нефритом та яшмою, турецькі кинджали, «панцирь персидській с одним посеребренным приголовником» тощо²⁹. Поруч ретельно перелічуються кінські сідла, зброя, причому фігурують речі вже на той час старовинні, наприклад, «седло китайское, финифтом [...] обложеное, с парчовою сребренными пуговицами к нему притянутой подушкою» або «седло турецкое, серебром и позолотною [...] обложено [...], к оному чепрак бархатный малиновый, двумя золотыми бузументами обложеной и одною подушкой бархатной малиновой с медными стременами...»³⁰. Безумовно, наявність цих предметів серед майна Г. Галагана, котрий, хоч і вийшов у відставку майором вже імперської армії, але, на відміну від діда та прадіда, «справжнього порошу не нюхав», повертає нас до традиції ще гетьманської доби, коли все, пов'язане із військовою справою, позиціонувалося як атрибути знатного походження й доблесної воїнської честі³¹. Зокрема, мати Г.І. Галагана винуватила його на судовому процесі 1792 р. щодо розподілу батьківського спадку

в тому, що він «умножая досады, дарил также без причины разных служителей посторонних, не разбирая заслуг и состояния человека, по одному гордому о себе мечтанию, немалым количеством [...] ружей и седел старинных, под чернь и позолоту – по знатности дому, немалую ценность составляющих...»³².

На перших позиціях у реєстрі вказано виробу з порцеляни. Це, без сумніву, є показником того, що «європейська порцелянова лихоманка» до кінця XVIII ст. остаточно вразила й козацьких нащадків. У списку за походженням названо три групи виробів – саксонська, французька (треба думати, севрська) та власне китайська порцеляна.

Судячи з описів, порцелянові виробу, зазначені в реєстрі, були найвищого гатунку. Чого вартує, зокрема, комплект з п'яти предметів: «Китайского фарфора небольшое блюдечко, с цветами и с позолотой..., и 4 тарелки, с коих две большие изображают деревья, а другие – красные цветы». Або той, що відійшов другому братові: «Китайского фарфора блюдечко, изображающее 3 дерева, и 4 тарелки, с коих 2 с красными цветами и корзинами: 1 с китайскими штучками и 1 синяя, кои последние 2 у венцах сплетены...»³³. Аналіз реєстру дозволяє припустити, що вже до початку XIX ст. у маєтках Галаганів, передусім у Сокиринцях, зберігалось значне зібрання порцеляни. Через століття його як таке, що вартує уваги, разом із колекцією зброї, срібла, медалей відмітив Г. Лукомський у статті про маєток Галаганів: «З порцеляни зібрано цілу гірку, є рідкісні екземпляри, здебільшого це Севр, Сакс, Гарднер і Миклашевський...»³⁴.

Також у реєстрі привертає увагу значна кількість предметів, які наповнювали інтер'єр панського будинку, – дзеркала, підлогові та настільні годинники, меблі, світильники. Як-от, зокрема, тут перелічено до десятка дзеркал – великі в рамах червоного дерева, в золочених рамах, невеличкі зі свічниками, прямокутні, круглі; годинники різної форми та призначення – «часы стенные круглые с денним заводом венские весящие», «часы столовые аглицкие недельного завода», «часы столовые аглицкие в деревянном красного дерева столбе недельные же»³⁵.

Не менш цікавим є у реєстрі перелік меблів різного функціонального призначення, з коштовних порід дерева, виконаних із використанням технік інтарсії, золочення тощо. Це – комоди, кабінетні бюро, крісла, стільці, канапе, піддзеркальні столики, ломберні столи. Також відмітимо, що у переліку зазначено такий різновид меблів, як більярдний стіл (таких столів у реєстрі записано два). До речі, на наявність гарного більярда у палаці Сокиринців, «з ніжками дивної роботи і стилю», вказував у нарисі про садибу Г. Лукомський³⁶.

Чисельність речей, розмаїття форм та технік виконання підтверджує той факт, що до початку XIX ст. Галагани успішно опанували стиль життя імперського дворянства, хоча, вочевидь, що у предметному світі навколо них зберігався зв'язок із досвідом життя колишніх поколінь. По-перше, сам процес зберігання старих речей з їхньою «пам'яттю» про минуле спонукає до цього. По-друге, в цій родині, як, власне, і в інших сімействах лівобережного, да й не тільки, панства деякі предмети набули символічного змісту, наповнюючи історію роду не тільки реальним, але й міфологічним сенсом.

На підтвердження першого судження можна навести цікавий документ, швидше за все, створений у першій чверті XIX ст., невдовзі після смерті Катерини Юхимівни Галаган («Дараганіхи»), дружиною її меншого онука Павла Катериною Василівною Галаган, з роду Гудовичів. Цей опис починається з переліку скринь, що зберігалися у коморі. Їх всього 31, вони – різнокольорові, оббиті чи то сукном, чи то шкірою, або пофарбовані, перелік предметів у них засвідчує, що речі у панських родинах, передавалися з покоління до покоління, зберігаючи історію свого походження. Наприклад: «2. Сундук зелёный на колесах с салфетками, серпанками, полотенцем и канифасом; 3. Сундук белый большой, окованный, с мундирами дорожными и разными; [...] 7. Сундук, тюленевой кожей обитый, с мебельным ситцем [...] царицы Елизаветы Петровны и прочим; [...] 9. Сундук белый с церковными книгами (на берегах документа: «книги церковные взяты барина в библиотеку» – М.Б.); 10. Сундук, черною кожей обитый со старым серебром; 11. Сундук белый, купленный в Ромне, с фланелью, занавесами старыми,

бахромой и канифасом холстинным; [...] 15. Сундук большой зеленый с зимними шубами и свечами; ... 21. Сундучок маленький с церковными деньгами...»³⁷. Як бачимо, в панському будинку нічого «не виносилося на сміття».

Слушність другого судження – про символічну наповненість речей, що зберігалися у родині Галаганів – підтверджується ставленням нащадків Г. Галагана до речей, які засвідчували особисті контакти полковника із Петром I, служіння якому він обрав, вийшовши з трагічного протистояння між російським царем і українським гетьманом І. Мазепою. За оповіддю праправнука полковника Г.П. Галагана: «Петр подарил ему саблю (весьма впрочем простую) и золотую табакерку...»³⁸. Ці речі як реліквії зберігалися в дідичному помешканні у Сокиринцях до початку ХХ ст.: «У кабинеті багато видатних історичних предметів. Насамперед зброя, серед якої шабля, подарована Петром Великим Гнатові Галагану за послуги в боротьбі зі шведами...»³⁹. До речі, саме за часів, коли власником маєтку стає шостий в роді – Григорій Павлович Галаган (з середини ХІХ ст.), чий батько, Павло Григорович, ініціював з 1825 до 1829 року будівництво на території панської садиби, складової частини маєтку, репрезентативного палацово-паркового ансамблю, підсилювся символічний компонент наповнення інтер'єрів палацу. Дотепер у Прилуцькому краєзнавчому музеї, котрий з кінця 1926 р. став сховищем речей з палацу в Сокиринцях, зберігається столик-підставка, на стільниці якого зроблено круговий напис: «От старой любимой березы Сокиренского сада, снятой в 1887 году»⁴⁰ (*кольор. вкл. б*). Безумовно, саме про цю березу писав 19-річний Г. Галаган у щоденнику: «В Секиренцах, в саду, есть долина, в которой стоит дуб с образом [згадано частину парку в Сокиринцях – Святу долину, де на стовбурі одного з дубів було вирізано копію Іржавецької ікони Божої Матері – М.Б.]. Идя от пруда в глубину долины, вы увидите, пройдя колодезь, на левой стороне, довольно высокую, в долину наклонившуюся березу, под этою березою я завещаю, чтоб меня похоронили...»⁴¹. Г. Галаган лише на рік пережив улюбленицю своєї родини.

На жаль, неможливо достеменно визначити, як саме було оформлено інтер'єр панського будинку Сокиринців, створеного у класицистичному стилі за проектом архітектора П.А. Дубровського. Всі огляди інтер'єрів палацу, що збереглися (як у паперах родини, так і в нарисі Г. Лукомського), датовано початком ХХ ст., коли маєток вже перебував у власності Ламздорф-Галаганів, сімейства небоги Г. Галагана Катерини Павлівни, уродженої Комаровської. Повірямо Г. Лукомському, котрий зазначив: «Меблі в залі – пізніші, доби Олександра II. Тобто 70-х, можливо, 80-х років [...] не так було обставлено залу в 30–40-х роках. Колишні меблі однак теж збереглися і є донині в Сокиринському домі, як старі, їх винесли із зали і поставили в коридорі...»⁴² (до речі, А. Степович, котрий оглядав речі з інтер'єрів палацу, перевезені в 1926 р. до Прилуцького краєзнавчого музею, відзначив, що саме деякі з цих зразків старих меблів, винесених до вітальні й сіней, потрапили до фондів музею)⁴³.

Без сумніву, убранство будинку, коли його власниками були Павло та Катерина Галагани, відповідало потребам продемонструвати високий соціальний статус родини, але цікаво, що у спогадах, які залишив І. Аксаков після свого перебування в Сокиринцях у липні 1854 р., спосіб життя в палаці охарактеризований як «скромний»: «Дом огромный, настоящий замок, содержится богато, но особенной роскоши в нем нет [...]. Весь тон и строй жизни в этом доме благочестивый, скромный и даже строгий, вся семья очень набожна...»⁴⁴. Інші джерела у свій спосіб засвідчують помірність вимог Г.П. Галагана, одного з найзаможніших землевласників Лівобережжя, до облаштування матеріального середовища. В листах Г. Галагана до дружини початку 1858 р., коли він перебував у Петербурзі в зв'язку з початком підготовки реформи зі скасування кріпосного права, описано його враження від відвідування сімейства двоюрідного брата дружини – Петра Аркадійовича Кочубея: «Дом у них похож на музей древностей, на которые издерживается много лишних денег...»⁴⁵. Кілька днів по тому він повідомив, що П.А. Кочубей: «... продает за полцены множество прекрасных вещей, и я вчера купил у него хорошие бронзовые часы с канделябрами и потом резной мебели [...] для нашей будущей сто-

ловой...» (на той момент Галагани облаштували в Києві міський особняк – М.Б.)⁴⁶. Можливо, насправді Григорій Павлович та Катерина Василівна Галагани прагнули уникнути надмірної розкоші в побуті (у порівнянні з іншими особами, рівними їм за походженням та статками), що вплинуло на особливості облаштування ними «світу речей» навколо себе. До певної міри це підтверджується документально: з листів домоправителя палацу у Сокиринцях, датованих теж 50-ми роками XIX ст., дізнаємося, що значна частина меблів для сімейного вжитку виготовлялася в маєтковій столярні селянами. Зокрема, в листі від 13 березня 1857 р. К. Котляров писав: «В столярне теперь работаються: шкап Екатерины Васильевны, цветной столик, кровати и решетка в оранжерею...»⁴⁷. Безумовно, використання праці кріпосних для задоволення потреб маєткового побуту було характерно для поміщицтва Російської імперії, але водночас цей факт характеризує запити власників, котрі не намагалися замість житло перетворити на розкішну представницьку резиденцію, на кшталт «підмосковних» садиб чи аристократичних маєтків навколо Петербурга.

До моменту історико-соціальних катаклізмів початку XX ст. палацово-парковий комплекс у Сокиринцях, перебуваючи у володінні родини Ламздорф-Галаганів, зберіг меморіально-представницькі функції, окремі комплекси речей домашнього вжитку отримали колекційний статус, як-от: збірки родинного срібла, монет і медалей тощо. «Срібло в Сокиринцях чудове, – писав Г. Лукомський. – Особливо чудовими є кубки: польські, шведські із зображенням шведських гербів; французькі вази і склянки стилю Людовика XVI. Є срібні глечики стилю ампір; медалі ...»⁴⁸.

Буквально через 5 років після написання нарису, у 1919 р., значна кількість речей з діничного маєтку Галаганів насправді перетворилася на музейні предмети, що спочатку увійшли до експозиції організованого в садибному палацово-парковому комплексі в Сокиринцях «Історико-художнього музею-садиби Ламздорф-Галаган» (інша назва – музей «Поміщицька садиба XIX в.»), дозвіл на заснування якого було отримано 1 листопада 1919 р.⁴⁹, потім (з 1927 року) склали більшу частину фондів Прилуцького окружного музею (нині – Прилуцький краєзнавчий музей імені В.І. Маслова).

Документи, датовані кінцем 1919 – 1926 роками, що зберігаються у Чернігівському державному архіві, унаочнюють спробу залишити речі родини Галаганів у тих інтер'єрах, де вони зберігалися впродовж сторіччя. З листа до повітового відділу народної освіти, датованого 22 січня 1920 року, дізнаємося, до яких саме дій вдалися діячі сільського відділення Товариства «Просвіта» для врятування колишнього панського майна: «Речі, які лишилися в будинку, були розкидані по полу і ящиках у повному безладі. Сокиринський відділ освіти приступив до розподілення всіх речей в порядок для того, щоб можна було почати опис всього майна. Для цієї мети в Сокиринському ревкомі була обрана комісія [...] Всі речі, які комісія знайшла музейної вартості, поміщені в 13 кімнат другого поверху і кімнати заперті на ключ...»⁵⁰. У цьому ж документі сформульовано «надзавдання» утворення музею в колишньому панському палаці: «Необхідно в можливо скорий час улаштувати музей і відкрити його для огляду, як для учнів, так і для селян, которім слід скоріш увіритись в тому, що музей не склад панського майна, а є корисна і цікава для них інституція...»⁵¹. Музеєфікація речей з колишнього палацу Галаганів відбувалася у напружені несприятливих умовах: навіть у жовтні 1926 р. приміщення, відведені під музейні (4 кімнати площею 205 м²), не опалювались, не освітлювались, не забезпечувались водою⁵², за неповних 6 років існування змінилося щонайменше 4 завідувачі (першим був сільський вчитель, член «Просвіти» села Сокиринці П.Д. Горбенко⁵³, останнім – М.М. Кучміна, мешканка Сокиринців, котра у заяві на роботу написала, що має середню освіту⁵⁴), з квітня до грудня 1920 р. його робота припинялась, тому що у будинку розміщувався військовий шпиталь⁵⁵. Попри це, було зроблено досить багато, передусім з листопада 1919 р. до березня 1920 р., коли утворенням музею, окрім ініціативної групи сокиринчан, опікувався Прилуцький повітовий комітет охорони пам'яток історії та мистецтва, впродовж 1919–1920 років очолюваний І.Н. Капустянським,

організатором і членом правління наукового товариства в Прилуках. У цей час експонати створеного музею розміщувалися у 8 кімнатах, була зроблена спроба диференціювати речове наповнення експозиції в кожній з них чи то за історико-тематичними, чи то за історико-мистецькими ознаками. Наприклад: кімнати 1-а (велика зала) та 8-а (колишня вітальня) мали, вочевидь, презентувати поміщицький побут, тому, як зазначено в описі, зробленому на початку 1920 р., їхні інтер'єри заповнювали килими, дивани та кушетки, великі столи та столики, картини. В 4-й кімнаті, що позиціонувалася як історична, були представлені зразки зброї та кінного обладунку: «5) зброї та зброї старовинної – 3 стінки колекції; 6) гармат – 7 (довжина 1¼ аршина) і 7 (довжина ½ аршина), також дві моделі гарматних; 7) портретів – 73...». Увесь посуд було зібрано у 6 кімнату, так звану «посудну», де зазначалися дві збірки «єлизаветинського кришталю» (88 та 160 одиниць), колекції порцеляни (саксонської та віденської – 36 одиниць, російської – 92 одиниці), вази китайські (5), японські (2) тощо⁵⁶.

4	543	Гайка та Зоричка	Найдзи 1910р.	Кісточки			1 шт.
5	544	Рішення мови	Найдзи 1910р.	..			1 ..
6	545	Веріан	Київськ буди 1870р.	..			1 ..
7	546	Веріан		Сайма	персідська	Бел котен	1 ..
8	547	Кукли до Куртону		Звони	Вихівниця	Кремль	1 ..
9				Мушкет			1 ..
		Відділ історичний		Ремонт	мод.	мод.	1 ..
1	632	Мушки	мідні	4 шт.			власно
2	633	Мушка	мід. інс. В.В.	1 шт.			російск.
3	634	Мушки	мідні	2 шт.			3 різн. україн.
4	635	Муртіра	3 зерн.	1 шт.			3 різн. україн.
5	636	Мушки	мідні	2 шт.	Шпала		
6	637	Модель пушки	Напр. злом	1 шт.	і- порохівниця		
7	638	Муртіра	мідні	4 шт.	дзвон. уборн.		
8	155	Кольчуга		1 шт.	мис.	сталий	мод.
9	156	Шпала		2 шт.	ст. уборн.		
10	157	Лук		2 шт.	ст. уборн.		
11	158	Кольчуга		1 шт.	мис.		власно. вкл.
12	159	..		1 ..	мис.		злас. вкл. в
13	160	..		1 ..	мис.		3 різн. україн.
14	161	..		1 ..		копеліт.	3 срібн.
15	162	..		1 ..		красний	сріб. оправ.
16	163	..		1 ..		копеліт.	сріб. оправ.
17	164	Лінійка	Значи Тоам	1			
18	166	Кольчуга	Зрозум.	1	Кісточки		
19	165	Кольчуга		1	Чало	кобачке	мис. вкл.
20	167	Супина		1			Гарман.
21	168	Масло. мис.		1			сарт.

Каталог речей музею в с. Сокиринці на 1.06.1926.

ДАЧО, ф.Р-5492, оп. 1, спр. 1511, арк. 49зв.-50.

Також завідувачами музею регулярно робилися описи речей, які були розподілені на такі відділи: історичний (156 експонатів), археологічний (32 експонати), художній (365 експонатів), різного майна (480 експонатів)⁵⁷, що містили лише перелік предметів, тому що кваліфікації працівників не вистачало на складання докладної характеристики. Але саме ці описи, зокрема, останній за часом створення – 1 червня 1926 р.⁵⁸, були використані для передачі всіх колекцій у фонди Прилуцького окружного музею.

Попри намагання зберегти предметне наповнення колишнього палацу Галаганів, неминучі втрати спіткали колекції ще до розміщення їх у стінах Прилуцького музею. Так, у серпні 1927 р.

А.І. Степович, котрий перед цим побував у Сокиринцях, у листі до тодішнього директора музею В.І. Маслова запитував про долю деяких раритетних предметів: «...имеется ли в музее золотая табакерка – подарок Петра I Галагану, а также два серебряных польских кубка с чешуйчатым орнаментом и горка серебра времен Людовика XVI...?»⁵⁹. Отримавши негативну відповідь, А. Степович з гіркотою писав про ці та інші втрати: «Для мене особливо було жаль, що пропав той стіл з таємним листуванням і різними інтересними документами, який стояв у робочому кабінеті власників...»⁶⁰. Але в умовах, що в них опинилася музейна справа та й уся гуманітаристика підрадянської України на межі 1920–1930 років, годі було й говорити про втрати дечого з тих зібрань, що новими очільниками музейної справи позиціонувалися як «поміщицький мотлох».

Лише впродовж короткого періоду – з 1927 до 1930 р., коли Прилуцький музей очолював В.І. Маслов, окремі предмети з колекції вивчалися, було зроблено спробу їхнього наукового опису. Зокрема, вчений прагнув дослідити долю музичного інструмента з палацу, який привернув особливу увагу Г. Лукомського: «...відзначимо чудовий рояль, дуже багатой і тонкої роботи: ніжки його кручені, що вказує на час його не раніше миколаївського, напевно 1830–1840-х рр...»⁶¹. В архіві В.І. Маслова, котрий вивчав діяльність М.А. Маркевича, знаходимо копію листа історика до тітоньки – К.В. Галаган, датованого березнем 1835 р. Тут він, зокрема, пише: «На днях был я в

Рояль з маєткy Галаганів.

Столиця и усадьба, 1914, № 24, с. 10.

Гнилице у Грюнвальда, видел фортепьян, для Вас изготовленный; он еще через два месяца кончится; если будет он удачен, то, мне кажется, Вам, вместо того, чтобы рисковать им в доставке его в Петербург и платить за извоз деньги, будет выгодно купить [автор говорит про себе – М.Б.] за ту же цену [...] на месте [...] Дядинька заплатил денег 950 ассигнациями, да провизией рублей на 500 выдано Грюнвальду из экономии, немедленно я эти деньги внесу и тем избавлю от хлопот и от платежа 300 руб. за доставку...»⁶². Немає сумніву, що В.І Маслов вбачав у цих рядках історію того інструмента, що в описі Сокиринського музею 1923 р. йшов під номером 593 як «Рояль красного дерева с бронзой фабрики Грюнвальд 1835 г.»⁶³. Як бачимо, «фортепіан» був не заводської роботи, а виготовлявся в одному з маєтків Галаганів майстром, котрий на той момент там перебував, на замовлення П.Г. Галагана, який раптово помер у листопаді 1834 р., тому М.А. Маркевич, прагнучи стати власником інструмента, звернувся до його дружини. У цьому проханні, як дізнаємося з листа, датованого травнем того ж таки 1835 р., йому відмовили⁶⁴, й інструмент залишився у Галаганів. Його подальша доля – драматична, але й певною мірою передбачувана. Разом із більше ніж тисячею експонатів з Прилуцького краєзнавчого музею за наказом Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР від 23 лютого 1953 року інструмент було передано на баланс Чернігівського державного історичного музею за № 1429/547⁶⁵, і вочевидь, майже відразу надіслано до Чернігівської фабрики музичних інструментів, де сліди його загубилися.

Тобто, на тепер речі повсякденного вжитку, що колись наповнювали простір палацу в Сокиринцях, входять до складу двох музейних зібрань – Прилуцького краєзнавчого та Чернігівського історичного імені В.В. Тарновського (картини, твори скульптури, малюнки, гравюри зберігаються, як відомо, у Чернігівському художньому музеї імені Григорія Галагана). Зокрема,

майже 340 одиниць «історичної групи», чиє походження з маєтку Галаганів підтверджено, зберігається у фондах та основній експозиції Чернігівського історичного музею. Це, переважно, меблі, посуд, декоративно-вжиткові твори, невеликі гобелени та панно. Артефакти з Сокиринців досліджуються співробітниками музею протягом довгих років. Назвемо з-поміж публікацій останнього часу хоча б роботи В.В. Зайченко, В.С. Гончаренко⁶⁶, але ще безліч можливостей відкривається перед спеціалістами щодо реконструкції «історії» того чи іншого предмета, тим більше, ще у музеї зберігаються речі, які є носіями родинних легенд. Серед них, зокрема, крісло, чию історично-мистецьку вартість відзначив Г. Лукомський як «військово-похідне крісло часів Анни Іоаннівни або Єлизавети Петрівни (чипендель, але з бароковими елементами)»⁶⁷ (кольор. вкл. б). В інвентарній книзі № 7, складеній у Прилуцькому краєзнавчому музеї ще 1948 р., крісло позиціонується як «темно-коричневе з шкіряним сидінням, розкладне, епохи Петра І. Налезало Галагану. Дерево, шкіра. Сидіння відкидне»⁶⁸, хоча Г. Лукомський мав сумніви що датування його «петровською добою». Так чи інакше, але ця річ, безумовно, потребує як реставрації, так і ретельного історико-мистецького дослідження.

Як бачимо, дослідження комплексу речей, які використовувалися у родинному побуті одного сімейства – родини Галаганів – дозволяє не лише реконструювати деякі обставини родинної історії, але й зрозуміти логіку тих ментально-світоглядних та соціокультурних змін, що відбувалися у поведінці представників однієї соціальної верстви – козацької старшини, котра спочатку змінила свій статус, переживши процес інкорпорації до лав імперського дворянства, а потім зникла з суспільних структур за часів нищення одного соціального устрою та формування на його уламках іншого. За цих умов лише речі, які з предмету побуту перетворились на музейні артефакти, зберегли пам'ять не тільки про той етап у розвитку соціуму, коли були створені, але й набір родинних міфологем, завдяки чому можна сформувати різнобічне, неупереджене уявлення про життєдіяльність однієї родини у складі не лише своєї соціальної групи, але й суспільства загалом.

1. Копытофф И. Культурная биография вещей: товаризация как процесс //Социология вещей; под ред. В. Вахштайна. – М., 2006. – С. 137.
2. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). – К., 2012. – С. 315.
3. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу //СОЦІУМ. – 2003. – Вип. 2 – С. 198.
4. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1: А – Д. – С. 221–225.
5. [Лазаревский А.] Галагановский фамильный архив //Киевская старина. – 1883. – Т. VII, ноябрь. – С. 461–462, 464–466.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. II, оп. 1, спр. 26059, арк. 2–5.
7. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26066, арк. 25–30.
8. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26067, арк. 31–36.
9. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти... – С. 199.
10. [Лазаревский А.] Галагановский фамильный архив. – С. 462.
11. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26059, арк. 2.
12. [Галаган Г.П.] Род Галаганов //25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве /под ред. А. И. Степовича. – К., 1896. – С. 8.
13. Бордийяр Ж. Система вещей. – М., 2001. – С. 85.
14. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26066, арк. 25зв.
15. [Лазаревский А.] Галагановский фамильный архив. – С. 464.
16. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26066, арк. 25; спр. 26067, арк. 31зв.
17. Там само.
18. Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. – С. 237.
19. Таирова-Яковлева Т. Повседневная жизнь, досуг и традиции казацкой элиты украинского гетманства. – СПб., 2016. – С. 104.

20. [Лазаревский А.] Галагановский фамильный архив. – С. 465.
21. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26067, арк. 31–31зв.
22. Бех Л.В. Фарфор у побуті української еліти 18 ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/5183/1/doclad_bekh.pdf.
23. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26066, арк. 28зв.; спр. 26067, арк. 32зв.
24. Косміна О. Вбрання української еліти XVII–XVIII ст. //СОЦІУМ. – 2015. – Вип. 11–12 – С. 198.
25. [Лазаревский А.] Галагановский фамильный архив. – С. 466.
26. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26067, арк. 32.
27. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 26066, арк. 26зв.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1475, оп. 1, спр. 1276, 12 арк.
29. ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 1276, арк. 1, 2зв, 4.
30. Там само, арк. 5зв.–6.
31. Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. – С. 320.
32. ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 1180, арк. 6зв.
33. ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 1276, арк. 1.
34. Лукомський Г. Сокиринці //Хроніка-2000. – 2005. – Вип. 63/64. – Ч. 2. – С. 203.
35. ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 1276, арк. 4зв.
36. Лукомський Г. Сокиринці //Хроніка-2000. – 2005. – Вип. 63/64. – Ч. 2. – С. 202.
37. ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 1216, арк. 12–13.
38. [Галаган Г. П.] Род Галаганов. – С. 4.
39. Лукомський Г. Сокиринці //Хроніка-2000. – 2005. – Вип. 63/64. – Ч. 2. – С. 202.
40. Прилуцький краєзнавчий музей імені В.І. Маслова, од. зб.10 417.
41. Матеріали для біографії Г.П. Галагана //Киевская старина. – 1898. – Т. 62.– № 7–9. – С. 203.
42. Лукомський Г. Сокиринці //Хроніка-2000. – 2005. – Вип. 63/64. – Ч. 2. – С. 204.
43. Степович А. На Галаганівщині літом 1927 р. //Україна. – 1929. – Кн. 1–2. – С. 84.
44. Аксаков І.С. Письма к родным. 1844–1848. – М., 1988. – С. 285.
45. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46104, арк. 3зв.
46. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. III, оп. 1, спр. 46107, арк. 3зв.
47. ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 344, арк. 5зв.
48. Лукомський Г. Сокиринці //Хроніка-2000. – 2005. – Вип. 63/64. – Ч. 2. – С. 203.
49. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1420, арк. 10.
50. ДАЧО, ф. Р-5399, оп. 1, спр. 1, арк. 31.
51. ДАЧО, ф. Р-5399, оп. 1, спр. 1, арк. 31зв.
52. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1511, арк. 165зв.
53. ДАЧО, ф. Р-5399, оп. 1, спр. 9, арк. 9.
54. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1511, арк. 4.
55. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1420, арк. 10зв.
56. ДАЧО, ф. Р-7687, оп. 1, спр. 2, арк. 67.
57. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1420, арк. 10зв.
58. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1511, арк. 39–53зв.
59. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, спр. 982, арк. 1зв.
60. Степович А. На Галаганівщині літом 1927 р. – С. 86.
61. Лукомський Г. Сокиринці //Хроніка-2000. – 2005. – Вип. 63/64. – Ч. 2. – С. 206.
62. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, спр. 111, арк. 394.
63. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр.1318, арк. 59.
64. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, спр. 111, арк. 394зв.
65. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). Архів фондів, опис 647, інв. кн. 6, № 1429.
66. Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Техніки: за матеріалами колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К., 2006. – 127 с.; Гончаренко В. Розповідь музейного предмета. Підставка для книг //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 17. – Чернігів, 2016. – С. 54–55.
67. Лукомський Г. Сокиринці //Хроніка-2000. – 2005. – Вип. 63/64. – Ч. 2. – С. 221.
68. ЧІМ. – Інв. № И-5262.

ПАЛАТНА С.

Реліквії роду Безбородьків

Славнозвісний рід Безбородьків, найвідомішими представниками якого були Олександр Андрійович Безбородько (1747–1799), найясніший князь, канцлер Російської імперії та граф Ілля Андрійович (1756–1815), фундатор Ніжинської гімназії вищих наук (тепер Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя), має українське коріння. Його історія розпочинається зі значкового товариша Якова Івановича Безбородька, онуками якого, дітьми сина Андрія, і були зазначені вище особи. Проходять віки, стираються з пам'яті події, руйнуються пам'ятки, і тим ціннішими стають реліквії, які зберігаються в колекціях музеїв і є німими свідками життя та діяльності людей.

Так, у Музеї історичних коштовностей України є дві речі, які мають стосунок до роду Безбородьків. Це – потир (ДМ-320) з дарчим написом Іллі Андрійовича Безбородька (*кольор. вкл. 6, рис. 1*) та футляр у формі серця (ДМ-1717) (*кольор. вкл. 6, рис. 2*), в якому зберігалось серце сина Іллі Андрійовича – Андрія Ілліча, який помер від ран, повертаючись додому з Європи, де брав участь у поході антифранцузької коаліції європейських держав. Футляр опублікований у збірнику статей наукової конференції Музею історичних коштовностей України за 2009 рік¹.

У даному випадку мова піде про потир, що має наступні розміри: висота – 370 мм, діаметр чаші – 135 мм, діаметр піддону – 200 мм. Виконаний він зі срібла 875 проби. Під вінцями повністю золоченої чаші, як дуже часто на предметах подібного призначення, міститься літургійний напис: “ТЕЛО ХРИСТОВО ПРИМИТЕ ИСТОЧНИКА БЕЗСМЕРТНАГО ВКУСИТЕ”.

Окрасою чаші є ажурна сітчаста із зерню сорочка-кошик з хвилястим верхнім краєм. Вона утворена густими сканями, зробленими з перекрученої дротинки колючками зі вставленими в них по центру кульками зерні. Низ чаші є багатопелюстковою розеткою з краплеподібними пелюстками. До цього вишуканого сканого узору вдало припасовані чотири овальні емалеві медальйони, обрамлені вставками безколірних стразів, вправлених у густі касти. На медальйонах на синьому тлі білими і сірувато-коричневими фарбами виконані наступні образи: “Ісус Христос благословляючий” (*кольор. вкл. 6, рис. 3*), “Несення хреста”, “Богородиця”, “Св. Іоанн Богослов” (*кольор. вкл. 6, рис. 4*) з відповідними написами.

Вазоподібний стоян з двома балясинами (вгорі та внизу) має гладеньку поверхню. Верхня балясина за формою нагадує гриб, шляпка і ніжка якого по периметру обведені перекрученою дротинкою. Нижня – кругла східчаста з бортом, декорованим узором із семипелюсткових розеток.

Піддон – двох'ярусний з невисокою конусоподібною шийкою, декорованою виконаним на густо канфареному тлі узором з видовжених пелюсток. На поверхні верхнього ярусу розташовані емалеві медальйони, також облямовані безколірними стразами, вставленими у глухі касти. На медальйонах фарбами таких самих кольорів, що й на чаші, зображені наступні євангельські сюжети: “Моління про чашу” (*кольор. вкл. 6, рис. 5*), “Взяття під варту”, “Несення хреста” (*кольор. вкл. 6, рис. 6*), “Покладення в домовину” з написами на кожному: “ІС ХС”. Між верхнім і нижнім ярусами – профільована стрічка, декорована густими рельєфними фесонами. На нижньому ярусі – узор з листя аканта, виконаний на канфареному тлі.

На потирі в кількох місцях поставлені клейма (*кольор. вкл. 6, рис. 7*). Під вінцями чаші – всі чотири: міське з датою “1804”, проби срібла “84” та обох майстрів; на стояні – міське (збите) та проби срібла “84”; на нижньому ярусі піддону – два: міське та майстра “І. В”; по краю піддона – майстра “А.І.Л.” Клеймо “І. В” належить срібної справи майстрові Віталієву Якову

7. Українські старожитності О. Гансена

Килим. Інв № Т-5. Кінець XVII – початок XVIII ст.

Києво-Межигірський
фаянс. Середина XIX ст.

Голгофа.
Інв. № ОФ-360.

Писанка.
Інв. № Ф-342.

Маслянка. Інв. № К-853.

Волокитинська порцеляна.
Середина XIX ст.

Українка.
Інв. № К-836.

Ікона «Вознесіння».
Інв. № Ф-349.

8. Вироби... Давида Золотаря

Нижня дошка окладу Євангелія

Піддон від потира
ДМ-5710

Потир ДМ-2747

Потир ДМ-405

Предмети з клеймами Чернігова

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 6.

Рис. 4.

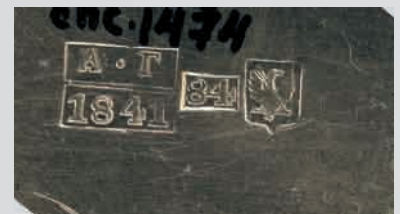

Рис. 5.

Рис. 7.

(Іакову)², тимчасовому московському цеховому, відомому у 1802–1855 рр., а клеймо “А.І.Л.” – невідомому московському майстрові, який працював у 1802–1806 рр.³ Вірогідно, один з них виконував повністю предмет, а інший – гравірований напис на чаші. Згідно з клеймами потир датується 1804 р.⁴ Він є зразком витворів, у декорі яких використана улюблена російськими майстрами ажурна скань, особливо популярна починаючи з останньої чверті XVIII ст.⁵ Примітно, що емалеві дробниці, розташовані на потирі, за манерою виконання і кольоровою гамою аналогічні тим, що прикрашають інший потир з колекції МКУ (ДМ-1525), також виконаний російськими майстрами. Такі емалі, в яких зображення виконували градаціями сірого або коричневого кольорів на блакитному (синьому) тлі (так зв. “гризайль”), характерні для кінця XVIII – початку XIX ст. Вони замінили властиву раніше московським майстрам яскраву палітру емалей, вказуючи на вплив “холодніших” емалей майстрів Петербурга.

Але для нас найважливішою деталлю потиру є дарчий напис, розташований на звороті піддона, зроблений крапковим канфарником: “Устроена потирь сія въ домъ Божий Матеры домницкой обители графа Ильи Андреевича Безбородки 1806 года весу 3 фу 50 зол”.

Ілля Андрійович Безбородько був молодшим братом канцлера. Народився він 1756 року. У шістнадцять років вступив на військову службу, зробив блискучу військову кар’єру й у 1806 р. став сенатором. За відсутності у Олександра Андрійовича нащадків успадкував усе майно брата та зробив пожертву – 210 тис. рублів, призначених братом на заснування в Ніжині гімназії вищих наук, хоча через різні обставини гімназію було відкрито вже після смерті Іллі Безбородька.

Згідно з написом на потирі він був вкладений у Домницький монастир, що знаходиться поблизу села Домниця Менського району Чернігівської області і добре відомий завдяки чудотворній іконі Богородиці⁶.

Безбородьки, починаючи з генерального судді Андрія Яковича, опікувалися монастирем. Найбільша заслуга в цьому належить Іллі Андрійовичу та його дружині Анні Іванівні (у дівочтві – Ширай), які надали кошти на відновлення монастиря після катерининських реформ монастирського устрою, на побудову нових мурованих споруд – трипрестольного храму Різдва Богородиці, трапезної, келій та огорожі монастиря. А вже після смерті чоловіка, у 1822 р. Анна Іванівна за його заповітом вклала 22 тис. рублів на виготовлення дорогоцінного окладу ікони Домницької Богородиці, який був прикрашений коштовним камінням. Внизу на іконі був напис: “По завещанию покойнаго графа Ильи Андреевича Безбородко, сооружень сей памятникъ супругою его графинею Анною Ивановною въ 1822 году”⁷. Подальша доля окладу невідома, а ікона (за іконографією – Одигітрія) тепер перебуває у церкві великомучениці Параскеви відродженого у 1995 р. Домницького монастиря Різдва Богородиці. Але ми маємо потир, який є німим свідком благодійної діяльності Іллі Безбородька. Примітно, що потир датується 1806 р., тим самим роком, коли відбулося освячення головного храму монастиря. Можливо, у зв’язку саме з цією подією і був зроблений Іллею Безбородьком такий коштовний дарунок.

1. Березова С.А., Палатна С.Г. Реліквія роду Безбородьків //Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України “Ювелірне мистецтво – погляд крізь століття. – 9–11 листопада 2009р. – К., 2010. – С. 194–201.

2. Постникова-Лосева М.М., Платонова Н.Г., Ульянова Б.Л. Золотое и серебряное дело XV–XX вв. – М.,1983. – С. 217, № 2542.

3. Там же. – С. 208, № 2190.

4. Там же. – С. 203, № 2000.

5. Постникова-Лосева М.М. Искусство скани. – Внешторгиздат, 1990. – С. 4.

6. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 3: Мужские монастыри. – Чернигов, 1873. – С. 235.

7. Там же. – С. 234.

ФЕДЕВИЧ Л.

**Українські старожитності з колекції Оскара Гансена
у фондах Сумського обласного художнього музею
імені Никанора Онацького**

*«...майбутнє молоде покоління
вивчатиме пам'ятки старовини
зокрема й за моїми зібраннями...»
О.Г. Гансен.*

У Сумському художньому музеї (СОХМ) колекція українських старожитностей XVII – першої половини XIX ст.: килими, гутне скло, дукачі, гаптування, фаянс, порцеляна, ін. складається з предметів, зібраних ще на початку XX ст. київським колекціонером Оскаром Гансеном (1881 – після 1920).

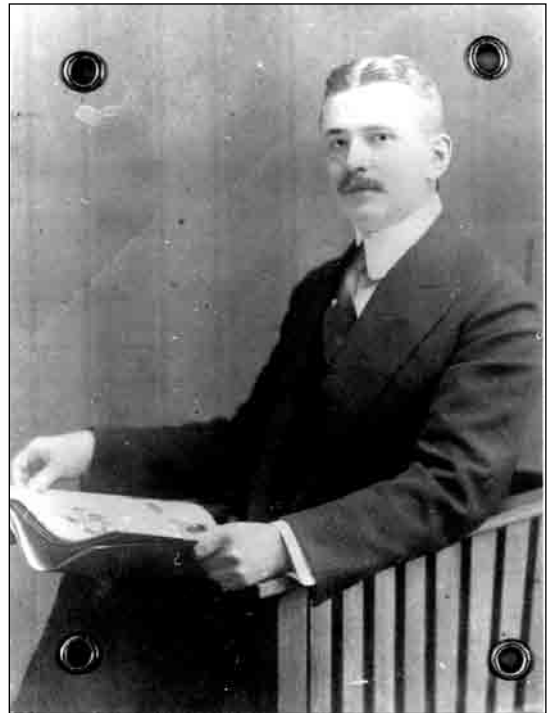
За свідченням видатного українського вченого та дослідника мистецтва М.Ф. Біляшівського, початкова хвиля музестворення в Україні у першій половині XIX ст. оминула козацькі старожитності. Всі колекції перших музеїв на теренах України мали археологічне забарвлення, а слова «Україна», «український» у музеях не допускались [1]. Збиранням та своєрідною популяризацією українських старожитностей зайнялися тоді нащадки козацької аристократії, створюючи у власних садибах домашні галереї з портретами предків, козацькими клейнодами, різноманітними предметними свідченнями забутої історії [2]. Приватні збірки, що створювались у другій половині XIX ст. на теренах колишньої Гетьманщини, Запоріжжя та в Києві, мали переважно мішаний характер, українські старожитності у них трактувались як російські чи малоросійські, що не мали самостійного культурного значення. Тільки поступово під впливом праці старогромадівців (В.Б. Антонович, П.П. Чубинський, М.П. Драгоманов, Ф.К. Вовк, ін.) та найбільшої за розмахом колекції українських старожитностей В.В. Тарновського-молодшого (1838–1899), а у 1900–1910 роках – Київського художньо-промислового та наукового музею колекціонери звернули увагу на українські старожитності загалом, що виявилось у збиранні переважно творів ужиткового мистецтва. Так, чимало старовинних речей козацької доби надбали для своїх приватних збірок Богдан та Варвара Ханенки, Янковська, Гансен, Хойновський, Болсуновський та багато інших [3].

Згадане у цьому списку прізвище Оскара Гансена – не випадкове, у 1910-х роках він вже був відомим колекціонером. Інформація про його колекції публікувалась у довідниках, наприклад: путівник по Києву за 1917 рік запрошував відвідати приватний музей Гансена, що містився на вулиці Великій Підвальній, № 14-а: «У ньому зібрано усе, що має відношення до Києва, як центру Південної Русі впродовж всієї її багатомістової історії, але, головним чином, предмети XVII–XVIII ст.» [4]. Варто зауважити, що 1912 року при Київському художньо-промислового та наукового музеї була створена комісія для відкриття відділу «Старий Київ». До роботи в ній були запрошені знавці історії міста, відомі вчені, колекціонери, міські діячі, серед них – М. Біляшівський, В. Іконніков, В. Кульженко, Г. Павлуцький й О. Гансен [5].

Деякий час ім'я колекціонера незаслужено замовчувалось, тому сьогодні його діяльність відома переважно музейним працівникам та історикам мистецтва. Між тим, колекція старожитностей і творів мистецтва Гансена увійшла до зібрань багатьох, серед іншого й національних, музеїв України – історії України (НМІУ), художнього (НХМУ), українського народного декоративного мистецтва (НМУНДМ), російського мистецтва (тепер – Національний музей

«Київська картинна галерея»), Музею історії міста Києва, створеного у 1920 році Сумського художньо-історичного музею. Працівники цих музеїв зробили свій внесок у дослідження і популяризацію матеріалів про життя і діяльність колекціонера, тож тепер ми маємо достовірні дані про склад та характер його зібрання, про ділові зв'язки збирача і мецената, маємо також можливість у загальних рисах скласти уявлення про особистість О. Гансена та його оточення [6].

Оскар Германович Гансен – купець II гільдії, на жаль, не мав іменитих предків, а отже й успадкованих колекцій, він усе починав з нуля. Переїхавши 1907 року з Петербурга до Києва (його мати і вітчима, як того вимагали справи, оселилися окремо, у Сумах – ближче до своїх ділових об'єктів і контори цукрового магната П.І. Харитоненка) та перевівшись на юридичний факультет Київського університету Св. Володимира (до того навчався на економічному відділенні Петербурзького політехнічного інституту, а з 1904 року – на юридичному факультеті Петербурзького університету), О. Гансен включився у громадську діяльність, почав активно збирати предмети мистецтва й старовини.

О.Г. Гансен.

Хвиля національного піднесення, загальне усвідомлення причетності до славної історії України вплинули на молодого підприємця – захоплення колекціонуванням стало справою його життя.

Матеріальний стан сім'ї та особисті статки дозволили Оскару Германовичу займатися збиральницькою роботою. Для нього це було не тільки надійним вкладенням капіталу, але й своєрідною пристрастю, справжньою любов'ю до мистецтва. Без сумніву, О. Гансен належав до тих кіл торгово-промислового капіталу, кращі представники яких усвідомили необхідність вкладання коштів у меценатство та громадську діяльність. Після смерті вітчима він отримав у спадок акції цукрового заводу у Великому Бобрику на Сумщині, мав рахунки у петербурзьких та варшавському банках, володів земельними ділянками та будинками в Києві. В 1911 році Гансен переїздить до будинку, зведеного на кошти Л. Родзянка (спільний проект М. Клуга і В. Городецького) по вулиці Велика Підвальна, 14-а, де у кв. 5 розмістив свою унікальну колекцію. На щастя, збереглися фотографії інтер'єрів квартири, які Гансен зробив напередодні Першої світової війни, і вони дають нам уявлення про музейний підхід до колекціонування, про знання, смаки та пріоритети збирача.

У ці роки О. Гансен співпрацює з науковцями Київського художньо-промислового та наукового музею. Перші офіційні відомості про це з'являються на сторінках інвентарних книг історичного відділу та у звіті музею за 1911 рік, де серед меценатів і колекціонерів, які дарували або купували власним коштом експонати для музею, згадується ім'я О.Г. Гансена. У листопаді 1911 року колекціонер передав до історичного відділу дві старовинні лиштва підризників та церковну вишивку XIX ст. Протягом трьох років (1911–1913) О. Гансен згадується як меценат, який купував експонати для художньо-промислового відділу музею (вірогідно, зразки гутного скла, фаянс та порцеляну) [7].

Масштаб контактів О. Гансена зі світом мистецтва, музеїв, колекціонерів, художників досить широкий. Він зблизився з багатьма відомими діячами української культури початку XX ст.: фундатором і першим директором Київського художньо-промислового і наукового музею М. Біляшівським, легендарним директором Львівського Національного музею

Інтер'єри квартири О.Г. Гансена.

І. Свенцицьким, мистецтвознавцями Д. Щербаківським та Ф. Ернстом, істориками М. Грушевським й М. Макаренком, видатними художниками – братами Василем і Федором Кричевськими, С. Світославським, В. Котарбінським, Г. Нарбутом, не кажучи вже про відомих промисловців і меценатів Терещенків, Ханенків, П. Харитоненка. Без перебільшення можна стверджувати, що Гансена збирачем українських старожитностей зробили сприятливі тогочасні історичні умови, активне музестворення в Україні та патріотично налаштоване середовище науковців, митців, колекціонерів, які, по суті, створили моду на все українське.

У збиранні колекції килимів О. Гансена консультували В. Кричевський та М. Грушевський, і якщо їхні зібрання потрапили у 1918 році під прицільний обстріл більшовиків, очолюваних Муравйовим [8], то килими О. Гансена уцілили. Сьогодні у зібранні СОХМ налічується майже 60 килимів з гансенівської збірки.

Цей вид художнього ткацтва зазнав особливого розквіту в козацьку добу. Збережені у музеях України і світу датовані килими XVII–XVIII ст. дають можливість виокремити українське килимарство як самобутнє, неповторне культурне явище. Найстарішим, суто козацьким, килимом у СОХМ можна вважати твір (інв. № Т-5, *кольор. вкл. 7*), що узгоджується як з висновками мистецтвознавця А. Жука, так і з візуальним порівнянням з датованими килимами НМУНДМ, які експонувалися на виставці 1999 року. Орнамент його – по-справжньому бароковий, вигадливий, пишний. На блакитному тлі без кайми виділяються крупні стилізовані в поперечному і поздовжньому розрізі квіти, які подано ніби на одному гнучкому стеблі з листям без ніжки. Ткаля не дотримувалась ані строгого ритму, ані симетрії, малюнок дещо нагадує характерні для парсун козацького Лівобережжя фактури, що їх бачимо на тлі зображення або на декорі одягу. Очевидно, що це єдиний килим у колекції СОХМ, який можна датувати кінцем XVII – початком XVIII ст.

У колекції маємо лише один датований килим (інв. № Т-24). Це – типовий для Поділля видовжений по горизонталі виріб з чотирма різними за малюнком стилізованими крупними мотивами «вазони». Монограма «А.К.» і дата «1815» виткані у верхньому правому куті. Як більшість зразків цього періоду, він має вовняну, а не конопляну основу.

Вивчаючи музейну збірку, переконуєшся в тому, що органічне засвоєння українською культурою впливів інших культур підтверджує високий творчий потенціал майстрів-килимарів, який вимірюється не тільки «впертим» збереженням у незайманій чистоті автохтонних, споконвіку специфічних для етносу явищ, а й активним використанням шансів оновлення, розвитку, що їх дає історична ситуація [9]. Аналіз збірки «старих» українських килимів у СОХМ, яка за останні роки поповнилась тільки двома експонатами, дозволяє стверджувати, що її збирачі та хранителі залишили прийдешнім поколінням унікальні зразки українського народного мистецтва.

З'ясовано, що переважна більшість виробів українського гутного скла теж надійшла до музею із зібрання Оскара Гансена (Н. Онацький у 1931 р. засвідчив наявність у музеї понад 300 виробів з гутного скла, а нині у зібранні СОХМ їх налічується понад 150 одиниць) [10]. Як і більшість колекціонерів межі XIX – XX століть, Гансен почав збирати гутне скло, коли його виробництво припинилося, і кожний виріб уже мав антикварну цінність, а інтерес до нього підтримували видатні вітчизняні науковці М. Біляшівський та В. Модзалевський, які започаткували новий етап у дослідженні старого гутного скла, спираючись на архівні матеріали, документи з історії скляної справи в Україні.

Колекція українських жіночих прикрас – дукачів – у списках Гансена зазначена як «витриночные вещи», а у підсумковій відомості їхня вартість оцінена досить високо. На сьогодні у колекції музею кількість дукачів становить понад 20 одиниць збереження, вони у більшості випадків являють собою оправлену місцевими золотарями у бронзу монету «дукат», прикрашену штучними камінцями (скельцями). Звичай носити монети й медальйони як при-

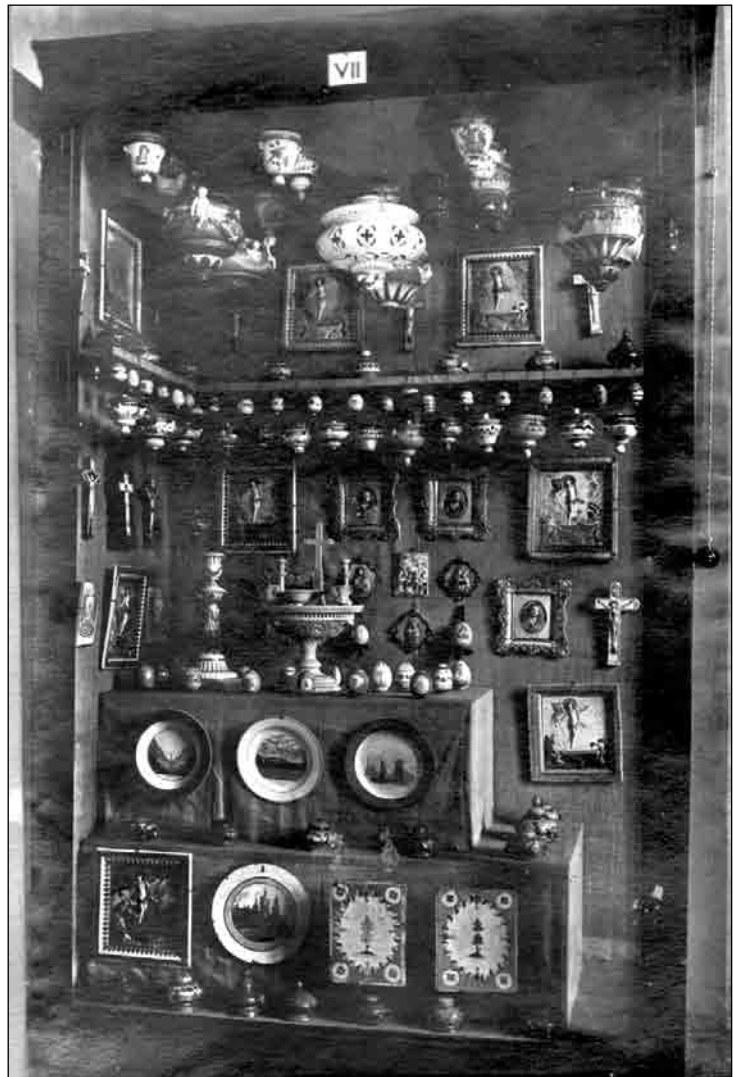
краси – дуже давній. Ще за доби Київської Русі князі та їхнє оточення використовували для цього здебільшого коштовні медальйони-змійовики, металеві й кам'яні іконки в дорожочінних оправах, шийні золоті гривни. Документи свідчать, що цей звичай зберігся в середовищі шляхти й у період Великого князівства Литовського. Видатний учений-нумізмат І. Спаський у праці «Дукати і дукачі України» [11] наводить відомості про знайдений скарб 1610 року та тестамент 1529 року. З другої половини XVII ст. дукати-монети дедалі ширше вживалися для виготовлення прикрас, і саме такі предмети зібрані О. Гансеном.

Збірка українських вишивок у СОХМ нараховує приблизно півсотні зразків шиття кінця XVII – початку XVIII ст. і складає «золотий» фонд колекції музею. Це – фрагменти скатертин, божників, одягу священників, вишитих двобічною гладдю шовковими нитками та золотою і срібною сухозліткою, гаптуванням «у прикріп». Поширені такі вишивки були переважно на Лівобережжі, де існували центри їх виготовлення: жіночі монастирі та поміщицькі майстерні. Всі твори надійшли до музею з приватної колекції О. Гансена і були в подальшому збережені завдяки фундатору і першому директору Никанору Онацькому, вивченням же семантики орнаментів зайнялися науковці музею [12].

Особливий інтерес для Оскара Гансена становив фаянс Києво-Межигірської фабрики, який він досліджував як вчений. Ним було надруковане у журналі «Искусство, живопись, графика, художественная печать» за 1911 рік повідомлення «Межигорские клейма» [13], розміщене після статті Є. Кузьміна про фаянс з колекції О. Гансена [14], написані на замовлення колекціонера. Продукція межигірців вписувалася в рамки стилю ампір, але збагаченого національним колоритом, зокрема використанням українського орнаменту. У виробках відчувалася велика культура, що йшла від традицій української народної кераміки. Фаянс Межигір'я був популярним не лише на батьківщині, а й у Європі. Навіть після закриття фабрики у 1874 році деякі європейські заводи копіювали її зразки [15]. У зібранні О. Гансена при передачі колекції в 1919 році налічувалось понад 1000 екземплярів межигірського фаянсу, нині у музеї зберігається приблизно 400 зразків (кольор. вкл. 7).

До українських старожитностей О. Гансена ми відносимо і садибні виробництва фарфору, а надто Волокитинську мануфактуру нащадка козацької старшини Андрія Миклашевського.

Уявлення про “волокитинське диво” нам допомагають скласти експонати колекції Гансена [16], які нині частково можна побачити в експозиції СОХМ (всього у музеї налічується по-

Колекція фаянсу О.Г. Гансена.

10. Дедикація ... Іоанну Мазепі

12. Печатки П. Куліша

1

2

3

4

4

5

6

7

7a

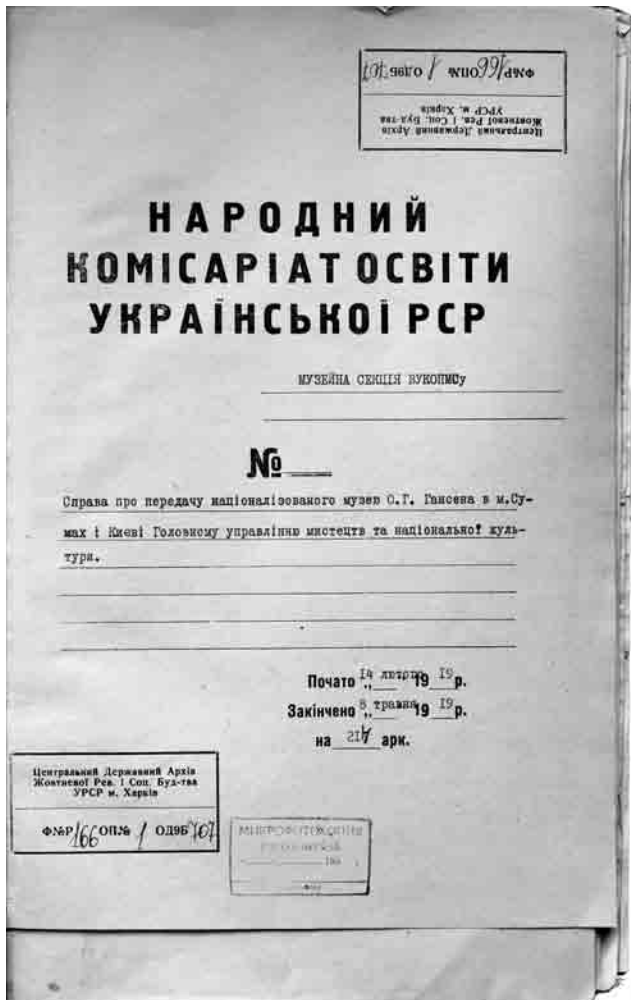
8

9

над сто виробів мануфактури). Зауважимо, що інтерес до провінційного фарфору взагалі й до фарфору Миклашевського, зокрема, помітно зріс серед колекціонерів наприкінці XIX ст.: спеціалізувався на колекціонуванні волокитинського фарфору московський антиквар Парфьонов, багато виробів зібрали на Чернігівщині ніжинські антиквари Золотницькі, як збирач волокитинських виробів прославився кондитер Салодуб [17]. Однак зібрання О. Гансена, регулярно сформоване на початку XX ст., набагато повніше і різноманітніше представляє фарфор Волокитинового (*кольор. вкл. 7*), завдяки йому ми можемо мати повне уявлення про вироби заводу періоду як Франца Дарта, так і Федора Петруні [18]. Не випадково майже всі музейні предмети увійшли до двотомного альбому-каталогу «Фарфор заводу А.М. Миклашевського», виданого під кураторством І.Г. Гутмана – потомка інженера Волокитинської мануфактури [19].

За свідченнями Н. Онацького, який взяв на облік приблизно 5400 предметів Гансенівського зібрання, його колекції включали в себе такі групи, як «старе українське скло, порцеляну, бронзу, дукачі, старі українські килими, старі вишивки, межигірські фаянсові вироби, порцеляновий посуд та скульптуру фабрики села Волокитинового, невелику збірку козацької зброї, картини різних художників з українського життя» [20]. Переконають у невідомому інтересі колекціонера до української минувшини і «Списки» колекцій О. Гансена, складені у 1919 році під час націоналізації так званої «сумської частини» його зібрання. Віднайдені «Списки» (нині зберігаються у Центральному архіві вищих органів влади України у «Справі про передачу націоналізованого музею О.Г. Гансена в Сумах і Києві Головному управлінню мистецтв та національної культури, лютий – травень 1919 року») нарешті пролили світло на українське спрямування його колекцій [21].

Спр.	Слогн итогові	
17	Меблі	41200
9-12	Гравюри	4225.85
13-23	Картини	35.201
24-35	Ковби, папир, ткани, вишивки	1835.70
36	Бісер	46.8
44	Фарфори: Цимратерокаго заводу	9256.50
45-59	Баранера	6723.30
57-63	Полота	47041
65-70	Миклашевського	4870.50
70-84	разноцв. меккіль, русск. заводи	3955.50
85-100	Києво-Миклашевської фабрики	9039.40
101-104	Болгарський рускій	2254
105-106	Полескі, Коречи	2285.50
107-109	" Барановка	1359
109-111	" Разини и полонки	1624
112	с-я шивафр, марк. и била	121
116	Иностранний фарфори	1587.50
117-134	Стекло, друцфаш, русск. папир, украинское, заграничнот	4486.2
137-140	Бронза и металы, монетр, папир	1679
141	Мрамор, разноцв. камни	25.04
142	Востраночниа вещи	2255
143-145	Сружкіе	3327
148	Икона	36.0
	Килим, айбощи, ноща	12200
		176.530.

1. Біляшівський М. Хранителі козацьких реліквій в Україні //Україна – козацька держава : Ілюстрована історія українського козацтва /Автор-упорядник В. Недак. – К., 2004. – С. 1160.
2. Про садибу А.М. Миклашевського див.: Дорошенко П. Волокитин //Столиця и усадьба. – СПб., 1915. – № 44. – С. 3–7.
3. Біляшівський М. Вказ. праця. – С. 1165.
4. Широцкий К.В. Киев. Путеводитель. – К., 1917. – С. 26.
5. ДАК. Ф. 304, оп. 1, спр. 27, арк. 20.
6. Илинг А. Возвращенное имя – О. Гансен: к истории частного собирательства в Киеве //Художній музей: Минуле та сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю Сумського обласного художнього музею ім. Н. Онацького. – Суми, 2001. – С. 28–36; Друг О. Київський колекціонер Оскар Гансен (1881 – після 1920) // Київ і кияни. Матеріали щорічної музейної науково-практичної конференції. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 89–102; Іванова О. Київський колекціонер Оскар Гансен (1881 – після 1920) та історія його колекції //Національному музею історії України – 110: Тематичний збірник наукових праць. – Част. 2. – К., 2009. – С. 33–45; Федевич Л. Дар распознавать настоящее //Антиквар. – 2012. – № 6. – С. 88–93.
7. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1911 год. – К., 1912.
8. Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість. – Українська Вільна Академія Наук США, 1974. – С. 29, 133.
9. Данило Щербаківський. Український килим (Попередні студії) //Козак Мамай: Мистецько-етнографічні праці / Упорядн., передм., комент. та прим. М.В. Волкової. – Харків, 2008. – С. 316–371.
10. Онацький Н. Українське гутницьке скло (№ 5). – Суми: «Плуг і молот», 1931.
11. Спаський І.Г. Дукачі і дукачі України. – К., 1970.
12. Яніна І. Українські старожитності: запозичення і впливи східної та західноєвропейської орнаментики у бароковій вишивці та гаптах //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С. 243–246.
13. Гансен О. «Межигорские клейма» //Искусство, живопись, графика, художественная печать. – К.,1911. – № 6–7. – С. 271–273.
14. Кузьмин Е. Межигорский фаянс //Искусство, живопись, графика, художественная печать. – К.,1911. – № 6–7. – С. 255–268.
15. Онацький Н. Межигірський фаянс (№ 4). – Суми: «Плуг і молот», 1931.
16. Онацький Н. Українська порцеляна (№ 3). – Суми: «Плуг і молот», 1931.
17. Спаська Є.Ю. Матеріали до історії фарфорової фабрики А.М. Миклашевського (1839–1861) //Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К.,1959. – Вип. 5. – С. 125–135.
18. Федевич Л.К. Порцеляна Волокитинської мануфактури Андрія Миклашевського: Каталог колекції Сумського художнього музею. – Суми, 2006. – С. 5.
19. Самецкая С.Б. Фарфор завода А.М. Миклашевского: Художественный альбом. В 2 т. – М., 2010.
20. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею. – Суми, 1927.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 1, спр. 690, спр. 707.

**Вироби ніжинського майстра Давида Золотаря
в колекції Музею історичних коштовностей України –
філії Національного музею історії України**

Полкове місто Ніжин у XVII ст. за часів правління короля Польщі Сигізмунда III отримало Магдебурзьке право (26 березня 1625 р.), що сприяло його швидкому економічному зростанню як одного з найбільших ремісничих центрів Північного Лівобережжя.

Українські історики Пилип Васильович Клименко та Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко у своїх працях відмічали, що Ніжин (Ніжень, Ніжен) займав друге місце після Києва (перше належало Стародубові, через який «ішли торговельні шляхи на Московщину, Польщу, Литву, балтійські міста, на Данциг, Кенігсберг»¹) за розвитком місцевого самоврядування, а відтак за економічною і навіть політичною вагою². Тому закономірно, що у другій половині XVII ст. тут широкого розвитку набули ремісничі цехи, найпотужнішим і найзаможнішим з яких був ковальський³. До ковальського цеху входили, зокрема, й золотарі (злотники). Їхні вироби досягли такого рівня майстерності, що згодом Ніжин історики називали новим центром золотарства (крім вже визнаних Києва, Львова і Чернігова), що постав у XVII ст. Як зазначають дослідники, у цей період тут працювало 20 золотарів. Вони виготовляли як високохудожні речі для храмів, так і предмети широкого вжитку. Найбільшим попитом користувалися дукачі – жіночі прикраси, що здебільшого робилися за індивідуальним замовленням. У 1786 р. золотарі виділилися з ковальського цеху в самостійний⁴.

Давид Золотар – один із ніжинських майстрів. Український церковний історик, архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет (Гумілевський) в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии», подаючи опис старожитностей, що знаходились у Воскресенській церкві містечка Носівки, згадує ім'я цього злотника: «Древности Воскресенского храма: чаша сер. (2 ф.), с надписью «сію чашу осоружила братия стареческая, Хорольский Юрко со всею братією; создася року 1723 за старанне о. Іоанна Томошевского, пресвітера воскресенскаго, наместника; Давид Золотар робив сію чашу»⁵.

Ім'я Давида Золотаря знаходимо також у документах особового фонду українського вченого Данила Михайловича Щербаківського, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України⁶. Науковець займався збиранням та вивченням предметів церковного ужиткового мистецтва українського народу. Він уперше склав списки золотарів Києва, Львова, Ніжина, Стародуба, Вінниці, Чернігова, Глухова, Ромен та ін. На жаль, ці документи в силу різних обставин не були у повному обсязі використані науковцем, але послуговували цінним матеріалом для вивчення і розробки питання його послідовниками.

Серед них – учениця Данила Михайловича – дослідниця, мистецтвознавець та етнограф Євгенія Георгіївна Спаська, одним із головних об'єктів досліджень якої була Ніжинщина, її «мала батьківщина». Ім'я ніжинського майстра Давида Золотаря Є.Г. Спаська згадує у своїй розвідці «До історії ніжинського золотарства», виголошеній у 1926 р. на одному із семінарів Д.М. Щербаківського. Але, на жаль, це лише цитата з «Историко-статистического описания Черниговской епархии»⁷.

Марк Захарович Петренко у монографії «Українське золотарство XVI–XVIII ст.» також згадує ніжинського золотаря: «Давид Золотар – ніжинський майстер, у 1723 р. виготовив срібний потир (КДІМ, № 5710) для Воскресенського храму в Ніжині. На потирі є написи: «Давид Золотарь робив сію чашу року 1723 месяца наеврия дня 1 за старанием пречесного отца Іоа-

на Томашевського пресвитра святого Воскресенського намесника. Сію чашу сорюжила братия стареческая Хороскин Юрко со всею братиею». У 1760 р. майстер був ктитором цієї церкви і безкоштовно зробив срібну оправу на Євангеліє, про що свідчить напис: «Сооружися сие святое евангеліє року 1760 місяць март дня 21 до храму святого Воскресения старанием отца Иоана Малютка и арахъвиянь Сидоръ Макаровичъ даль рублей 10. Сие евангеліє робив ктитаръ Давид Золотаръ бесденежно за которое евангеліє надлежало рублей 19.50»⁸.

На зберіганні у філії Національного музею історії України – Музеї історичних коштовностей України (далі – Філія НМІУ – МІКУ) нині перебувають частини згаданих вище речей, а саме: піддон від потира (Інв. № ДМ-5710) та нижня дошка від окладу Євангелія (Інв. № ДМ-6663) (*кольор. вкл. 8*).

Піддон вироблений зі срібла з використанням технік лиття, кування, карбування. Висота – 100 мм; діаметр – 173 мм. Клейма відсутні. Піддон – круглий, з шийкою у формі зрізаного конуса, оздобленою позолоченим візерунком у формі шести опущених донизу лопатей із загостреними кінцями. Поверхня піддона оздоблена позолоченим, виконаним на срібному тлі, карбованим візерунком у вигляді витких пагонів аканта з листям, плавно поєднаним з трьома в'язками плодів та квітів (різні за складом), між якими в оточенні вінків з акантового листя – три горельєфних голівки крилатих янголів. Край піддона вузький з гладенькою поверхнею. На його зворотному боці по краю вирізьблено напис: «ДАВИДЪ ЗОЛОТАРЪ РОБИВ СИЮ ЧАШУ РОКУ (1723) МЦА НОЕВРИЯ ДНЯ 1 СТАРАНИЕМ ПРЕСЧЕСНАГО ОТЦА ІОАННА ТОМАШЕВСКАГО ПРЕСВИТОРА СТО ВОСКРЕСЕНСКОГО НАМЪСНИКА І СИЮ ЧАША СОРЮЖИЛА БРАТИЯ СТАРЕЧЕСКАЯ ХОРОСАКИИ ЮРКО СО ССИЮ БРАТИСИЮ И:». З лицевого боку по краю такий напис: «ДАВДЪ ЗОЛОТА РОБИВ СИЮ ЧАШУ РОКУ 1723 МЦА НОЕВРИЯ ДНЯ 1». Потир був виготовлений коштом Братства старців шпитальних*. Інколи таке жебрацьке братство називали «старечий цех», звідси і «братия стареческая» в написі на піддоні.

Нижня дошка окладу Євангелія виготовлена зі срібла з використанням технік карбування, золочення та гравірування. Розмір дошки – 390×252 мм. Дошка є суцільною срібною пластиною, оздобленою з краю частково позолоченим візерунком з виткого безперервного пагона аканта з листям. На окладі представлено карбований сюжет «Дерево Єсееве».

«Дерево Єсееве» – іконографічний сюжет, що є алегоричним зображенням родоходу Ісуса Христа з боку Пресвятої Богородиці. Згідно зі старозавітним пророцтвом, Христос мав народитися в Юдеї в царському роді Давида, сина Єсеева (Книга Ісаї, глава XI, вірші 1–5). Композиція демонструє послідовність Старого та Нового Заповіту, спираючись на наведений в Євангелії від Матвія родовід Ісуса Христа. Єсей, батько Давида, лежить на землі і спить. З-за його спини виростає виноградна лоза, яка розгалужується, утворюючи завитки з листям, гронами та квітами, в завершенні яких, ніби виростаючи з чотирипелюсткової квітки, зображені вісім іудейських царів у зубчастих коронах та зі скіпетрами в руках. Представлені вони погрудно, з не позолоченими обличчями і руками. Над ними вгорі серед хмаринок, що клубочаться, зображена Богородиця «Знамення». У кутах дошки – кола – місця для «жуків», на яких мало спиратися Євангеліє. Посередині трьох із них – цвяхи з округлими голівками, за допомогою яких дошка прикріплена до основи. Знизу вирізьблено напис, з якого відходять позолочені в'язки плодів із листям. Зображення саме цього сюжету на нижніх дошках окладів Євангелій, що зберігаються у МІКУ, свідчить про його популярність серед витворів такої групи предметів культу.

На нижній дошці – напис: «СООРУЖИСЯ СИЕ СВЯТОЕ ЄВГЛІЕ РОКУ 1760 ГОДУ МЕСЯЦЪ МАРТЪ ДНЯ ДО ХРАМУ СВЯТОГО ВОСКРЕСЕНІЯ СТАРАНИЕМЪ ОТЦА

* Шпиталь – благодійна, зазвичай лікувальна установа, притулок для інвалідів, убогих, непрацездатних, старих людей.

ИОАНА МАЛЮТИЯ ИАРАХЪВИЯ НЪ СИДОР МАКАРОВИЧЪ ДАЛЪ РЮБЛЕЙ ДО СИЕ СВГЛИЕ РОБИВЪ КТИТОРЪ ДАВИДЪ СОЛТАРЪ БЕЗДЕНЕЖНО ЗА КОТОРОЕ СВГЛИЕ НАЛІЖАЛО РЮБЪЛЄ 19 30».

М.С. Петренко у монографії «Українське золотарство XVI–XVIII ст.» зазначає, що потир та оклад Євангелія, виготовлені Давидом Золотарем, знаходились у *Воскресенському храмі міста Ніжина*⁹ (виділено нами – С. Б., О. Ф.), але ця інформація не є достовірною. Підтвердженням того, що думка М.С. Петренка хибна, є опис старожитностей *Воскресенського храму містечка Носівки* (виділено нами – С. Б., О. Ф.) Філарета (Гумілевського), в якому він згадує чашу, виготовлену Давидом Золотарем¹⁰.

Про Воскресенську церкву містечка Носівки маємо декілька відомостей. Так, відомий український вчений-мистецтвознавець Стефан Андрійович Таранушенко у праці «Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України» подає опис дерев'яної церкви містечка Носівки Ніжинського повіту Чернігівського намісництва, де зазначено, що вона збудована 1796 р.¹¹

Цікавий факт про Воскресенську церкву містечка Носівки є у виданні Імператорської Археологічної комісії «Известия археологической комиссии» за 1910 р., де йдеться про клопотання церковноприходського попечительства Успенської церкви щодо дозволу розібрати «старый деревянный храмъ, въ виду его ветхости» або перенести в інше місце, оскільки поблизу вже побудовано новий кам'яний храм. Разом із тим, було відмічено, що «церковь имѣетъ деликатныя и стройныя пропорціи; во всяком случаѣ, старое здание лучше новаго»¹².

У документах фонду Чернігівської духовної консисторії, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області, є такі відомості: «Все церкви, построенные в XV–XVI веках в селах Нежинского уезда были деревянные [...]. В м. Носовка сооружены каменные церкви: Троицкая – в 1765 г., Николаевская – в 1834 г. и Воскресенская – в 1891 г.; деревянные: Успенская – в 1796 г. и Преображенская – в 1877 г. Во второй половине 20-х годов некоторые культовые здания переоборудованы в учреждения культуры, отданы под склады, часть разрушена. Большинство церковных общин ликвидировано в 1928–1931 гг.»¹³. На превеликий жаль, сьогодні у центрі Носівки Чернігівської області вже немає не лише дерев'яної, а й мурованої Воскресенської церкви.

У процесі вивчення зібрання потирів українських золотарів із фондової колекції музею співробітниками було виявлено потир (Інв. № ДМ-405), який датується кінцем XVII – початком XVIII ст. Потир, виготовлений на території Украї-

*Воскресенський храм, м. Носівка, 1910 р.
Світлина з кн.: Таранушенко С.А.
Дерев'яна монументальна архітектура
Лівобережної України. С. 669.*

ни. Він вироблений у техніці кування, карбування з використанням позолоти. Висота – 286 мм; діаметр чаші – 134 мм; діаметр піддону – 163 мм. Клейма відсутні.

Як уже було зазначено, у Філії НМІУ – МІКУ зберігаються два витвори ніжинського майстра Давида Золотаря – піддон від потира (ДМ-5710) 1723 р. та нижня дошка окладу Євангелія (ДМ-6663) 1760 р. На обох предметах є написи, які й свідчать про те, що їх виготовив саме Давид Золотар.

Вивчаючи потири українських майстрів, ми звернули увагу на те, що потир під інвентарним номером ДМ-405, а саме його піддон, дуже схожий на піддон від потиру (ДМ-5710). Як і останній, він оздоблений виконаними досить високим рельєфом карбованими в'язками плодів, підвішених на витких пагінцях з листям аканта. Цей візерунок чергується з трьома позолоченими горельєфними голівками янголів з піднятими догори позолоченими крилами, розміщеними в картуші, складеному з двох видовжених з'єднаних вгорі пагонів аканта з листям. Схожі і шийки піддона – обидві у формі зрізаного конуса та однаково оздоблені фестонами, тільки верхня частина цієї деталі піддона (ДМ-5710) ще й позолочена.

Потир під інв. № ДМ-405 (*кольор. вкл. 8*) зберігся повністю. Орнаментация досить масивної чаші подібна до тієї, яка є на піддоні, а саме: вінця чаші загнуті донизу, під ними – досить широкий пасок позолоченої поверхні, на якій з одного боку вирізьблено Голгофський хрест у супроводі напису «ІНЦІ ІС ХС НІКА». На чашу надіто ажурну сорочку, також оздоблену візерунком у формі в'язок плодів, підвішених на витких пагінцях аканта з листям. Між трьома сегментами, утвореними цим узором, розташовані медальйони у вигляді видовженого овала в позолоченій рамці з пагонів аканта з листям, на яких на срібному тлі виконані позолочені карбовані зображення: «Розп'яття», «Богоматір», «Іоанн Богослов» із відповідними написами. Зображення оточені ще й рифленими обідками. До речі, німби навколо голівок крилатих янголів теж мають вигляд рифлених обідків. Стоян потира, складений з вертикальних половинок, декорований двома горельєфними голівками янголів з «сердечком» під ними та рослинними завитками.

Разом із тим, піддони мають і відмінності. На піддоні від потири (ДМ-5710) увесь візерунок позолочений, а на піддоні потири (ДМ-405) позолочені тільки крилаті голівки янголів. В'язки плодів на піддоні (ДМ-5710) плавно спускаються донизу, а на піддоні потири ДМ-405 вони ніби звернені догори. Проте відчувається рука одного майстра, який, звісно, не намагався виготовити абсолютно ідентичні предмети. Цікаво, що на звороті піддона потири ДМ-405 чорнилом написано: «9 Нежин». Вірогідно, він походить з одного із ніжинських храмів. Зрозуміло, що цей напис не є основною підставою вважати потир ДМ-405 також витвором ніжинського майстра Давида Золотаря. Однак, на таку думку наводять майже ідентичні орнаментальні мотиви на обох витворах, техніки їх виконання (карбування досить високим рельєфом), форма піддонів – півсферичні з вузьким відігнутих краєм та шийкою, оздобленою фестонами.

Один із авторів цього дослідження (С.А. Березова) після детального вивчення та аналізу витвору припускає, що в колекції є ще одна робота Давида Золотаря, яка також збереглася повністю і уможливило б повніше відчуття цілісності задуму майстра. На жаль, на потирі немає ані дарчих написів, ані клейм, що характерно для більшості предметів українського золотарства, які зберігаються у фондовій колекції. Це – потир (Інв. № ДМ-2747), що датується 1757 р., виготовлений на території України (*кольор. вкл. 8*). Він вироблений зі срібла із застосуванням технік кування, карбування, гравіювання та позолоти. Висота – 280 мм; діаметр чаші – 125 мм; діаметр піддону – 168 мм. Клейма відсутні.

Потир срібний, позолочений. Чаша – глибока, позолочена всередині та на вінцях, під якими вирізьблено Голгофський хрест за написами «ІНЦІ ЦС ХС НІКА». На чаші – ажурна карбована сорочка, декорована візерунком, в основі якого шестипелюсткова квітка, оточена вигнутими стеблинами з листям (окремі деталі узору позолочені). Сегменти цього візерунка чергуються із трьома овальними, оточеними лавровими вінками, позолоченими медальйонами. На них представлені виконані досить високим карбованим рельєфом такі сюжети: «Розп'яття», «Богороди-

ця», «Святий Іоанн Богослов» (Триморфне «Розп'яття»). Стоян – вазоподібний, з двома симетрично розміщеними горельєфними голівками ангелів із серцеподібною фігурою під кожною. Між голівками – карбований візерунок із пагонів, завершених завитками. На піддоні, круглому, з вузьким відігнутих краєм, на тлі срібної поверхні карбований бароковий візерунок: від вигнутих листочків, з'єднаних стрічками, плавно спускаються донизу (теж підвішені на стрічках) в'язки соковитих плодів, зображення яких чергується з трьома крилатими голівками ангелів. На звороті піддона напис: «1757 года».

Подібність використаних технік, манери виконання та ідентичність зображень потирів ДМ-405 та ДМ-2747 уможливають висунення гіпотези, що в Ніжині існувала школа майстра Давида Золотаря.

Нами були проведені попередні дослідження у Державному архіві Чернігівської області щодо особистості Давида Золотаря, його служби ктитором Воскресенської церкви м. Носівки, належності до ремісничого цеху, а також виготовлених ним речей. Але, на жаль, поки що вони результатів не дали, тому пошуки триватимуть далі.

-
1. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 1: До середини XVII століття. 2 вид. – К., 1992. – С. 460.
 2. Клименко П.В. До історії міста Ніжня //Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. XV. – С. 216.
 3. Крапивний Р. Розвиток ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині XVII–XVIII ст. //Український історичний збірник. – 2013. – Вип. 16. – С. 63.
 4. Там само. – С. 64.
 5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 7: Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – С. 412.
 6. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 9 («Архів Д.М. Щербаківського»).
 7. Дорохіна Т., Луговик Т. Ніжинські етнографічні замітки в щоденнику Є.Ю. Спаської //Ніжинська старовина. – 2015. – Вип. 19 (22). – С. 15.
 8. Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст.: монографія. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 157.
 9. Там само.
 10. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... – С. 412.
 11. Таранушенко С.А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2014. – С. 668–669.
 12. Известия Императорской археологической комиссии. СПб., 1911. Вып. 39. № 7. С. 48. URL: <https://vivaldi.nlr.ru/pm000070271/view#page=53> (дата звернення: 20.11.2016).
 13. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679 (Фонд Чернігівської духовної консисторії). – Оп. 18. – Спр. 2.

БЕРЕЗОВА С.

Предмети з клеймами міста Чернігова в колекції Музею історичних коштовностей України

У колекції золотарства Музею історичних коштовностей України (МІКУ) є три предмети з чернігівськими клеймами. Два з них, як рідкісні зразки виробів, створених у цьому ювелірному центрі, представлені в експозиції 6-ї зали, один зберігається у фондах. Походять вони зі старих колекцій Національного музею історії України, звідки були передані до МІКУ в 1964 р. Всі пам'ятки були виготовлені у ХІХ ст. Це – потир (інв. № ДМ-426), невеличкий стакан (ДМ-496) та стаціонарний хрест (ДМ-195) (*кольор. вкл. 8*).

Потир срібний (*рис. 1*). Висота його – 292 мм; діаметр чаші – 132 мм, діаметр піддону – 182 мм. Його дзвоноподібна з відігнутими назовні вінцями чаша традиційно позолочена всередині. Зовні під вінцями розташований лише пасок позолоченої поверхні, на якому й вигравірувано літургійний напис: “ЯДЫЙ МОЮ ПЛОТЬ И ПЯЙ МОЮ КРОВЬ, ВО МНЕ ПРЕБЫВАЕТЬ И АЗ В НЕМ”. На поверхні чаші – чотири овальні медальйони, оточені з боків гілками з листям, з'єднаними та перехрещеними унизу, на кожному медальйоні гравіроване зображення.

На першому: Голгофський хрест у сьйві посеред хмарок, що клубочаться, на верхній перекладці хреста – напис “ІНЦІ” (Ісус Назарянин Цар Іудейський), з боків – “ІС ХС” (Ісус Христос). На другому – відтворена сцена “Воскресіння”: Ісус Христос, оточений сьйвом, з корогвою в руці залишає труну, обабіч нього зображено три постаті стражників. На третьому медальйоні представлено “Успіння Богородиці” (*рис. 2*): Богородиця лежить на смертному одрі, поряд з яким горять свічки у двох високих свічниках, навколо одра – згорьовані присутні, а з неба, спираючись на хмарки, наближається Син Марії – Ісус Христос, простягаючи руки, щоб забрати її душу. Сюжет дещо відмінний від традиційнішого, в якому Ісус Христос стоїть поза ложем і тримає в руках душу Богородиці у вигляді сповитої дитини. На четвертому медальйоні бачимо образ святителя Миколая, що супроводжується відповідним скороченим написом: зображення традиційне – в архієрейському вбранні, з Євангелієм у лівій руці та благословляючим жестом правої руки.

Чаша опущена в неглибокий кошик, утворений карбованим дубовим листям та жолудями.

Стоян потира фігурний. Верхня його частина у формі сплющеної кулі оздоблена густим узором з горизонтально розташованого листя, нижня, у формі балясини, вгорі також оздоблена візерунком з вертикально розташованого листя.

Округлий з вузьким відігнутим краєм піддон потира – двох'ярусний. Його невисока шийка з округлим виступом, до якого приєднано стоян, оздоблена лавровим вінком з двома перехватами у вигляді перехрещених стрічок. На верхньому ярусі розташовані чотири медальйони з образами євангелістів, зображеними з їхніми символами та у супроводі відповідних написів. Між медальйонами на верхньому ярусі вигравірувано і дарчий напис: “СТАРАНІЕМ СВЯЩЕННИКА МИХАИЛА СТЕФАНОВСКОГО”. На опуклій поверхні нижнього ярусу – чотири орнаментальні композиції, розділені сегментами з гладенькою поверхнею. В основі кожної – велика квітка (троянда), обабіч якої плавно розтікаються врізнобіч пагони з меншими за розміром квітками та листям.

Клейма за традицією поставлені з лицевого боку по краю піддона (*рис. 3*). Насамперед це – клеймо міста Чернігова¹, в основі якого – герб міста: одноголовий орел, що тримає лівою лапою по діагоналі хрест; потім клеймо 84-ї проби срібла² та клеймо пробірного майстра Шевякова Степана з датою – “1809”, який працював у 1809–1827 роках³. Клейма поставлені також і під вінцями на чаші: накладені одне на одне клейма пробірного майстра та міста.

В цілому витвір можна вважати цілком вправним, гармонійним і оригінальним, насампе-

ред, за вибором сюжетних композицій на медальйонах. Серед досить великого масиву потирів українських майстрів, які зберігаються в МІКУ, не так часто зустрічаються витвори з образами святиителя Миколая та євангелістів і такими сюжетними композиціями, як “Воскресіння” чи “Успіння Богородиці”. В орнаментатії потира відчуваються впливи класичного стилю. На жаль, встановити, в який саме храм був вкладений потир поки що неможливо.

Інший предмет – стакан конусоподібної форми (рис. 4). Висота його – 71 мм; діаметр угорі – 64 мм; діаметр унизу – 41 мм. Вінця профільовані. Угорі та внизу – паски гладенької поверхні, що візуально відокремлюють густий карбований візерунок у формі луски, який вкриває поверхню стакана. Цей предмет є зразком масової продукції.

Клейма на ньому розташовані під вінцями та на дні (рис. 5). Під вінцями: міське – Чернігова, яке ставили у першій половині XIX ст., та клеймо 84-ї проби срібла – число “84” у прямокутному щитку (такі самі, як на потирі). На дні посудини, окрім цих, поставлене клеймо пробірного майстра Голубева Якіма з датою “1841” р., який працював у період з 1828 до 1841 р⁴. Примітно, що стакан згадується в монографії М. Петренка як предмет з міським клеймом Чернігова. Дослівно це звучить так: “Така емблема є на срібному стакані (КДІМ, № 496), хресті (КДІМ, № 145) та інших речах”⁵.

Хрест, про який йде мова, – стаціонарний чотирикінцевий (рис. 6). Загальна висота – 330 мм. Розмір хреста – 165 x 116 мм. Діаметр піддона – 150 мм. Всередині – пустотілий. Посередині має отвір у формі чотирикінцевого хреста, який, вірогідно, призначався для розміщення в ньому хреста дерев’яного, з обох боків по периметру обведений рельєфною рамкою.

Хрест по периметру оздоблений вузькою рамкою з карбованим візерунком у формі густо розташованих акантових листочків. Угорі та з боків хреста – округлі отвори, вірогідно, призначені для цвяхів або якоїсь іншої деталі кріплення. У середохресті розташовані штралі.

Хрест приєднано до стояна у формі балясини, а останній – до високого піддона. Верхній ярус піддона з широкою профільованою верхівкою має вигляд зрізаного конуса, оздобленого карбованим узором у формі звисаючого донизу густого листя аканта. Досить висока стінка відокремлює його від нижнього східчастого ярусу, верхня сходинка якого оздоблена по периметру узором з густого листя аканта, а на нижній, з гладенькою поверхнею, містяться клейма.

Примітно, що клейма на хресті поставлені за всіма правилами: на кожній знімній деталі. Так, на хресті з одного боку внизу є наступні: міське клеймо та клеймо 84-ї проби срібла. На кожному штралові поставлене клеймо 84-ї проби срібла. А вже повний набір клейм (три) бачимо на піддоні з лицевого боку (рис. 7). Поставлені вони у наступному порядку: клеймо міста, клеймо 84-ї проби срібла та клеймо пробірного майстра Голубева Якіма з датою “1839”⁶.

Орнаментатія хреста, як і потира, виконана під впливом класичного стилю.

Стосовно клейм на предметах, то примітно, що міське клеймо ідентичне наведеним у М.З. Петренка та у М.М. Постнікової-Лосевої. Його ставили у першій половині XIX ст. Ідентичні клейма пробірних майстрів, з такими самими датами, що на потирі та стакані, наведені у М.М. Постнікової-Лосевої.

Клейма майстрів, на жаль, на всіх предметах відсутні. Чому це так? Поки що питання залишається відкритим.

1. Постнікова-Лосева М.М., Платонова Н.Г., Ульянова Б.Л. Золотое и серебряное дело XV–XX вв. – М., 1983. – С. 255. – №3782.

2. Там же. – С. 148. – № 12.

3. Там же. – С. 256. – № 3783.

4. Там же. – С. 256. – № 3784.

5. Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. – К., 1970. – С. 45.

6. Постнікова-Лосева М.М... – С. 255. – №3782; С. 256. – № 3784.

СИТИЙ І.

Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі – шедевр українського друкарства

Перші, легендарні, відомості про книгодрукування в Чернігові стосуються кінця XV ст.¹ Проте минуло ще чимало часу, коли у місті запрацювала друкарня: у 1646 р. – пересувна Кирила Транквіліона Ставровецького², а з 1680 р. почала діяти стаціонарна, заснована Лазарем Барановичем³, вона була єдиною на Гетьманщині, і, відповідно, у ній були зосереджені добірні фахівці та добре обладнання. Для забезпечення друкарні папером були засновані папірні⁴. Головною продукцією підприємства були книги, проте час вимагав друку листівок, гравюр, окремих документів, з чим друкарня успішно впоралася⁵: тільки у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (ЧІМ) зберігається 43 укази, настанови, інструкції, розпорядження, плани⁶. Цей напрям діяльності друкарні перебуває на узбіччі досліджень істориків книгодрукування, хоча проблема була поставлена Т. Каменевою ще 1959 року⁷.

Серед подібної продукції зустрічаємо графічні твори вищого гатунку. Зокрема, йдеться про монументальний витвір Лаврентія Крщоновича та Інокентія Щирського «DEDICACIA Iaśnie Wielmoznemu iego Mości Panu Ianowi Mazepie Hetmánowi Woysk Ich Carskiey Mści Záporoskich, КИЇТЬ СРЄБРОКОВАННЫЙ расни златыми испрещренный»*. Єдиний відомий примірник цього графічного шедевра зберігається у Кабінеті графіки бібліотеки Польської академії наук у Гданську [Pracowni Grafiki Biblioteki Gdańskiey Polskiey Akademii Nauk, інв. № 3556]. За інформацією співробітниці бібліотеки Христини Сарновської-Ясковської, гравюра потрапила до книгозбірні до 1945 р., виконана на аркуші розміром 168 x 98,5 см із 7 мідних дощок, датується 1691 р., автор мідьоритів – Іван (Інокентій) Щирський; після консервації дубльована сучасним папером.

До наукового обігу твір увели М. Гемборович⁸, W. Deluga⁹. Докладно його проаналізували Р. Радишевський і В. Свербигуз¹⁰ та Д. Степовик¹¹. Фото та опис вміщені у колективній праці «Гетьман»¹². А. Адруг звернув увагу на схожість зображення ікони чернігівської «Іллінської Богоматері» з відповідною гравюрою у книзі Д. Туптала «Руно орошенное», що була надрукована в Чернігові в 1696 р. На його думку, плакат був створений з осені 1695 р. до осені 1696 р.¹³ О. Травкіна звернула увагу на стилістичну подібність ком-

Сонячний годинник XVII ст. на стіні собору Кракова. Щось подібне було на стіні Іллінської церкви.

* Зображення твору, вміщене на кольорових вклейках 9–11, люб'язно надане музею працівниками Pracowni Grafiki Biblioteki Gdańskiey Polskiey Akademii Nauk.

позиції «Єсеєве дерево» на гравюрі та царських воротах, 1702 р., Чернігівського Борисоглібського собору і зробила припущення, що остання наслідувала першу¹⁴. Г. Полюшко правильно атрибутував авторів та дату виконання гравюри – 1695 р.¹⁵ Цю дату підтримують Ю. Мицик та О. Циганок, автори перекладу тексту дедикації українською мовою¹⁶.

Появу гравюри спричинила благодійна діяльність гетьмана Івана Мазепи, обумовлена його глибокою релігійністю. Самійло Величко про це писав, викладаючи події 1695 р.: «Тогож року гетман Мазепа, отдаючи хвалу Богу и Пресвятой Деви Богородици за явленна ему благодееяния, яко от гноища возставил его нища и посадил его со князи земними и, от уз тесних запорожских висвободивши, (яко о том прежде написалося), поставил его гетманом земли Малороссийской (зане всяка власть от Бога, по глаголу апостольскому), не малим коштом зделал киот среброкованный Пречистой Богоматери в монастыру Черниговском Свято-Троецком Иллинском чудодействующой»¹⁷. За цей щедрий дар, що не мав рівного в гетьманській Україні, «отец Лаврентий Крщонович, игумен тогдашний обители ония Троецкия, воздаючи гетману благодарствие, приписал ему дедикацию»¹⁸.

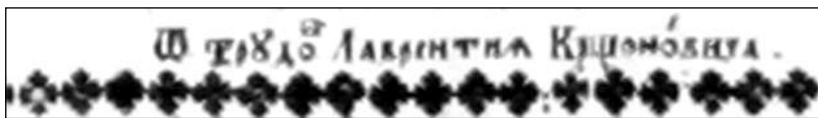
Щедрість І. Мазепи можна пояснити й тим, що Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир на той час кваліфікувався сучасниками як лавра. Зокрема, київський митрополит Варлаам Ясинський у своїй цидулці від 21 березня 1698 р. зазначав: «Книга ... античного зразку ... позичена високоповажним о. Лаврентієм Крщоновичем архімандриту Чернігівської Лаври Пресвятої Трійці»¹⁹. Раніше Іоанікій Галятовський обґрунтовував право Чернігівського Єлецького монастиря на статус лаври тим, що нащадок чернігівського князя Святослава Ярославича князь Іван Воротинський у листі 1676 р. до архімандрита монастиря звертався до нього як до «Архімандрита святой Лаври Елецкой». Вагомість цієї інтитуляції він підкреслював тим, що князь Святослав разом зі св. Антонієм Печерським був засновником Києво-Печерської Лаври, а останній «по провидению Божиему, как монастырь Печерский, так и Елецкий ... присутствием своим украсил и прославил. И как монастырю Печерскому, так и Елецкому дал благословение от святой горы Афонской»²⁰. Отже Чернігів разом з Києвом розглядався як осердя православ'я в Україні, тому щедра пожертва ясновельможного гетьмана, людини глибоко релігійної, саме чернігівським храмам цілком логічна і обґрунтована.

Переходимо до опису пам'ятки.

Угорі плаката два ангели тримають закриту п'ятизубцеву корону та стрічку, між ними – у сьайві напис «МАРІЯ», під стрічкою – прикрашений листям аканта та гронами плодів картуш, по центру якого у лавровому вінку Бог Отець і Бог Син коронують Богородицю, над нею – Дух Святий, над вінком – ангел.

Нижче зображена ікона: Богородиця з Ісусом на руках, обоє під закритими п'ятизубцевими коронами, обабіч написи «МР ΘΥ», «ЇΣ ΧΣ», тло у вигляді стилізованого рослинного орнаменту; під ликами – напис: «Истинное Изображеніе Чудотворніа³ Икони Прѣтыа Бѣи, в Монастырѹ Сто Троецком Илѣнском Чернѣговском»; по периметру – бордюр з аканта. Ікона вміщена у рамку із зображеними у картушах, прикрашених гронами плодів та китицями, сюжетами: ліворуч «Різдво Богородиці», «Положення ризи Богородиці у Влахерні» і «Введення Богородиці до храму», праворуч «Собор Богородиці», «Благовіщення», «Покрова», угорі – обабіч «Вознесення Богородиці» два ангели тримають грона плодів; унизу – арматура навколо картуша з гербом Мазепи «Курч» і ангелом над ним. На рамці під арматурою у правому нижньому куті зроблений напис: «Inocentiy Szczyrski Sculpsit». На думку Д. Степовика, останнє слово перекладається як «виконав» і означає, що майстер лише гравірував сюжет, а малюнок одержав від іншого художника²¹. Ліворуч і праворуч рамки з іконою на широких вертикальних смугах з фігурними завершеннями вміщений родовід Ісуса Христа – композиція Іесеєвого дерева: від царя Давида і від пророка Іесея на виноградних лозах, що в'ються, вміщено по п'ять поясних зображень біблійних царів.

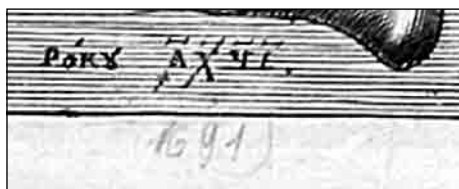
Під цією композицією міститься текст дедикації староукраїнською, польською та латинською мовами, складений Лаврентієм Крщоновичем²². Обабіч тексту – прямокутні колони, які завершуються орнаментованими карнизами і гронами плодів. У нішах колон зображені (зверху вниз): на лівій – преподобні Онуфрій Великий²³ та Петро Афонський²⁴ і Феодосій Великий²⁵ та Антоній Великий²⁶, на правій колоні – Павло Фівейський²⁷ та Макарій Єгипетський²⁸ і Пахомій Великий²⁹ та Евфимій Великий³⁰. Колони спираються на прямокутну

Підпис Л. Крщоновича.

Підпис Л. Крщоновича.

Дата на плакаті.

Автограф І. Щирського.

базу, на якій у картушах бачимо пророка Іллю ліворуч та Антонія Печерського праворуч, по центру – в картуші відтворений штурм турецької фортеці Казікермен, над ним – ангел, під картушем зліва – дата виготовлення плаката: «року АХЧЕ». Під нижнім краєм композиції на полі аркуша плаката справа зроблений штихелем авторський підпис: «Inocentij Szczyrski Sculpsit», а під кириличною датою дописано олівцем: “1691”.

Помилка польських бібліотекарів у розшифровці дати створення присвяти пояснюється тим, що вузька літера *Є*, нагадує знак *I*, тому дата була прочитана як арабська цифра **1**, а за позначенням цифр кирилицею це – **10**. Але це абсурд – 1690+10, бо одиниця кирилицею позначається літерою *А*. Перехід до позначення дати арабськими цифрами відбувся на Гетьманщині за гетьманування Д. Апостола, а практики поєднання кирилиці та арабських цифр у козацькій Україні не було. Зрозуміти необізнаність поляків у таких тонкощах можна.

Маємо ще одне міркування з приводу датування гравюри. Відомо, що Казікермен був взятий 29.07.1695 р.³¹ Отже артефакт був виготовлений вірогідніше за все восени або у грудні 1695 р. Проте не можна відкидати і те, що зазначений саме рік успішного штурму фортеці³².

Художнє оформлення цього величного твору було своєрідною квінтесенцією здобутків українських та іноземних графіків і золотарів кінця XVI – XVII ст. Композиція Ієсеєвого дерева гравюри близька до композиції царських врат Чернігівського Борисоглібського собору, що були виготовлені аугсбурзьким майстром Пилипом Якобом Дрентветтом IV, а її головна відмінність полягає у зображенні царів серед виноградної лози, а не листя аканта. Але проект композиції був виготовлений українськими граверами, припускають – Олександром та Леонтієм Тарасевичами або Іваном Щирським³³. На тісній співпраці митців наголошує Дмитро Степовик³⁴.

Подібні картуші та грона фруктів бачимо на титулі «Руна орошеного», Чернігів, 1696 р.³⁵ Оформлення верхів ніш для святих у вигляді мушлі подібні до рамок у «Псалтыри с Часословцем», Заблудів, 1570 р. та львівської «Псалтыри» 1665 р.³⁶ Герб і янгол над ним близькі до оформлення герба у книзі Д. Ростовського «Руно орошенное», Чернігів, 1696 р.³⁷, у панегірику 1693–1696 рр. київського гравера на честь І. Мазепи³⁸; у декорі герба І. Мазепи використані фрукти та ягоди, як у гербі Л. Барановича у книзі «Триодь цветная», Чернігів, 1685 р.³⁹ Іконографія Іллінської Богоматері близька до варіанта згаданого «Руна орошеного»⁴⁰, але відрізняється деталями тла, орнаменту, одягу, рис обличчя, корони, шрифту анотації. Вміщення біблійних

царів у виноградній лозі бачимо на гравюрі майстра Федора до київського «Апостола» 1695 р.⁴¹ Орнамент навколо ікони схожий на орнамент у «Псалтирі», Київ, 1697 р.⁴² Форма арки, зображення Трійці, архітектурних деталей, загальна композиція асоціюються з гравюрою О. Тарасевича «Врата неба» на титулі книги «Rosarium», Глуськ, 1672 р.³⁰

Прикрашення кутів ніш фруктами спостерігаємо у роботі О. Тарасевича «Св. Мелетий Антиохийський», Київ, 1693 р.⁴⁴ Рамка обабіч ікони близька до рамки «Богородиця Одигітрія з Ісусом Христом» роботи Л. Тарасевича 1693 р.⁴⁵ Композиція битви схожа з твором Л. Тарасевича «Здобуття козаками турецьких фортець», 1695 р.⁴⁶ Картуші навколо ікони мають схожість з картушами у роботах І. Щирського «Чудотворна Тризніанська ікона Богородиці», 1680 р.⁴⁷, антимінс для архієпископа Захарії, 1700 р.⁴⁸, антимінс для архієпископа Івана Максимовича⁴⁹, «Василь і Сергій Голіцини вивчають риторіку», 1698 р.⁵⁰ Рамка навколо ікони та картуші мають аналогії у художньому оформленні Любецького синодика (автор І. Щирський)⁵¹. Подібні риси обличчя Богородиці на дедикації і гравюрі того-таки «Руна орошеного» 1696 р.⁵²

Варто звернути увагу на малюнок образу Троїцько-Іллінської Богородиці у книзі Глухівського цеху різників 1716 р.⁵³: тут бачимо синтетичне поєднання двох головних типів її зображення. Цікаво, що на аналізованому плакаті крім описаного вище образу Богородиці бачимо ще одне зображення Божої Матері з Немовлям – на картуші із зображенням штурму Казікермену.

Богородиця з гравюри.

Ініціал з «Триодиона».

Ініціал А (висота 41 мм) взятий з книги Л. Барановича «Триодион си ест Трипеснец», що була надрукована в Чернігові 1 березня 1685 р. за ігуменства того-таки Лаврентія Крщоновича⁵⁴. З літерами чернігівського видання 1696 р. книги Д. Ростовського «Руно орошенное»⁵⁵ схожий малюнок кириличних літер дедикації.

Текст пам'ятки надрукований латинським шрифтом: готичним – висота літер 2,5 мм, розміром 59 мм 10 рядків; антиквою – висота літер 2 мм, розміром 46 мм 10 рядків; курсивом – висота літер 3 мм, розміром 70 мм 10 рядків. Як бачимо, розмір літер відповідає друку в тогочасних книжках⁵⁶. Для порівняння: «Руно орошенное», 1697 р. висота літер готичного шрифту – 2,5; 2; 1,1 мм; антикви – 2, 18 мм; курсиву – 3,5 мм (у виданні книги 1683 р. – 3 мм, малюнок літер такий самий). Малюнок латинських літер дедикації та згаданої книги дуже схожий.

Нижче подаємо повний текст пам'ятки з максимальним додержанням оригіналу⁵⁷.

Dedikacia

Jaśnie Wielmożnemu Iego Mości Panu Ianowi Mazepie Hetmánowi Woysk Ich Carskiew Mści
Zaporoskich,

КИЇВЪ СРѢБРОКОВАННЫЙ
рясни златыми испрещуренный

Або

Arka srebrna Twoim wielkim y prawie Páńskim kosztem dla okrásy Cudownego Obrázu Náswiętszey Páwny nászey Ilinskiej wystáwioną ná tym bláhyim pápirze ofáruię wielmożności Twoiey Iásnie Wielmożny Mści Pánie Hetmánie Woysk Ich Cárskiew Mości Zaporoskich, Pánie Pátronie y Wielki Dobrodzieiu: Nie dla tego áżebym miał tą lichą kárta (wyiąwszy swiętość Obrázu Cudowne) pondetare, ábo odplacác, ták wielkie y známienite dáry, w nasz ubogi monástyr od Wielmożności twoiey nádane: ále áby sławá wielkich dzieł Wielmożności twoiey nie tylko przez tą naszą Sármačka Europą, ále y przez inne trzy części swiátá tym łatwiey przelećieć y wiekopomnie kwitnąc moglá. Abowiem ktoby wiedziál tu w naszych ták dálekich i odleglych kráyách o dobrych y oyczyźnie swey dobrze sprzyiájących dziełách onych Troiánskich Eneászów Greckich, Alehándrow Rzyskich, Lukullusow, Scipionow, Annibáłow, Juliusow, Pompeiusow: iezeliby tá prętkolotná y nigdy upadku nieznáiącá swemi málowánemi skrzydlámi przez wszystkie swiát nie przelátiwálá kártá: ktorá zdobiác y z prochow ocierájąc wálecnych bohátyrow obrázy z ciemney niepamięci ná szerokie wystáwiá swiátło y ku násládowníu cnot trudnemi tropami potomkow stimulując do przeważnych zápalá odwag. Ktoby wiedziál, gdyby ni ete bláhe pápiry, o onych lubo y niedawnymi czásy swiętobliwych woynach, ktore podziesięćkroć iuż przeważnie podeymowáli Chrześciánie dla wyzwolenia ták swiętego Miástá Ieruzalem, iáko y wszystkie Chrześciánstwa pod iárzme bisurmáńskim srodze ięczącego. (+) Gofredon z Bullionu Książę Lotárińskie (ominąwszy innych Cesarzów, Krolow, Książąt, Hetmanów y Wodzow odważnych) zá przedawszy wszystkie Książstwo swoje, á siedmkroć sto tysięcy woyská zebrawszy przez cále trzy látá ziemię y morzem prowadził odbierájąc miástá pogánstwu, á náostátek wyzwoliwszy swięte miásto Ieruzalem dożywotnie w nim panowál, á po smierci rodzonych trzech brátow ná tymże zostawił pánstwie. Wiedzieć będą późne wieki y Twoie przeciw pogánstwu swiętobliwe odwagi, ktore z wiernej slúžby ku Ich Cárskiemu Prześwíetnemu Májestátowi, ku Oyczyźnie twoiey, już to drugi raz (ominowszy inne tysięczne twoie trudy woienne) odwáźnie podeymuiesz, burząc y z gruntu wywráćiác zámki y fortecy ich. Pokázales przeszłego roku známienity przykád onych stárodáwnych wálecnych Sláwiánow, przesláwnych przodkow twoich znamienitą zá Dniestrem u Pontu dobywszy fortece, wsi y folwarki Chánskie w perzyną obróciwszy, y kilká dziesiát hármát z niey do twoiey wpowádziłes oyczyzny. Ale znáczniey tego roku poszedłes sládem pospołu z boiáryzmem Borysem Piotrowiczem Szeremetem przemożnych onych Sarmátow, gdy zá pomocą Boże y Mátki iego Przenáswiętszey, którey osobliwie polećiác sámego siebie y wszy[s]tkie woysko swoje, oraz cztery polámales fortecy, á rozdzieliwszy ná woyská niezmiernie pogánskie łupy, nie iuż kilká dziesiát, ále kilkaset, iż ták rzeką więcey pięciuset wyprowadziłes hármáty. Ale wróće się ią tu ad pis opera Wielmożności Twoiey, które że dla szczupłości paginæ specificæ non sufficio ad quæ via provocare prædicamenta, genericè, ad quatuor cardinales transfero theologicas virtutes. Vetus ARCA oné cztery w sobie zámykálá kleynoty quatuor cardinales theologicas virtutes urnem auream habentem Manus, Virgl Aaron quæ froneduet & tabulas testamenti: scilicet sapientiam, temperantiam, fortitudinem et iustitiam te cztery kleynoty [w]pátruujemy y w swiętobliwey dusze Twoiey, sapientiam, iáko czászę złotą, ogniem wiáry swiętey przepolorowana, w którey manna záchowuie się tempetantin. Świadczy o tey wiáry pełney y bogoboyney mądrości Twoiey boiázn Boże miłość ku Bogu y bliźnemu, y rostopność w rządzeniu oyczyzny wielooczność. Świadczy Monastyry y wszystkie málorosyskie mieysca swięte, ktore złotem y wielkimi náklády murami y wszelkimi przyozdobiłes splendorámi. Świadczy sieroty zákonnicy peregrinantes, pustelnicy, o któрых pieczolowite masz starania, mieysca ich swięte w wielkiey powadze maiąc y wielkim kosztem zdobiąc iáko y w naszym monástyrze, ná tym mieyscu swiętym, gdzie zakonnicy oni przy swiętym Antonim Pieczárskim wielce

ścisły żywot prowadząc naśladowcami byli onych starodawnych pustelników Antoniego Wielkiego, Mákárego Egypckiego, Páulá z Thebáiby y innych, ktorzy tu obrázy dla wielkiej miłości Twoiey ku nim wielmożności Twoiey wystáwile. De temperantis tul, to rzecz moge co Chryzostom święty nápisal; acz wielkie ono cudá chrome leczyc, ślepe oświecać, martwych wskrzeszac, ele to większe w wysokim honorze z wierchnie pánować, a niską pokorę ná sercu zachować, bogáctwá mieć, a nimi gárdzić, w roskoszách opływac, á nimi się nie mázac, to są prawe y wielkie cudá, ktoremi się święty żywot Chrześciański przed Bogie y przed ludźmi wsławić może. Iustitil tuá, Oyczyznę te Mało Rossye iáko mure iákim nie przewyciężony obwárowaleś niepatrząc ná żadne osoby, owsze wdowy y sieroty, one uweselaic fortitudine tua nie tylko umiesz gránicy Oczyste rozpostrzeniác, ále nie poruszona roztropnościá umiesz iák Rzeczpospolita w pokoiu zachować y miłościá z nieprzyiáciela przyiáciela uczynić. Te są Twoie sapientiae temperantiae, fortitudines & iustitiae: Ninil hic simulo, nihil blandior, nihil enim ad splendidos tuarum virtutum radios tenebrae blanditiarum proficiunt: interim quod hic commendare nequeo, silentio & submisso animo aeternum, venerabor. Niewątpię tedy że wielmożność Twoiá ten mój lichy, podárek: iż na nim iest Cudowny Náswiętszey Pánny Obraz, per sepietiam tuam, świętobliwą mądrościá Twoiá: że nie złoto, á ni iaki drogi dáq, ále podle papiry per temperantiam tuam: że Twoy własny iest náklad tua de tuis per iustitiam tuam, a iezeli w czym tu wysokiemu honorowi Twemu zgrzeszyłem per fortitudinem tuam Páńskim Twoim ánimuszem y affektem Dobrodziejskim láskawie przyjmiesz.

(+) Ta pierwsza wyprawa była Gofredowa roku 1096 za pobudka Piotrá Pustelniká. Druga y trzecia wyprawa była okolo roku Páńskiego 1145. Ná tey wojnie uczyniono zakon krzyżacki, v Akonu miástá dla zránionych, chorych y niedostatecznych, ktorzy niemogsi się w cudzey ziemie pożywie: y pozwolil papiez Clemens trzeci tym zakonnikom aby wezbroi miecz przypasawszy msza odprawowali dawszim tytuł aby się pisali brátami domu niemieckiego szpitála páńny Máryey w Ieruzalem. A Strikowski pisze to byc roku 1188, zá krola Ieruzolimskiego Baldvina o tym czytac Strikowskie folio 291. Czwartá wyprawa była roku 1188 na ktorey byl Friderik cesarz, Filip krol francuski, Henrik krol angielski, Leopold arcyksiáze Rakuskie. Na ktorey wojnie Gereys męczennik przed chrzecianskim woyskie z ors[t]ákiem Anyolow wydziany był. Piata wyprawa była [...] ⁵⁸ na ktorey byl Henrik cesarz, Friderik ksyáze wschodnie, Henrik ksiáze od Renu, Henrik ksiáze Brabanckie &. Szosta roku 1204 gdzie Baldwin graff z Niderlandu byl hetmanem. Sio[*dma*] wyprawa ⁵⁹ była roku 1215 na ktorey byl krol węgierski Andrzej z Leopoldem Rakuskim, ktora expedicyę szcześnie odprawowali ábowiem czterech krolikow mauritanskich mala gárácia ⁶⁰ swo[...] ⁶¹. Osmá roku 1228. Ná ktorey Friderik sultanowi Eygipskiemu krolowi bez wylániá ⁶² krwie Egipt odebral, Ieruzalem chrzeicianie znowu odebráli. Dziewiátá wyprawa była roku 1 [...] ⁶³ na ktorey Ludwik krol Fráncuski szcześnie wolowál ⁶⁴. Dziesiátá tenze Ludwik Krol Fráncuski z trzema synámi prowadzil. O tych wyprawach wszystkich czytac Historię obozowa Piotrá K[...] ⁶⁵kiego w prefacyi do czytelnika.

От трудов Лаврентия Крцоновича.

O Męstwie starodáwney Ruśi

Z zácneho Historiká Strikowskiego ktory po dlugiey o Ruśi Historyey w ksiégách szostych w rozdziále siodym folio 246. Ták [r]ythmy prowadzi slowo od slowá.

Długosmy się tu byli zabáwili rzecza, czytelniku ruskich spraw pilna maiac piecza, zesmy Litewskich ksiázat przerwáli porzadek lecz mi to znać odpuścic, i esli masz rozsadek. Bo iż Ruski národ iest w dzieiach swych dawniejszy, k temy y monárchia Kiiowska sławnicyszy, tedym też ich dzieiności tu na plac wystáwil, by káždy wiedzial czym się ten cny národ bawil. Bo y z Mitridátesem Pontskim krolom onym ktore w postrách rzymiánom byl niezwyciężonym, z tym sami roxolani cnych russow przodkowie, walczyli, świádcza o tym, w swych dzieiách grekowie Lutprandus, Procopius, Zonaras z lat dawnych pisza w greckich kronikach, dzieiność russow sławnych, pisze y Sábellicus, kto chce niechay czytac lecz się y u domowych sławy ich dopyta. Iák z greckimi cesarzmi ná morzu ná wodzie boy wiedli, chcac ponomkow swoich mieć w swobodzie: Táwrikę, Korsun, gdzie dziś Przekop, grekom wzięli. I pod Andrinopolem ich cesarza ścieli. Widziálem też sam w PERZE widziálem swym okiem, ktore nad Propontidem iest miásto głębokiem, herb Ruskiey monárchiey: maż

ná koniu zbrojny z drzewem na znak z grekami Ruskiej dawney woyny ná bramie: przytym greckie rytmy sa wyrte, slawiac Włodimirzowe dzieie rozmaíte gdy poial cesarzownę grecka, á chrest święty wniósł do Ruśi, batwanski blad niszczac przeklęty: też slawi ruskie mężtwo Błonus maż uczony, Vspergensis, Arentin w dzieiach doświadczony, Orosius, Nauclerus, Wolataran sławny, Gnido, Ráuennaś, Lutprand, też historik dawny. Ci wszyscy opisuią ruskie sławne dzieie. Ná ktore dziś wspomniawszy áż się serce śmieie: gdy z Párty, z Greki, z Swedy, z Skandy Nortweyczyki, i z Dánami miewali często krwawe szyki. Nowogrodzanie wielcy Philandy trzymái, a Pskowiánie z dawnych lát dań z Skándiey bráli: [Scandinawia in.sula iest ná occ.anie północnym że iest drugi świat oniey ták rozumieia.]⁴⁸ w on czas gdy monárchia Ruská wode stálá, przed przyległymi pánstwy zówždy przodek brálá. Przeto Litwinie brácie niezayrzy też Rusi, gdyż też saniemniey sławni zeznać každy musi, bez nichty porzadku spraw swych niemożesz wiedzieć, gdyż Rusacy w swych pánstwach zdawna zwykli siedzieć. Maia stársze świádectwá: Litwá zaś z nich rosła: gdy niezgoda u Ruskich kśiażat rogi wzniosła [y] Litwá w ich oyczyznach zgoda swa osiadła, gdy się wnątrzna niezgoda Ruś biedná wyiadlá.

Poty wiersh Strykowskiego.

Day Boże zgodę teraz Ruśi, ná Turczyná i wszystkie chřeścianstwo złącz ná pogánina, lecz zą twego hetmánstwá Rosyski hetmánie zyczym, niechay chřeścianstwo w Ieruzálem stánie.

Welmożności twoiey mego wielce mościwe p. Páná pátroná y wielkiego dobrodzieia nánizszy slugá niegodny bogomodlcá. Ieromonách Laurenti Krzezonowicz / Ihumen se wszystká braćią monástirá Świętey Troycy Ilinskiego Czernihowskiego.

1. Ситий І. Кирило Транквіліон-Ставровецький – чернігівський першодрукар // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 3.

2. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной ордена Ленина библиотеки СССР им. В.И. Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 227, 255; Ситий І. Кирило Транквіліон-Ставровецький – чернігівський першодрукар // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 3–8. Історики зазначають, що книга могла бути надрукована не в Чернігові, а в Овдіївці, маєтку єпископа Кирила (Ситий І. Кирило Транквіліон-Ставровецький – чернігівський першодрукар. – С. 6).

3. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. – С. 235, 256.

4. Там же. – С. 234.

5. Там же. – С. 241, 246, 250.

6. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Ал 540.

7. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. – С. 246.

8. Gebarowicz M. Wawrzyniec-Lawrenty Kszconowicz. Nieznany sztycharz drugiej polowy XVII wieku // Folia Historiae Artium. – Т. XVII. – Warszawa, 1981. – S. 49–117.

9. Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej. – Kraków, 2003. – S. 89; Deluga W. Українське графічне wyobrażenia cudownych icon maryjnych z XVII i XVIII wieku // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 317–318. Пропаганду культів ікон Єлецької та Іллінської Богородиць, у т.ч. графічними засобами, дослідник пов'язує з ім'ям першого чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Окрім цього для пропагування використовувалися грандіозні живописні ікони, як-от: ікона Покрови Богородиці висотою 2 м 25 см на південній стіні Іллінської церкви. Про неї Д. Ростовський писав: «Нетокмо же чтением, но и взиранием на еи Пречистый образ також де и поклонением да будет почитаемая и хвалимая Препоблагославенная Дева Богородица, сего ради положена zde икона Пречистаго Покрова еи з честным омофором, на нем же изображены суть часы, наукою математикою размеренни з вершами надписаними. Сей образ написан есть прекрасно на стене церковной Святого Пророка Илии от вне зрящей напоуден, величеством вдолготу лактей пяти, яко не токмо близ приходящий но и оподаль лугом (тамо бо путь великий в Чернигов обретається) мимоходящии поклоняются Пречистому ея образу. Сия икона прекрасно списанная слонцу восиявшу указывает часы неложно во дни токмо» (Туптало Д. Руно орошенное. 1697 / Упор. Тарасенко О. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 166). Як бачимо, для враження використовувався і сонячний годинник. Нічого подібного цьому комбінованому величному твору на Гетьманщині не було. А от у Польщі та Німеччині й досі чимало старовинних церков прикрашені сонячними годинниками, у т.ч. в комбінації з іконами. У Великій Британії зберігся сонячний годинник XII ст.! Дорогоцінним кіотом на замовлення І. Мазепа була прикрашена ікона Іллінської Богоматері. Д. Ростовський писав про це:

- «Украшая драгоценным киотом чудотворную икону Пресвятыя Богородицы, доканчевая немалым иждевением прекрасную каменную церковь Троицы Живоначальныя» (Туптало Д. Руно орошенное. 1697 / Упор. Тарасенко О. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 171).
10. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2006. – С. 182, 227, 309, 328, 366, 367, 414, 430, 435–438, 487.
11. Степовик Д. Українська гравюра бароко. – К., 2012. – С. 436–437. Подає розмір: висота понад 160 см, ширина 76 см.
12. Гетьман. Т. 2. Осмислення. Нариси до історії мазепіани. – К.: Темпора, 2009. – С. 267. Вказані інші розміри гравюри: 160,4 x 76,4 см; 187,8 x 99 см (с. 348).
13. Адрюг А. Зображення чудотворних чернігівських ікон у графіці Чернігова та Новгород-Сіверського другої половини XVII – початку XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4. – С. 5; його ж. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів, 2017. – С. 148; його ж. Гравюри І. Щирського другої половини XVII ст., надруковані у Чернігівській друкарні // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 23, 27.
14. Травкіна О. Шедевр пластичного мистецтва доби гетьмана Івана Мазепи (до історії царських врат Чернігівського Борисоглібського собору) // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 274.
15. Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазепи. – К., 2015. – С. 18–20.
16. Мицик Ю., Циганок О. Дедикація Лаврентія Крщоновича «Киот срібнокований» // Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С. 111–119.
17. Летопись событий Самоила Величка. – К.: Временная комиссия для разбора древних актов, 1855. – Т. 3. – С. 348. Вперше гетьман відвідав Чернігів з метою поклоніння чудотворному образу Богородиці взимку 1689 р. (Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – С. 277, 283). Ясновельможний страждав від подагри і сподівався на зцілення. Ця віра підкріплювалася списком людей, що одужали після прикладання до ікони. Документ був складений на вимогу гетьмана. А от чудотворний образ Руденської Богородиці такої ваги для Мазепи не мав (там само. – С. 429). Ймовірно, поштовою для поїздки у Чернігів була інформація про зцілення в 1687 р. генерального обозного Василя Борковського, якого гетьман дуже добре знав (Українские книги кириловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина / Сост. Гусева А., Полонская И. – М., 1990. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 31; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 176, 181; Адрюг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів, 2010. – С. 94–95; Туптало Д. Руно орошенное / Упор. Тарасенко О. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 167–168).
18. Летопись событий Самоила Величка. – С. 348. Дедикація – з латинської “присвята”.
19. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – С. 456.
20. Тарасенко А.Ф. Черниговский Свято-Успенский монастырь: Исторический очерк с приложением «Скарбицы потребной» Иоанникия Галатовского в русском переводе. – Чернигов, 2013. – С. 258–259.
21. Степовик Д. Іван Щирський: поетичний образ в українській бароковій гравюрі. – К., 1988. – С. 36. Цікавий факт: це єдиний приклад такого варіанта підпису Щирського (там само. – С. 156–159).
22. Л. Крщонович вважав саме себе засновником жанру дедикацій, конклюдій та афікцій на Гетьманщині. Про це свідчать такі рядки з його листа від 16.11.1696 р. до гетьмана Івана Мазепи: «Не вспоминаю я тут конклюдій и афикцій, тут пред тим в Малой Россіи нигде не бывалих, а тепер многим особам почавши от самага монархи, так з коллегіума Кіевского, яко из Чернигова з завистию римлянов дедикованных, що все пошло за власним моим тщанієм и початком» (Летопись Самоила Величка. – К., 1855. – Т. 3. – С. 418); варіант цього листа див.: Мицик Ю. Фрагменти до біографії І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2007. – № 3. – С. 14–15. Д. Степовик припускає, що Л. Крщонович гравірував сам текст (Степовик Д. Українська гравюра бароко. – С. 436). Конклюдія (теза) – графічний аркуш зі складною алегоричною композицією, яка містила різноманітні елементи з обов’язковим поєднанням світів небесного і земного. Неодмінними компонентами конклюдій були тексти, які відігравали важливу графічну роль і слугували літературними еквівалентами зображення, а також портрети, краєвиди, картуші, герби (Адрюг А.К. Чудотворна ікона «Іллінської Богоматері». – Чернігів, 2006. – С. 14–15). Р. Радишевський та В. Свербигуз мову тексту кваліфікують як польсько-латинську макаронічну (Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – С. 435).
23. Онуфрій Великий (III ст.) – єгипетський ранньохристиянський святий, пустельник, отець церкви.
24. Петро Афонський (VII ст.) – преподобний, святий, чернець.
25. Феодосій Великий (424–529) – святий, реформатор церкви, засновник чернецтва.
26. Антоній Великий (250–356) – засновник чернецтва.
27. Павло Фівейський (друга половина III – перша половина IV ст.) – один із засновників єгипетського чернецтва.
28. Макарій Єгипетський (300–390) – великий християнський подвижник, богослов.
29. Пахомій Великий (292–346) – пустельник, чудотворець, засновник чернецтва.
30. Євфимій Великий (377–473) – святий, ієромонах, засновник чернецтва.

31. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII – XVIII ст.). Частина 2. //Сіверянський літопис. – 2016. – № 3. – С. 80.
32. Слід нагадати, що улітку 1695 р., а саме 10 липня (за старим стилем. – І. С.) почала будуватися мурована Благовіщенська трапезна церква Мгарського монастиря саме з нагоди взяття Казикермена: «На третє літо, тобто 1695 р., ... узяв город міцний, що зветься Казикермен, та інші городи татарські, покладені над рікою Дніпром, повелів: хай буде закладена в теперішнє літо трапеза і послав Яна Баптисту, німця, майстра кам'яних діл... на муроване діло трапезне. І так за повелінням його панським, тоді ж почав рова копати на фундамент, місяця липня десятого дня на преподобного і богоносного нашого Антонія Печерського... так із божою поміччю та преблагословенної Діви Марії зроблено стіни до перших вікон у тому році» (З літопису Мгарського монастиря / Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – К., 2007. – С. 562).
33. Травкіна О. Шедевр пластичного мистецтва доби гетьмана Івана Мазепи (до історії царських врат Чернігівського Борисоглібського собору). – С. 274.
34. Степовик Д. Іван Щирський: поетичний образ в українській бароковій гравюрі. – К., 1988. – С. 13, 14, 15, 18, 19, 20, 24, 138, 142, 143.
35. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина /Сост. Гусева А., Полонская И. – М., 1990. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 314.
36. Там же. – С. 64, 293.
37. Там же. – С. 64, 287.
38. Deluga W. Українські графічні зображення чудовних ікон маріанських з XVII і XVIII wieku. – С. 321; Александрович В. «Богоявлення» – новий київський графічний панегірик гетьманові Іванові Мазепі //Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 304.
39. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 284.
40. Там же. – С. 183.
41. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина /Сост. Гусева А., Полонская И. – М., 1981. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 72, 320.
42. Там же. – С. 284.
43. Степовик Д. Іван Щирський: поетичний образ в українській бароковій гравюрі. – К., 1988. – С. 45.
44. Там само. – С. 132.
45. Степовик Д. Українська гравюра бароко. – С. 275.
46. Там само.
47. Там само. – С. 381.
48. Там само. – С. 431.
49. Там само. – С. 430.
50. Там само. – С. 450.
51. Ситий І.М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик або останній твір Івана Щирського //Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 1997. – С. 194–195.
52. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. – С. 275.
53. Ситий І. Цехові прапори Лівобережної України //Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2010. – Т. CCLX. – Кн. 2. – С. 131.
54. Лазар Баранович «Триодион си ест Трипеснец».– Чернігів: друкарня Свято-Троїцька Іллінська, 1 березня 1685 р. – Арк. 178зв.
55. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. – С. 273, 275.
56. Там же. – С. 254.
57. Висловлюємо щирю подяку польським колегам д-ру Д. Колодзейчику та М. Михальському за консультації при опрацюванні тексту.
58. Втрачений текст.
59. Втрачений текст.
60. Можливо треба – ginać.
61. Втрачений текст.
62. Можливо треба – wylewu.
63. Втрачений текст.
64. Можливо треба – woioivał.
65. Вставка на полях.

ЮРЧЕНКО Н.

**Реставрація та стилістичні особливості
ікони «Богоматір Печерська з вибраними святими»
з колекції Сумського художнього музею імені Никанора Онацького**

Серед багатьох ікон, що зберігаються в Сумському художньому музеї імені Никанора Онацького, є святині, яких не можна оминати увагою, бо їхнє значення з огляду на зображені постаті, час створення й майстерність виконання – унікальні, що вирізняє їх з-поміж інших експонатів. Однією з таких є українська ікона «Богоматір Печерська зі святими Антонієм, Феодосієм та великомучениками Іоанном Воїном і Варварою» (Перша половина XIX ст. Полотно, олія, 59x102 см), написана невідомим майстром у Наддніпрянщині.

Твір надійшов до музею у 1980-і роки із закритої церкви Роменського району Сумської області в досить пошкодженому стані. Майже п'ятдесят відсотків фарбового шару разом з ґрунтом та основою було знищено. Полотно було без підрамника, деформоване, із втратами фарби у місцях заломів, щільно забруднене. Краї домотканого лляного полотна, що були нерівно обрізані гострим предметом, – розмахрені. Реставрація тривала у два етапи. Спочатку був підведений і закріплений ґрунт у місцях втрат, укладений кракелюр, зроблене дублювання «встик» країв по-

Під час реставрації.

лотна, натягнутого на новий підрамник, а також видалені спеціальними розчинами поверхневі забруднення. На другому етапі було зроблене тонування втрат живопису акварельними фарбами краплинним методом відтінком, максимально наближеним до основного живопису, і нанесені проміжний та захисний шари лаку. Місця накладання акварельних фарб для більшої тривкості попередньо були протерті часником [1].

Після оновлення з'явилась можливість зробити мистецтвознавчий аналіз твору, до іконографії якого звертались майстри декількох поколінь різних стилістичних напрямів (*кольор. вкл. 4*).

Горизонтальна композиція полотна, центром якої є Богородиця на престолі у червоному мафорії з короною у вигляді митри. На її колінах – Богонемовля у білому хітоні та золотому

гіматії з простягнутими вперед руками, образ якого ототожнюється з крилатим голубом, подібним до того, що згадується у Київському Патерику (ікона «Печерська-Нерукотворенна», яка з'явилась у 1085 р.). Саме голуб вилетів з вуст Богоматері до Спасителя, а через деякий час, облетівши Успенську церкву Києво-Печерської лаври та ікону Богородиці з Немовлям на руках, знов повернувся до Спасителя: «И се из уст образа Твоего, Пресвятая, излете голубь бел и летяше ко образу Спасителю...и влете во уста Его» (акафіст іконі «Києво-Печерська», кондак 8) [6, 459–460]. Немовля благословляє предстоячих на колінах святих засновників Києво-Печерської лаври преподобного Антонія, родоначальника чернецтва (†10 липня 1073) та преподобного Феодосія (†3 травня 1074), який започаткував монастирський загальножитійний устав. Опущені руки Богородиці обіймають печерських святих, захищаючи та вкриваючи їх. По боках центральної композиції крупним планом подані давньоримські християнські святі Іоанн Воїн та Варвара зі своїми атрибутами-символами (спис, хрест, потир, меч) у характерному для них одязі, який часто зустрічається у канонічних іконописних списках, з крупними видовженими ликами народного типу, особливо поширеного у подібних творах. Типові для середньовіччя риси монументальності були притаманні українському церковному живопису. Народний іконописець зробив чіткий контур силуетів та насичений колір одягу святих, які свідчать про те, що ікона була ретельно списана зі створеного раніше зразка. Саме таке найвне копіювання сприяє більшій переконливості сприйняття зображених образів.

Першоджерелом сумського твору є композиція ікони Печерської Божої Матері з предстоячими преподобними Антонієм і Феодосієм Печерськими та ангелами обабіч трону Богоматері. Ікона, як ми вже згадували, з'явилась у 1085 році [5, 272]. Існують легенди, що тамтешню ікону до Успенського собору Києво-Печерської лаври надіслала сама Богородиця, або вона могла бути списком з влахернських ікон (образ Богородиці на троні з Немовлям перед черевом) [4, 147]. Цей Богородичний сюжет належить до різновиду «Знамення»: Богородиця сидить на високому престолі, що нагадує лествицю, зі своїм предвічним Сином, а поряд з престолом стоять київські ченці, бо за легендою перед Антонієм та Феодосієм у Влахернській церкві Константинополя, куди вони чудодійно з'явилися, предстала Богородиця, від якої вони отримали золото для будівництва церкви [5, 551]. Відома вертикальна іконографія цього образу (без ангелів) – «Богородиця Печерська (Свенська)» (зберігається в Москві у Третьяковській галереї) вважається створеною засновником українського іконопису печерським святим преподобним Аліпієм: «...тогда во алтаре на стене сам изобразися образ Твой, преподобному Алипию со иконописцы ту сущими, и просветися он паче солнца» (акафіст іконі «Богоматір Києво-Печерська», кондак 8). А 1288 року ікона була перенесена з Києво-Печерської лаври до Свенського Успенського монастиря, що «в пяти поприщах от града Брянска», закладеного чернігівським князем Романом Михайловичем на місці його зцілення цією чудотворною іконою від сліпоты [3, 131]. Такі перекази лягли в основу цього ізводу одного з найдавніших образів української Богоматері.

Вертикальний формат ікони Богоматері Печерської (Свенської) давньоруського майстра [2, 76, іл. 32–34] пояснюється надзвичайно шанобливим ставленням до величі Марії, Христа-Немовляти та предстоячих святих, а подальша демократизація українського іконописання не зменшує значущості цього образу й у горизонтальному зображенні завдяки присутності по краях християнських святих (у нашому випадку це великомученики Іоанн Воїн (IV ст.) та Варвара (III ст.)). Серед подібних ікон на полотні в українських списках обабіч головного композиційного центру дуже часто зустрічаються, крім ангелів, і такі святі, як: Параскева, Тетяна, Миколай Чудотворець, архангел Михаїл, Димитрій Солунський та інші, які замовлялись іконописцям.

Класична трикутна композиція цього образу повторює Дейсінний чин. У сумській іконі центральною групою є Ісус Христос на тлі пурпурового з білими асистами мафорія Богородиці, яка сидить на престолі з предстоячими святими обабіч. У цьому українському ізводі у досконалій побудові витриманий принцип золотого перетину, центром якого є кристал з образом Немовляти з піднятими руками у білому хітоні й золотому гіматії. Саме Христос у православному славос-

лові ототожнюється із сонячним сяйвом, навколо якого існує щільний захист, утворений багаточисельними філософсько-богословськими образами молитовників. Першою була Його Матір, поряд з нею на колінах стоять печерські ченці, обабіч Богоматері – Іоанн Воїн в одязі римського легіонера зі списом, ніби ангел-хранитель, та великомучениця Варвара з жертвним потиром та мечем. Канонічна іконографія і яскраві кольори в одязі святих звучать велично, що було характерною ознакою як давніх візантійських ізводів, так і списків доби українського бароко. Головні образи святих іконописці вважали за доцільне доповнювати святими, які були духовними покровителями замовників подібних творів.

Ікона сумського музею вирізняється ще й емоційною насиченістю, центром якої є образ Христа. Його суворий зосереджений лик і постать Богонемовляти у напруженому творенні композиційно вписуються у правильний овал. Палітра білого хітону та жовтого гіматія являє собою енергійну силу для печерських святих. Преподобні ченці, які стоять на колінах, – спокійні та зосереджені, вони ніби перебувають у безмовному діалозі з благословляючим Христом. Саме це відповідає вченню печерських святих, для яких головним є дві основи Церкви на землі: особиста аскеза та пастирське служіння, вчення та відповідальність за спасіння людських душ.

Соковитий колір пурпурового мафорію Богоматері повторюється і в одязі Іоанна Воїна та Варвари як символ божественної величі та однієї з головних чеснот християнства – любові. Поєднують постаті зображених і об'ємні ламані лінії тканини, на тлі якої виділені темні силуети ченців з чітко окресленим малюнком, що було важливим для іконописців засобом відтворення образів. Певного ритму всій композиції надають і красномовні рухи рук, які і благословляють (Богонемовля), і кривають (Богоматір), і тримають (Іоанн Воїн, Великомучениця Варвара). У великих молитовників руки стають опорою та підтримкою, а частіше, покійливо та терпляче опущені (Феодосій і Антоній). Разом з ликами руки мають єдину тональність і виокремлені загальним насиченим тлом.

Іконописець навмисно пише маленькі постаті ченців (характерна риса у зображенні богів на сході), бо вони, перш за все, були представниками звичайних християн, за яких молились. Антоній постає у повній схемі, головною тезою його вчення, написаного на сувої в іконі Аліпія, є: «Молю ибо вы, чада, держимся воздержания и не ленимся. И мамы в сем Господа помощника». Преподобний Феодосій (праворуч) зображений, як правило, з непокритою головою, у мантії, в яскраво-зеленому хітоні. Він дивиться прямо, ліва рука простягнута до Немовляти й умовно являє собою лествицю-підніжжя для маленького Христа. Йому належать такі слова: «Владыко Господи Боже Вседержителю, Творче всея твари видимых и невидимых. Своим смотрением возгради дом Пречистыя Своея Матери мною, рабом Твоим Феодосием, ею же утверди недвижимо до дне суда Твоего страшного на хвалу и славословие Тебе» [3, 133–134]. Ченці на іконах мають портретні риси, подібні до описів Нестора-Літописця.

Після хрещення Київської Русі Антоній Першоначальник та Феодосій Великоіменитий своїм молитовним подвигом і заснуванням Печерської лаври були удостоєні великого вшанування, у тому числі й завдяки численним, за канонічною іконографією, спискам. Один з таких списків початку ХІХ ст. зберігається у колекції Сумського художнього музею імені Н. Онацького.

-
1. Архівний фонд СОХМ. Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури. Сумський обласний художній музей імені Никанора Онацького. Невідомий художник. Богоматір Печерська з Антонієм та Феодосієм. Реставратори: І.О. Волчек, П.І. Кишенюк. 2006 р.
 2. Антонова В.И., Мнева Н. Е. Каталог древнерусской живописи. – Т. 1. – М., 1963. – 394 с.
 3. Губарева О.В. Божия Матерь в её иконах. – М., 2006. – 159 с.
 4. Этингоф О.Е. Образ Богоматери. – М., 2000. – 311 с.
 5. Настольная книга священнослужителя. – Т. 3. – М., 1979. – 800 с.
 6. Поселянин Е. Богоматерь / Описание Её земной жизни и чудотворных икон. – Кн. I. – Мелитополь, 2006. – 686 с.

ЖУРАВЛЬОВА Т.

“Космічна” колекція в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Організатори музею в Чернігові наприкінці XIX ст., мабуть, і не здогадувались, що через кілька десятиліть, у другій половині XX ст., у музейному зібранні з’явиться “космічна” колекція, бо Чернігівська земля буде безпосередньо пов’язана з розвитком космічної галузі.

Перші музейні предмети з космічної тематики з’явилися у зібранні в 1964 році. Це – дванадцять фотографій, зроблених 25 травня 1964 року під час перебування в Чернігові перших космонавтів Ю. Гагаріна і А. Ніколаєва. Для останнього Чернігів – не чуже місто: А. Ніколаєв, третій космонавт у СРСР і п’ятий у світі, навчався в Чернігівському військовому авіаційному училищі з серпня 1951 по жовтень 1952 року (з 1959 до 1995 року, коли відбувся останній випуск, училище мало статус вищого військового навчального закладу). 13 вихованців, 11 з них – випускники Чернігівського вищого військового авіаційного училища льотчиків (ЧВВАУЛ), стали льотчиками-космонавтами СРСР, Росії та України. Крім А. Ніколаєва, це – П. Климук, Ю. Романенко, Л. Попов, Л. Кизим, В. Титов, А. Левченко, А. Соловйов, Л. Каденюк, Р. Романенко, О. Самокутяєв, А. Шкаплеров, А. Іванішин. ЧВВАУЛ – єдине в Радянському Союзі військове училище, яке підготувало таку велику кількість підкорювачів космосу. Автор фотознімків – Зіновій Петрович Кругерський (1906–2000), уродженець Чернігова, відомий у місті фотограф. Фотосправі він вчився ще у старих чернігівських майстрів. З 1930-х років працював фотоко-респондентом у редакції обласної газети “Більшовик”. З початком німецько-радянської війни пішов на фронт, воював у піхоті, без фотоапарата. В 1943 р. під Сталінградом отримав тяжке поранення й інвалідність. Був нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни, медаллю “За оборону Сталінграда”. Після лікування в госпіталях, повернувся до рідного міста й продовжив працювати в обласній газеті, яка на той час вже мала назву “Деснянська правда”, навчав молодих фотографів, серед його учнів – Валерій Інютін, Олександр Тасиць.

Фотографії 1964 року – дар редакції “Деснянська правда” нашому музею. На одному фото закарбована зустріч космонавтів на Чернігівському аеродромі, інші розповідають про мітинг, який відбувся на центральному стадіоні міста. Можна бачити, як гостинно та щиро, з яким захопленням і діти, і дорослі приймали підкорювачів космосу. Усі трибуни стадіону були переповнені. Фото зроблені й під час виступу космонавтів з імпровізованої трибуни на полі стадіону, й під час отримання чернігівцями бажаних автографів. Саме ці фото піввікової минувшини і заклали основу нової музейної колекції, поповнення якої триває і сьогодні.

На 1 січня 2017 р. “космічна” колекція в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського нараховувала понад 600 предметів. Її можна розподілити на такі групи: 1. Автографи (30 од.), 2. Особисті речі, предмети (8 од.), 3. Фотографії і негативи (125 од.), 4. Конверти, поштові картки, листівки, буклети (136 од.), 5. Марки (238 од.), 6. Монети, медалі (19 од.), 7. Значки (23 од.). Окрему, восьму, групу складають матеріали (79 од.), пов’язані з іменами видатних конструкторів ракетної техніки Михайла Янгеля і Василя Будника, які очолювали Конструкторське бюро “Південне”. У цій статті розглядаються артефакти лише перших трьох груп за хронологією їхньої появи у зібранні музею.

Перший у збірці автограф космонавта надійшов до музею 30 червня 1964 року і належить він *Андріану Ніколаєву* (1929–2004, перший та єдиний серед вихованців ЧВВАУЛ космонавт першого набору, разом з Ю. Гагаріним і Г. Титовим входив у групу з шести військових льотчиків для підготовки до першого польоту людини у космос; здійснив два космічні польоти (1962,

1970) загальною тривалістю 21 доба 15 годин 20 хвилин). На фото космонавта у космічному шоломі з лицевого боку зроблений напис: “Черниговскому государственному историческому музею. В память о полете “Восток-3”. А. Николаев 25.06.64”¹. Зберігся і конверт, в якому надійшла світлина, з календарними поштовими штемпелями: “Москва 29.06.64”, “Чернигов 30.06.64”; тобто наступного дня після відправлення фото надійшло до Чернігова. Крім того, на конверті проставлений штемпель “Почта летчиков-космонавтов СССР”, яка існувала в Зоряному містечку.

2011 року колекція поповнилась ще одним автографом А. Ніколаєва та першим автографом першого космонавта Землі Юрія Гагаріна (1934–1968); 12 квітня 1961 р. здійснив політ тривалістю 1 година 48 хвилин). Автографи були отримані від космонавтів під час їхнього відвідування ЧВВАУЛ 25 травня 1964 р. Р. Дударевою, завідуючою канцелярією училища. Підписи зроблені на кольоровій поштовій картці космічної тематики 1962 року².

У музейному зібранні представлені два автографи Валерія Биковського (1934 р. н., 5-й космонавт СРСР, 9-й у світі; здійснив три космічних польоти (1963, 1976, 1978) загальною тривалістю 20 діб 17 годин 48 хвилин). 10 вересня 1971 року відвідав Чернігівський історичний музей і, ознайомившись з експозицією, залишив відгук, написаний на музейному бланку: “С большим интересом посетил Черниговский исторический музей, отображающий замечательную революционную, боевую и трудовую историю области и города Чернигова. От души желаю всем работникам музея новых успехов в подборе экспонатов. Всего вам наилучшего в жизни! Летчик-космонавт СССР Биковский. 10.09.71.”³

ЧЕРНИГОВСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ

С большим интересом посетил Черниговский исторический музей, отображающий замечательную революционную, боевую и трудовую историю области и города Чернигова.

От души желаю всем работникам музея новых успехов в подборе экспонатов.

Всего вам наилучшего в жизни!

Летчик-Космонавт СССР
 В. Биковский
 10.09.71.

Тож космонавт подарував музею кольорову поштову картку зі своїм портретом, на якій написав: “Черниговскому историческому музею на память. В. Биковский. 10.09.71 г.”⁴. Сьогодні В. Биковський єдиний серед живих космонавтів першого загону.

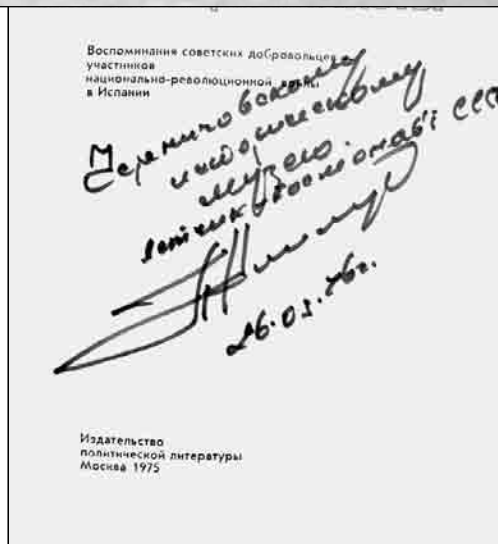

*Чернігівському історическому музею,
от летчика-космонавта СССР
П. Климук
3.11.82.*

Чотири автографи репрезентують **Петра Климука** (1942 р. н., 28-й космонавт СРСР, 69-й у світі; здійснив три польоти у космос (1973, 1975, 1978) загальною тривалістю майже 79 діб; перший серед космонавтів – випускник ЧВВАУЛ (1964), почесний громадянин Чернігова (1983). Під час перебування в Чернігові в березні 1976 року подарував музею книгу “Мы интернационалисты. Воспоминания советских добровольцев – участников войны в Испании”, на титульному аркуші якої залишив напис: “Черниговскому историческому музею. Летчик-космонавт СССР Климук. 26.03.76”⁵.

1983 року фото з автографом П. Климука передав до музею чернігівець Б.Г. Прохоренко. На фото: група учнів Чернігівського ПТУ-15 біля пам’ятника двічі Героя Радянського Союзу Петра Климука, встановленого в місті Бресті на батьківщині космонавта. Фото датується листопадом 1980 року, наклеєне на паспарту, з лицевого боку якого напис: “Черниговскому историческому музею от летчика-космонавта СССР П. Климук. 3.11.82”⁶.

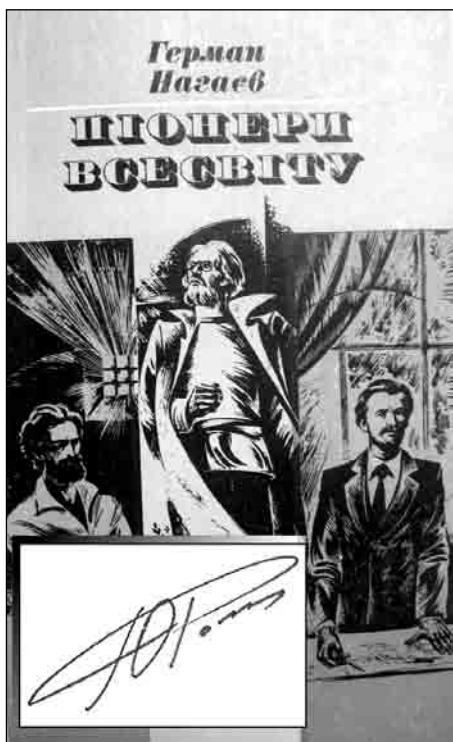
У 2002 році музейники отримали ще два автографи П. Климука. У червні надійшов ху-

дожній поштовий конверт “50 років Чернігівському ВВАУЛ”, виданий у 2001 році Чернігівською дирекцією УДППЗ “Укрпошта”, з підписом космонавта⁷. Конверт з автографом до музею передав М.І. Федяй, який з 1970 по 1987 роки служив інженером полку ЧВВАУЛ, а в 1988–2012 роках працював інженером у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Гарновського. Автограф був отриманий під час святкування піввікового ювілею училища, участь у якому взяв славетний випускник військового закладу. Того ж року до музею було передано вітальний лист від П. Климук трояким Чернігівської області з нагоди святкування 200-річчя Чернігівської губернії і 70-річчя Чернігівської області. Лист надійшов факсом 27 вересня 2002 року на ім’я голови Чернігівської обласної адміністрації⁸.

Автограф **Юрія Романенка** (1944 р. н., 42-й космонавт СРСР, 85-й у світі, випускник ЧВВАУЛ (1966); здійснив три польоти у космос (1977, 1980, 1987) загальною тривалістю майже 431 доба, чотири виходи у відкритий космос тривалістю 10 годин 16 хвилин) отриманий на святкуванні 31 жовтня 1978 року в містечку Коропі 125-річчя від дня народження М.І. Кибальчича. Свій підпис космонавт поставив на форзаці книги Г. Нагаєва “Піонери Всесвіту” (К., 1977)⁹.

У 1988 році Чернігівський історичний музей відвідав **Георгій Береговий** (1921–1995, 12-й космонавт СРСР, 32-й у світі, уродженець Полтавської області; в 1968 р. здійснив політ тривалістю 3 доби 22 години 50 хвилин), який передав свою візитну картку: “Береговой Георгий Тимофеевич/ Генерал-лейтенант авиации/ лауреат Государственных пре-

мий СССР и УССР/ дважды Герой Советского Союза/ Заслуженный летчик-испытатель СССР / летчик-космонавт СССР/ кандидат психологических наук” і залишив на ній автограф¹⁰.

У 1990 році представники музею відвідали в Москві **Леоніда Кизима** (1945 р. н., 48-й космонавт СРСР, 98-й у світі, випускник ЧВВАУЛ (1963); здійснив три польоти у космос (1980, 1984, 1986) загальною тривалістю майже 375 діб, вісім виходів у відкритий космос тривалістю 31 година 29 хвилин). Зустріч відбулася у нього вдома неподалік ВДНГ СРСР, де на той час мешкала родина космонавта, який передав до музею конверти і фотографії де, крім його

власного, були автографи **Олега Макарова** (1933–2003, 27-й космонавт СРСР, 65-й у світі; здійснив три польоти у космос (1973, 1978, 1980) загальною тривалістю майже 21 доба), **Геннадія Стрекалова** (1940–2004, 49-й космонавт СРСР, 99-й у світі; здійснив п'ять польотів (1980, 1983, 1984, 1990, 1995) загальною тривалістю майже 269 діб, чотири виходи у відкритий космос тривалістю 20 годин 57 хвилин, двічі виконував роботи у розгерметизованому перехідному відсіку

базового блоку орбітальної станції “Мир” тривалістю 44 хвилини), **Володимира Соловйова** (1946 р. н., 56-й космонавт СРСР, 136-й у світі; здійснив два польоти у космос (1984, 1986) тривалістю майже 362 доби, вісім виходів у відкритий космос тривалістю 31 година 40 хвилин; доктор медичних наук), **Олега Атькова** (1949 р. н., 57-й космонавт СРСР, 137-й у світі; в 1984 р. здійснив один політ у космос тривалістю майже 237 діб).

Серед переданих конвертів на особливу увагу заслуговує той, що встиг побувати в космосі й повернутися на Землю. Конверт поштовий “авіа” з кольоровим малюнком “Медико-біологіческие исследования в Центре подготовки космонавтов им. Ю.А.Гагарина” перебував на борту космічної станції “Салют-6” від 27 листопада до 10 грудня 1980 року під час експедиції екіпажу корабля “Союз Т-3” у складі Л. Кизима, О. Макарова та Г. Стрекалова, де й був проставлений штампель спецгасіння “Борт космической станции “Салют-6”, а вже на Землі члени екіпажу поставили свої автографи¹¹.

На другому – маркованому конверті “Ю.А. Гагарин. 1934–1968” з наклеєною поштовою маркою “XX лет Центру подготовки комонавтов им. Ю.А. Гагарина. 1980” проставлені штамп для листів на замовлення (заказной) з написом: “Космодром Байконур” та календарний поштовий штампель, на якому на тлі орбіт зображений космічний корабель на старті та напис “СССР. Космодром Байконур”, з датою “08.02.84” – день старту корабля “Союз Т-10” з космонавтами В. Соловйовим, О. Атьковим, Л. Кизимом на борту, які залишили свої автографи на конверті¹². На третьому конверті, крім автографів цих космонавтів, маємо два штампелі: один – проставлений у день приземлення екіпажу “02.10.84”, другий – наступного дня “03.10.84”¹³.

Автографи Л. Кизима отримані музеєм також на чотирьох фотографіях, зроблених на борту космічної станції “Салют-7” в 1984 році. На одному фото можна бачити О. Атькова і Л. Кизима у відсіку станції¹⁴, на інших: вигляд Землі з борту космічної станції¹⁵; сонячні батареї та параболічна антена космічного комплексу¹⁶; схід Сонця над Землею¹⁷. На звороті – напис: “Летчик-космонавт СССР Л. Кизим” – на першому, підписи – на решті.

У 1991 році до музею надійшов ще один конверт, який побував у космосі, цього разу – на борту космічної станції “Мир”, з автографом другого у світі космонавта **Германа Титова** (1935–2000, дублер Ю. Гагаріна; на його рахунок один космічний політ 6–7 серпня 1961 р. тривалістю 25 годин 18 хвилин; здійснив політ у 25 років і є наймолодшим в історії космонавтом). Конверт не склеєний, виданий Асоціацією музеїв космонавтики ССРСР і присвячений спільному польоту космонавтів ССРСР і Австрії на космічному кораблі “Союз ТМ-13”¹⁸.

У червні 2002 року колекція поповнилася автографом **Володимира Титова** (1947 р. н., 54-й космонавт СРСР, 118-й у світі, випускник ЧВВАУЛ (1970); здійснив чотири космічні польоти (1983, 1987–1988, 1995, 1997) загальною тривалістю понад 387 діб, чотири виходи у відкритий космос тривалістю 18 годин 48 хвилин). Автограф отримано 4 серпня 2001 року під час святкування 50-річчя ЧВВАУЛ. Свій підпис космонавт залишив на конверті, який було випущено до цього ювілею Чернігівською дирекцією “Укрпошти”. Конверт блакитного кольору із зображенням військового літака СУ-27 на зльоті та штемпелем спецгасіння передав до музею М.І. Федяй¹⁹.

У жовтні 2010 року кілька автографів космонавтів передав музею Микола Терентійович Оврамець, заслужений випробувач космічної техніки, заслужений випробувач Байконура, колекціонер. З 1962 до 1985 року він служив на космодромі Байконур, брав участь у запусках міжконтинентальних ракет, космічних апаратів, з кінця 1980-х років мешкає в Чернігові. Автографи космонавтів зроблені на поштових конвертах з космічної тематики.

Так, на конверті “12 апреля – День космонавтики” з кольоровим зображенням космічного комплексу, на який наклеєна зчіпка з двох марок “185 суток в космосе 9.IV – 11.X. 1980, погашена календарним поштовим штемпелем на космодромі Байконур “12.4.83”, зроблено три автографи – підписи **Анатолія Березового** (1942–2014, 51-й космонавт СРСР, 107-й у світі; 1982 р. здійснив один політ тривалістю 211 діб, один вихід у відкритий космос тривалістю 2 години 33 хвилини), **Геннадія Стрекалова** і **Віктора Савіних** (1940 р. н., 50-й космонавт СРСР, 100-й у світі; здійснив три польоти (1981, 1985, 1988) загальною тривалістю понад 252 доби, один вихід у відкритий космос тривалістю 5 годин)²⁰.

На конверті “Ю.А. Гагарин. 1934–1968” – календарний штемпель космодрому Байконур з датою “12.4.84” і автографи **Г. Стрекалова** та **Миколи Рукавишнікова** (1932–2002, 23-й космонавт СРСР, 51-й у світі; здійснив три космічних польоти (1971, 1974, 1979) загальною тривалістю майже 10 діб)²¹.

Автограф космонавта **Бориса Волинова** (1934 р. н., 14-й космонавт СРСР, 35-й у світі; двічі побував у космосі (1969, 1976) загальною тривалістю понад 52 доби) залишений на конверті першого дня з наклеєною маркою “XX лет Центру подготовки космонавтов имени Ю.А. Гагарина”, погашеною штемпелем “Москва–Почтамт 15.IX.1980. Первый день”²².

Передав Микола Терентійович до музею й автографи німецького космонавта **Зігмунда Йсна** (1937 р. н., єдиний космонавт Німецької Демократичної Республіки, 90-й у світі, здійснив у 1978 р. політ тривалістю майже 8 діб) та **Віктора Горбатко** (1934 р. н., 21-й космонавт СРСР,

43-й у світі; здійснив три польоти у космос (1969, 1977, 1980) загальною тривалістю понад 30 діб), які вони залишили на конверті авіапошти “12 апреля – День космонавтики” з наклеєною маркою “XX лет Центру подготовки космонавтов им. Ю.А. Гагарина”, погашеною спеціальним пам’ятним штемпелем “12.04.1981. XX летие первого полета человека в космос. Космодром Байконур”²³.

Цим же штемпелем погашений і конверт “Памятник конструктору ракетно-космических систем дважды Герою Социалистического Труда академику С.П. Королеву. Космодром Байконур” з підписом монгольського космонавта *Жугдермедийна Гурракчі* (1947 р. н., перший і єдиний космонавт-дослідник Монгольської Народної Республіки, 101-й космонавт у світі; у 1981 р. здійснив політ тривалістю 7 діб 20 годин 43 хвилини)²⁴.

Останніми, на сьогодні, в музеї з’явилися автографи *Леоніда Каденюка* (1952 р. н., перший космонавт незалежної України, 371-й – у світі, уродженець с. Клішківці Хотинського району Чернівецької області, випускник ЧВВАУЛ

(1971); здійснив один політ у космос (19 листопада – 5 грудня 1997 р.) у складі міжнародного американо-українсько-японського екіпажу тривалістю 15 діб 16 годин 34 хвилини). 23 жовтня 2014 року у приміщенні Чернігівської обласної наукової універсальної бібліотеки імені Короленка відбулася зустріч з кандидатом у народні депутати України космонавтом Л. Каденюком. Під час цієї зустрічі й були взяті автографи у першого космонавта незалежної України. Він підписав чотири фотографії, передвиборчу листівку та інформаційний вісник кандидата у народні депутати України. На звороті фотографії, яка була зроблена 9 травня 1972 року в м. Городня, де майбутній космонавт стоїть поруч зі своїми товаришами – льотчиками ЧВВАУЛ, він залишив напис: “Чернігівському історичному музею ім. В.В. Тарновського Л. Каденюк. 23.10.2014”, з лицевого боку цього ж фотознімка – свій підпис²⁵. Дарчий напис музею космонавт залишив і на фотографії з вихованцями Чернігівського ліцею з підвищеною військово-фізичною підготовкою, який діє на території колишнього льотного училища²⁶. На фотографіях, зроблених 1997 року в США напередодні польоту в космос²⁷, а також на листівці “Леонід Каденюк перший

Чернігівському історичному музею ім. В.В. Тарновського

Л. Каденюк
23.10.2014.

Чернігівському історичному музею ім. В.В. Тарновського

23.10.2014

космонавт України, Герой України. Моя партія – український народ”²⁸ і на інформаційному випуску “Час відроджувати Україну” з його передвиборною програмою²⁹ Л. Каденюк поставив свій підпис (іл. 20, 21, 22).

Таким чином, сьогодні в музеї зберігаються автографи двадцяти одного космонавта Монголії, НДР (Німецької Демократичної Республіки), Російської Федерації, СРСР, України. До останнього часу чотири підписи-автографи залишилися не атрибутованими. Лише під час написання статті вдалось розшифрувати автографи та прочитати прізвища космонавтів В. Горбатка, В. Савіних, Б. Волинова та А. Березового.

Група речових пам’яток у збірці – найменша, лише 8 одиниць. Найцікавіша серед них – рятувальний скафандр “Сокол-К”, в якому літав у космос П. Климук³⁰. Скафандр до музею в жовтні 1983 року привіз М.Д. Верес, який того року як представник Чернігівського міськвиконкому у складі чернігівської делегації відвідав Зоряне містечко, де зустрівся з П. Климуком. Скафандри “Сокол-К”, що

захищали космонавтів у випадку розгерметизації апарата для спуску, випускали в СРСР з 1973 до 1981 року.

Є в цій колекції три нашивки на космічні скафандри. Першу передав Л. Каденюк під час відвідання музею 25 березня 1998 року. На ній бачимо американський космічний корабель шаттл “Columbia STS-87”, на якому відбувся політ, ліворуч – карта світу, праворуч – зоряне небо, космічна траса корабля та по колу – прізвища членів екіпажу, в тому числі й Каденюка³¹.

Дві нашивки В. Титова передала до музею його дружина. У грудні 2007 року вона разом з донькою відвідала виставку “Шлях до зірок”, присвячену 50-річчю запуску першого у світі штучного супутника Землі, яка експонувалася у Військово-історичному музеї – філії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. На згадку про візит жінки подарували музею від В. Титова нашивки – обидві як члена міжнародного екіпажу космічної агенції “NASA”. В центрі однієї – стилізовані зображення космічного корабля “DISCOVERI” та станції “Мир” на орбіті Землі, по колу прізвища членів екіпажу, серед яких – Титов, унизу – державні прапори США і Росії (це був третій політ В. Титова у космос, який він здійснив як спеціаліст шаттла “Discoveri STS-63” з 3 до 11 лютого 1995 року)³². На іншій в центрі – земна куля, на орбіті якої працюють два космонавти, по колу – прізвища членів екіпажу (нашивка – з четвертого польоту космонавта, який тривав з 26 вересня до 6 жовтня 1997 року на борту американського шаттла “Atlantis STS-86”)³³.

1991 року збірку поповнили робочі інструменти космонавтів. У квітні 1991 року на прохання музею Центр передекспозиційної підготовки експонатів космічного обладнання й спорядження науково-виробничого кооперативу “Аларм” (м. Москва) надіслав інструменти, при-

значені для виконання робіт у відкритому космосі й всередині космічних апаратів:

1. Інструмент важільний (кліщі) з уніфікованими рукоятками і швидкозмінною голівкою, призначений для виконання слюсарних і механоскладальних операцій, що забезпечує багаторазове (до 10 разів) збільшення зусиль, які докладаються.

2. Анкерний торцевий ключ з пересувною (тисковою) рукояткою призначений для розбирання (збирання) нарізних з'єднань всередині космічних апаратів, переважно у важкодоступних місцях. Він значно спрощує роботу людини в умовах невагомості, підвищує продуктивність праці до 900%, дозволяє працювати однією рукою.

3. Молоток з монтувальною кінцевою частиною рукоятки та елементом фіксації, призначений для виконання робіт переважно у відкритому космосі. Його маса – 1,4 кг, а пустотілий бойок заповнений на 80–90% металевим дробом, що забезпечує ефект “безреактивності” – при нанесенні ударів бойок не відскакує, що вельми суттєве для безпеки людини в умовах невагомості.

4. Для виконання робіт як у відкритому космосі, так і всередині космічних апаратів призначений комплект з дистанційного тримача з уніфікованою рукояткою та швидкозмінними інструментами – пробійником і кернером. Він використовується як разом з молотком, так і самотійно, запобігає нанесенню ударів по рукавичках скафандра.

У збірці фотографій і негативів, за винятком вже згаданих фото з автографами, нараховується 120 одиниць.

Після перших надходжень 1964 року наступне поповнення цієї групи відбулося у 1974 році, коли Чернігівський обком ЛКСМУ передав до музею чотири фото: Ніна Мороз, секретар комсомольської організації колгоспу “Комінтерн” Куликівського району розмовляє з Ю. Га-

гаріним під час роботи XIV з'їзду ВЛКСМ, 1962 рік; перший космонавт Землі з делегатами XX з'їзду комсомолу України у квітні 1966 року; у травні 1964 року під час перебування перших космонавтів було зроблене фото на Чернігівському стадіоні; на останньому знімку, зробленому 6 вересня 1968 року, чернігівці – учасники військової гри “Малая операція “Днепр” сфотографувалися під час зустрічі з космонавтом Германом Титовим.

У 1979 році від Чернігівського міського партії отримали світлинку про відвідування П. Климуком Чернігівського виробничого об'єднання “Хімволокно” в 1976 році та від ЧВВАУЛ – про візит 30 жовтня 1978 року до училища Ю. Романенка.

У квітні 1981 року Т. Величенко, депутат Верховної Ради СРСР від Чернігівської області, робітниця Чернігівського домобудівного комбінату передала до музею два свої фото з космонавтами В. Ніколаєвою-Терешковою та Г. Береговим, зроблені в перерві роботи 3-ї сесії Верховної Ради 10-го скликання.

У травні 1981 року музеєм були куплені п'ять робіт В. Інютіна, зроблені ним у Коропі під час святкування 125-річчя від дня народження М. Кибальчича, одним з гостей якого був космонавт Ю. Романенко.

1982-го року редакцією газети “Деснянська правда” були передані знімки фотохроніки ТАРС про підготовку до польоту основного та дублюючого (Л. Кизим) складу міжнародного радянсько-французького екіпажу, та фото, зроблені під час передполітних занять екіпажів космічних кораблів “Союз-13” (командир – П. Климук, 1973 рік),

“Союз-40” (командир міжнародного радянсько-румунського екіпажу – Л. Попов, 1981 р.), “Союз Т-3”(командир – Л. Кизим, 1980 р.).

У 1983 році музею були надіслані світлини фотохроніки ТАРС про підготовку до польоту екіпажу космічного корабля “Союз Т-8” у складі В. Титова, О. Сереброва та Г. Стрекалова, автор знімків – відомий фоторепортер А. Пушкарьов. Того ж року фотопортрети космонавтів А. Ніколаєва, Ю. Романенка, Л. Кизима, Л. Попова 1980–1982 років передав Д.Ф. Байнетов, один із засновників і директор музею ЧВВАУЛ.

Ю. Гагарін і А. Ніколаєв на чернігівському стадіоні.

Ю. Романенко у Коропі.

Чернігів, алея почесних громадян міста.

Зліва направо: О.Г. Молодчий, С.Г. Руденко, О.Ф. Федоров, П.І. Климук.

У березні 1984 року колекцію поповнили п'ять фотознімків про святкування у вересні 1983 року 40-річчя визволення Чернігівщини від фашистських загарбників, придбаних у фотокореспондента газети "Деснянська правда" В. Муравейникова. На них – космонавт П. Климук, якому в ті дні було присвоєне звання почесного громадянина Чернігова.

1997 року А. Дормідонтов, перший віце-президент Федерації космонавтики України, передав фото Л. Каденюка, зроблене напередодні польоту в космос: Л. Каденюк у польотному костюмі з шоломом у руках.

2010 року представники президентського фонду Л. Кучми "Україна" передали два фото 2010 року – Л. Каденюка та Ю. Алексєєва, генерального директора Національного космічного агентства України, з Л.Д. Кучмою та його дружиною.

Завдяки М. Юдіну, голові Чернігівської міської ради ветеранів космодрому Байконур, 1995 року музей отримав 10 фотонегативів, пов'язаних з космічною тематикою. На негативах – група майбутніх космонавтів та конструкторів космічних апаратів, 1960 р.; космонавти В. Биковський, В. Комаров, П. Попович, А. Ніколаєв, 1960-ті рр.; П. Климук та В. Севастьянов біля меморіальної дошки Ю. Гагаріну, 1975 р. з автографами на негативі; космонавти – учасники програми "Союз-Аполон", 1975 р. з автографами космонавтів О. Леонова і В. Кубасова на негативі; Ю. Романенко та Г. Гречко в ЦПК імені Ю. Гагаріна, 1977 р.; П. Климук та М. Гермашевський у скафандрах, 1978 р.; П. Климук, М. Гермашевський, В. Ковальюк, О. Іванченко в одному з відсіків орбітальної станції "Салют-6", 1978 р.; В. Ковальюк, В. Соловійов, П. Климук, О. Атьков біля покажчика "Байконур", 1978 р.; екіпаж космічного корабля "Союз Т-7" – С. Савицька, Л. Попов, О. Серебров, 1982 р.; космічний корабель багаторазового використання "Буран" під час приземлення, 1988 р.

33 фото, зроблені у різні часи на космодромі Байконур, у жовтні 2010 року передав до музею М.Т. Оврамець.

У квітні 2011 року групу фото поповнили світлини про випробування у 1988–1989 роках космічного корабля багаторазового використання "Буран" з літаком-носієм Ан-225 "Мрія",

які передав Іван Андрійович Бичков, заслужений випробувач космічної техніки СРСР, що брав безпосередню участь у створенні та випробуваннях “Бурана” як начальник (з 1987 року) групи контролю за збиранням та комплексними випробуваннями “Бурана”. Нині проживає в Чернігові.

У листопаді того ж таки року музейну колекцію доповнила ще одна фотографія:

Ю. Гагарін і А. Ніколаєв під час перебування у Чернігівському льотному училищі 25 травня 1964 року. Фото зі свого домашнього архіву передала співробітниця музею І.П. Переверзева.

Невелика частина експонатів “космічної колекції” представлена в історичній експозиції. Відвідувачі музею мають змогу бачити космічний скафандр П. Климука; робочі інструменти; деякі фото; один з конвертів, що побував у космосі на борту космічної станції “Салют-6” з автографами дослідників космічного простору.

Ю. Гагарін і А. Ніколаєв у ЧВВАУЛ.

1. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Фч-2329.
2. Там само. – Інв. № Ап-2058.
3. Там само. – Інв. № Ал-2493.
4. Там само. – Інв. № Ал-2494.
5. Там само. – Інв. № Ак-88.
6. Там само. – Інв. № ФТ-1417.
7. Там само. – Інв. № А-2109.
8. Там само. – Інв. № Вп-2729.
9. Там само. – Інв. № Ак-200.
10. Там само. – Інв. № Ад-2675.
11. Там само. – Інв. № Ап-731.
12. Там само. – Інв. № Ап-732.
13. Там само. – Інв. № Ап-733.
14. Там само. – Інв. № Вф-4140.
15. Там само. – Інв. № Вф-4141.
16. Там само. – Інв. № Вф-4142.
17. Там само. – Інв. № Вф-4143.
18. Там само. – Інв. № Ап-1106.
19. Там само. – Інв. № А-2108.
20. Там само. – Інв. № А-2439.
21. Там само. – Інв. № А-2443.
22. Там само. – Інв. № А-2457.
23. Там само. – Інв. № А-2450.
24. Там само. – Інв. № А-2454.
25. Там само. – Інв. № ФТ-2212.
26. Там само. – Інв. № ФТ-2213.
27. Там само. – Інв. № ФТ-2214, 2215.
28. Там само. – Інв. № Ап-2138.
29. Там само. – Інв. № Аг-154.
30. Там само. – Інв. № Ис-44.
31. Там само. – Інв. № Ис-68.
32. Там само. – Інв. № Ис-932.
33. Там само. – Інв. № Ис-933.

ДЕМЧЕНКО С.

Творча спадщина Михайла Прокопюка

Творчість чернігівського художника Михайла Севастьяновича Прокопюка (1926–2001) є однією зі значних сторінок мистецького життя Чернігівщини другої половини ХХ століття. Він став одним з тих майстрів пензля, які активною творчою позицією створили передумови для становлення Чернігівського осередку Спілки художників.

Зважаючи на вагомий творчий доробок та внесок художника у поповнення фондового зібрання Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана (70 творів), назріла потреба не лише вшанувати художника, але й зробити аналітичну спробу висвітлення творчої біографії та спадщини митця.

Народився майбутній художник 13 листопада 1926 р. у с. Суличівка Ріпкинського району в багатодітній родині вихідців з Волині. Зі спогадів Людмили Михайлівни Шевцової відомо, що її дід Севастьян був добрим і працьовитим господарем, мав багато худоби і землі, годував велику родину¹. Тридцять роки минулого століття принесли у сім'ю багато лиха: Прокопюки були розкуркулені й змушені залишити своє обійстя, їх спіткала тяжка втрата, коли від голоду одна за одною померли сестри та найдорожча людина – мати Михайла. Ці біографічні відомості знаходять підтвердження і у інших джерелах². Малий Михайло, аби вижити, пішки прийшов до Чернігова і тиждень жив у дитячому будинку. Там його виходили і він знову повернувся до рідного села.

Автопортрет, 1985 р.

Природно, що центром Всесвіту для сина став батько Севастьян. Саме від нього Михайло успадкував мистецький хист і працелюбність: обидва вони вміли не лише грати на скрипці, але й могли виготовити цей музичний інструмент власноруч. Не раз Михайло Севастьянович звертатиметься до батьківської науки, використовуючи навички роботи з деревом, аби оформити свої живописні твори у виготовлені власноруч рами³.

Михайло Прокопюк воював на фронтах Другої світової війни, брав участь у форсуванні Дніпра та визволенні Києва у листопаді 1943 р. У написаній власноруч автобіографії Михайло Севастьянович так описує цей період життя: «Під час окупації жив у Суличівці. Після звільнення був допризовником Ріпкинського районного військкомату (1943 – літо 1944). Служив у військкоматі, на переправі Дніпра. У вересні 1944 р. мобілізований у діючу Радянську армію. Був зарахований у 14 мотополк водієм мотоцикла. У 1946 р. демобілізований. Два роки лікувався у госпіталях та санаторіях...»⁴.

Можливо, тривале лікування художника було пов'язане з бойовим пораненням. На користь цієї версії може свідчити великий шрам на спині⁵. Проте документального підтвердження про поранення знайти не вдалося. Відомо лише, що його оперували внаслідок ускладнення запалення легенів. Тому, ймовірно, шрам – результат операційного втручання.

По війні, з 1948 р. по 1950 р. Михайло Прокопюк працює у колгоспі рідного села, а 1950 р. переїздить до Чернігова.

Маючи природний хист до малювання, Михайло Прокопюк влаштовується на роботу художником-оформлювачем Клубу офіцерів військової частини № 53965, одружується з Тамарою Андріївною Мануйловою, 1953 р. у родині народжується донька Людмила.

Прагнення реалізувати себе як художника спонукає Михайла Севастяновича вступити до Харківського художнього училища, де він навчався впродовж 1953–1958 років за спеціальністю «монументальний живопис». Після закінчення навчального закладу молодий художник повертається до Чернігова і починає працювати в Обласному виробничо-творчому кооперативному товаристві художників. Завдяки цій роботі він спілкується з цікавими людьми, отримує нові творчі імпульси, росте професійно.

З 1953 р. Михайло Севастянович брав активну участь у численних виставках: обласних, республіканських. Перша персональна виставка митця відбулась 1965 р. у чернігівському кінотеатрі імені Олександра Довженка, де експонувалось понад сто творів⁶. У 1971 р. його було прийнято до Спілки художників УРСР.

За спогадами сучасників, уже з перших виставок роботи Михайла Прокопюка привернули до себе увагу. Він постійно прагнув самовдосконалення: «Чесність та працездатність – головні риси як його характеру, так і творчості. Він, як ніхто з художників, багато працює над ескізним та етюдним матеріалом, добирає ретельно елементи, а вже потім, на основі цього підсобного матеріалу, вивершує художній твір»⁷. «Працюючи на натурі, художник стверджує своє право на відкриття одкровення образу. Багатство композиційних, колористичних рішень вражає на полотнах Прокопюка, та це ніколи не було самоціллю художника», – написала у статті до персональної виставки мистецтвознавець Тетяна Деркач⁸.

Колегами по пензлю Михайла Прокопюка були творчо активні однокурсник Віктор Береговець, Степан Бібік, Андрій Мордовець, Володимир Корж, Ігор Курач, Микола Кошель.

У середовищі художників Михайло Прокопюк ініціював створення студії, головною функцією якої було розширення можливості роботи з натурою. У цей час ним написані погрудні портрети І. Курача та М. Кошеля (обидва не датовані)⁹. Ще один образ майстра пензля, відтворений Михайлом Севастяновичем, – «С.Ф. Бібік у майстерні» (1978–1979).

Результатом невтомної праці художника, яку відзначали його сучасники і, в якій сам художник знаходив відраду, вважаючи найбільшим щастям – щастя постійного творчого пошуку¹⁰, стали численні твори, значна частина яких зберігається в Чернігівському обласному художньому музеї імені Григорія Галагана.

Основу цієї збірки склали понад двадцять живописних та графічних творів, переданих 1984 року з Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського.

Про співпрацю художника з Чернігівським історичним музеєм свідчить написане спеціально для експозиції з історії Чернігівщини 1920-х – 1930-х років полотно «Перша борозна» та зроблені на замовлення музею копії портретів героїв Вітчизняної війни 1812 р. Андрія Глебова та Василя Костенецького (оригінали написані Д. Доу для Військової галереї Зимового палацу).

Відомо, що Михайло Прокопюк тривалий час спілкувався і мав приязні стосунки з нині покійним настоятелем Спасо-Преображенського собору отцем Іоною (Пироговим). На його прохання він написав дев'ять ікон, які нині зберігаються у храмі: образи Божої Матері – «Троєручиця», Чернігівська Гефсиманська Богородиця та Єлецька Богородиця, ікони св. Миколи та свт. Кирила і Мефодія, композиція «Воскреслий Христос», ікони горнього місця – Христос на троні, Іоан Хреститель, Богородиця¹¹.

Характерна риса творчості Михайла Севастяновича – тяжіння до створення тематичних композицій. Недарма

Вечір на селі, 1969 р.

його називають майстром тематичного натюрморту¹². Проста, але продумана та виважена композиційна побудова, кожна деталь, кожна річ, виписана автором, свідчать про особисті уподобання, надають його творам політичного, соціального, громадського звучання: «Натюрморт зі скрипкою» (1969), «Натюрморт із кактусом» (1971), «Натюрморт з грузинською вазою» (1976).

Серед портретів пензля Михайла Прокопюка багато таких, які розкривають певну тематику, наприклад, тему праці, відпочинку та дозвілля, як-от: «Двоє» (1960), «На відпочинку» (1960), «У травні дівчина квіти збирала» (1970), «Полуниці» (1991). Хоча, звісно, модель є домінуючою в цих полотнах, помітне зацікавлення автора у розкритті її емоційного стану. Проте портретований завжди перебуває у певних обставинах, виконує певну дію, що дозволяє цим полотнам балансувати на межі портрета і тематичної композиції.

Чернігівка, 1969 р.

Ці твори об'єднані однією з головних у творчості митця тем – возвеличення простої людини, людини праці, жінки-матері. Завдяки широкому епічному узагальненню живопису і емоційному ладу роботи художника звучать лірично і монументально водночас.

Одне з найбільших тематичних полотен «Вечеря» (1984) – це спогад про далекі дитячі роки, які припали на важкий період колективізації і Голодомору в Україні. У творі постає світла ідилія домашнього затишку, благополуччя малої дитини поруч з матір'ю, яка нагодує, прихистить і вбереже від негараздів. У світлому отворі вікна художник зображує сцену, пов'язану з клопотами селян про майбутній врожай. Колористичне і композиційне рішення, кожний живописний образ картини народжувалися у напружених пошуках, адже вимагали тривалої роботи з натурою. З архівних матеріалів ЧОХМ відомі спогади художника про роботу над цим тематичним полотном: «Я не зараховую себе до пейзажистів. Просто, природа – завжди безвідмовна натура, позує повсяк-

Знаковим у творчості автора та репрезентаційним у цьому напрямі можна назвати портрет-картину «Вечір на селі» (1969). Новаторство цього полотна полягає у його композиційній побудові. Основними її елементами є вікно, що поділяє простір картини на перший та другий плани, пейзаж, який виступає повноправним художнім компонентом твору, та портрет хлопчика. Всі компоненти гармонійно поєднують портретованого з середовищем, зображеним за вікном. Таким чином, художник торкається теми зв'язку людини і довкілля, оригінально потрактовуючи здавалось би банальний сюжет.

Близькими за художнім вирішенням до «Вечора на селі» є твори «Чернігівка» (1969) та «Людмила» (1970–1990). Автор використовує той самий прийом: образ вікна та архітектурний пейзаж (вигляд Чернігова) – вагомими компонентами полотен. Таким чином, автор розкриває образний і змістовний зв'язок першого та другого планів, людини та міста чи села, проводить паралелі минулого із сучасним.

Повнота обдарування художника розкривається в його тематичних картинах «Вечеря» (1984) та «Трудівник землі (Старий з онукою)» (1983).

Вечеря, 1984 р.

Трудівник землі (Старий з онукою), 1983 р.

хайла в Чернігові й позувала йому для полотна «Старий з онукою»¹⁴.

Творчість Михайла Прокопюка охоплює один із нелегких періодів у розвитку художнього життя Чернігівщини, який історично співпав з повоєнною розбудовою. Вміння цілісно сприймати художні образи і усвідомлено виражати творчий задум дозволяють по праву назвати митця майстром тематичної композиції, відображеної у доволі широкому жанровому діапазоні.

часно за бажанням живописця. Значно складніше з портретуванням, а тим більше з тематичними картинами. Доводиться умовляти позувати кожну людину, яка бодай нагадує задуманий живописний образ. Особливі труднощі відчувалися в роботі над картиною «Мати» (очевидно, робоча назва полотна – *С.Д.*), що пов'язана з далекими дитячими спогадами»¹³.

Бажання увічнити в живописі образ батька, якого Михайло Севастьянович дуже шанував і поважав, вилилося у лірико-філософське полотно «Трудівник землі (Старий з онукою)» (1983). Старість і дитинство, дідусь і онука як центральні фігури композиції створюють основну антитезу роботи, яка відчувається і в м'якому протиставленні деталей – колосся поруч з дідусем на лавці та польові квіти біля ніг дівчинки.

Особа дівчинки, образ якої відтворений на полотні, довгий час залишалася нез'ясованою. Проте у процесі підготовки персональної виставки з нагоди 85-річчя від дня народження Михайла Прокопюка деякі деталі роботи художника над полотнами стали відомими завдяки листу Лариси Володимирівни Ашейкіної – племінниці художника. Жінка засвідчила, що у шестирічному віці тривалий час, через хворобу, жила у дядька Ми-

1. Усні спогади доньки художника Людмили Михайлівни Шевцової.
2. Лист Лариси Володимирівни Ашейкіної //Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана (далі – Науковий архів ЧОХМ). – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 148.
3. Усні спогади завідувачої науково-методичним відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського Валентини Леонідівни Луцької.
4. Автобіографія Михайла Севастьяновича Прокопюка. Рукопис. Власність О.В. Шевцової.
5. Усні спогади завідувачої науково-методичним відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського Валентини Леонідівни Луцької.
6. Каталог персональної виставки М.С. Прокопюка. До 50-річчя художника //Науковий архів ЧОХМ. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 1.
7. Ключник С.В. Чернігівська палітра: штрихи до портретів художників //Літературний Чернігів. – 2006. – № 4 (36). – С. 150–162.
8. Каталог персональної виставки М.С. Прокопюка ... – Арк. 18.
9. Усні спогади чернігівського художника Миколи Яковича Кошеля.
10. Рукопис М.С. Прокопюк. Щоденник //Рукопис. Власність Л.М. Шевцової.
11. Усні спогади онуки художника Олени Вячеславівни Шевцової.
12. Науковий архів ЧОХМ. – Оп. 1. – Спр. 659. – Арк. 41.
13. Науковий архів ЧОХМ. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 36.
14. Лист Лариси Володимирівни Ашейкіної...

ЦАРЕНКО С.

Вінницька спадщина Ольговичів і нащадків чернігівського дворянства: структура княжого господарства за щойно виявленими пам'ятками писемності, археології й топоніміки

Вінниччина з Чернігівщиною поєднана різноманітними культурними зв'язками, що простежуються із князівських часів.

Наприклад, про місцевість маєтку вінницьких Круподеринців на річці Рось у районі «Чернігівської волості» Ольговичів (згаданій в літописі під 1187 роком за князювання в Києві Святослава Всеволодовича¹) писав ніжні патріотичні рядки своїй «бесценной жинке» із російсько-турецького фронту автор знаменитого Сан-Стефанського попереднього мирного договору, легендарний прототип сюжетів «Турецького гамбіту», генерал від інфантерії граф Микола Ігнат'єв – нащадок чернігівського боярина Федора Бяконта. Національний герой Болгарії, Ігнат'єв був палким шанувальником «свого милого українського раю», де була «духовна ставка» цього аристократа чернігівського походження². А послідовна наполегливість, з якою економіст Сергій Мерінг, середній син професора Київського університету Св. Володимира Федора (Фрідріха) Мерінга та чернігівської дворянки Катерини Іваненко, на початку ХХ ст. викупив і розбудовував палац та парк села Старої Прилуки тогочасної Київської губернії, імовірно, була зовсім не випадковою. Справа полягала не лише в бажанні наслідувати батькове захоплення з часів служби Ф. Мерінга лікарем і садівником у Качанівці та його тривалої дружби з Тарновськими ландшафтною архітектурою³. Адже саме у Старій Прилуці в парку маєтку на луці вінницької Десни, лівобічного допливу Південного Бугу, стояв град *Прилук* чернігівця Всеволода Ольговича за його князювання в Києві та війни з Володимирком Галицьким, якому 1146 року пощастило Прилук узяти⁴.

Завдяки нещодавно виявленому білоруськими архівістами документу – привілеєві-грамоті князів Костянтина та Федора Кор'ятовичів (Коріатовичів) Гринькові Соколицькому 1391 р.⁵, де разом із Прилуком та іншими центрами наведені села «тещі його княгині Андріянової Вінницької», стала можливою, у порівнянні з найдавнішою орфографією назви Вінниці за Списком міст руських⁶, ретроспективна реконструкція княжого господарства вінницьких династій із Ольговичів. Для вірогідної гіпотези з цього цікавого питання прислужилися: відкриття на теренах Вінниці ознак давньоруської поліцентричної структури й сталого поселення XIII–XVI ст. першою Вінницькою експедицією Інституту археології НАН України (керівник – канд. істор. наук Л. Виногородська)⁷; об'єктивні особливості розташування Вінниці між Прилуком та Меджибожем, володіннями чернігівської «братії» – князів Верхнього Побожжя – Болохівських, чий князівські емблеми відповідають і вінницькому давньому знакові, і знакам чернігівських Рюриковичів⁸; аналіз вірогідної семантики характерних гідронімів і найменувань поселень, що подібні назвам навколо Чернігова.

Від Старої Прилуки (історичного града *Прилук*) до Селища (історичного селища *Черленков*, вірогідного града *Черлен*) тягнеться мереживо священних найменувань водних об'єктів і функціональних, згідно з призначеннями, назв опорних поселень на князівських господарських «путях». Крім згаданої річки Десни із Прилуком маємо: лівобічні допливи й назви узбережжя Південного Бугу, стародавнього *Богу* (за Йорданом VI ст., імовірно, праслов'янської *Вегосли*) – Варшиця (нині у складі міста Калинівки), *Венічя* або *Веніца* (нині Вінниця); правобічні – *Стрежевка* (нині смт Стрижавка, одне з колишніх володінь княгині Вінницької за документом 1391 р., напроти гирла Десни – аналог чернігівського деснянського допливу *Стре-*

жень), *Калічя* (семантичний аналог чернігівського деснянського допливу *Білоус*), *Вешня* або Вишня (останні два – на теренах Вінниці). «Продовольча база» на захід від Вінниці, теж одне з володінь княгині Вінницької, – Микулинці (назва кореспондується із хліборобською ритуальною «Микулиною бородою», аналогічно Микулинам під Черніговом, під Теремовлею, під Москвою); красномовні назви південно-західних й західних околиць Вінниці Сабаров, Зарванці, Шереметка позначають вірогідну оборонну периферію княжого господарства довогнепального періоду, і ці «окремі рови» (Сабаров) та «рубезі за рвами» (Зарванці) заступають якраз напрямки, небезпечні від напівкочових територій – відгалужень Кучманського або Куманського, тобто Половецького, шляху. Прізвисько *Шеремета* легендарного засновника вінницького передмістя може бути пов'язане з тюркомовним найменуванням металників важких стріл – «шерешир» чернігівського «Слова о полку Ігоревім»; тлумачення дворянського прізвища «Шереметєви» від тюркського прізвища засновника роду – швидкого чи то «шустрого» Шеремета – зовсім не виключає етимології військової саме як початкової або паралельної. А втім, уже археографічні, археологічні, топонімічні та геральдичні дані Вінниці свідчать про давньоруську містобудівну еволюцію теренів майбутнього міста – частини давньої волості й поліцентричного града і без додаткових гіпотез підкреслюють вірогідну еволюцію місцевого княжого господарства⁹.

Інше питання, якою була ця еволюція в деталях і з якого моменту тривав сталий розвиток Вінниці, якщо не враховувати дискретне у часі та просторі давнє містобудування із використанням у X ст. вінницьких (Лучанських) укріплень так званого «скіфського періоду» – археологічні шари Русі на валах скелотів-орачів та інші вінницькі поселення, що передували «посадові» Замкової гори, сталому протягом XIII–XVI ст.¹⁰ Ймовірно, давня вінницька «земельна громада» (за висловом видатного історика Вінниці В. Отамановського) на периферії града Прилук, вотчини Святослава Всеволодовича другої половини XII ст., пережила функції князівського стану та погосту, подібного за функціями й назвою погостові «В'юниця» Святослава Ольговича (на Новгородщині; назви були складного ритуально-гідронімічного змісту); потім були функції посаду серед інших, заснованих чи знову «покняжених» на Київщині Всеволодом Святославичем Чермним (бл. 1206–1213, до 1240 рр.), при цьому центральні функції частково перейшли безпечнішим селищам *Любеш* (нині с. Івча) та *Вонячину* або *Венячичу* (одне з вінницьких князівських сіл, нині с. Городище); згодом, за ординської зверхності, у Вінниці підбитій і спаленій (як свідчить археологія) залишався князівський стан – отаманський «город» на путях чернігівців Михайла Всеволодовича Святого (він і називав болохівців братією) та його спадкоємців Мстислава Михайловича Карачевського, Андріяна Мстиславича Звенигородського. Джерелом титулу Андріяна був саме Звенигород «Київський», Черкащина¹¹. Після загибелі цього князя 1339 р. терени Вінниці дісталися його дружині – «княгині Андріянівій Вінницькій», згаданій 1391 р. вже явно ретроспективно.

Із урахуванням родоводів, списку чернігівських князів за Любецьким синодиком, відомостей Никонівського літопису під 1377 р. про подвиги князя Федора Андріяновича Звенигородського, даних з історії несталих литовського (бл. 1321–1393) та угорського (1352–1389) сюзеренітетів¹² і відомостей про стале освоєння вінничанами межиріччя *Веніци–Богу* з кінця XIII ст.¹³, підтверджених археологічно, необхідно вважати, що Вінниця як центр – князівський уділ із селами на «стандартних» княжих путях – одержала умови для сталого розвитку під захистом Брацлава та Звенигорода не пізніше середини 1350-х рр., а княгинею Вінницькою була Олена Борисівна (Гамантівна, Ольгамантівна), принцеса Гольшанська або Ольшанська¹⁴. Саме в умовах несталих залежностей від ординців і різних західних урядів місцевий розвиток, у тому числі й «вихід» баскакам, податі для Києва та Вільни, організували княгиня Вінницька та її служебники, а також отамани вінницької громади. Цим і пояснюється неухильне підвищення статусу Вінниці у системі розселення – роль традиційного (тобто первісно династичного) ядра регіональної системи, розташованого у відносно безпечній від шляхів вторгнення кочовиків

місцині, але в одному з ключових «вузлів» їхніх пересувань. Останньою обставиною, разом із археологією (поки що неповною) та Списком міст руських, уможлиблюється доцільність появи посадницького града Веніци на русько-половецькому «болохівському» порубіжжі вже на початку XIII ст., як можна припускати, за київського князювання амбіційного Всеволода Чермного.

Структура Вінницького осередку розселення й княжого уділу являє господарство, розвинене княгинею Оленою у п'яти значних селах вінницького правобережжя, згаданих привілеєм 1391 р., разом зі стратегічними осадами, знов укріпленими за пізнішої участі «Подільського господарства» Кор'ятовичів, лівобережним (Замкова гора) та правобережними: необхідна вінницька резиденція (джерело назви уділу й титулу княгині), форпост на річці Вишні (за археологією), давніх «дворців» знаті (за описом міста 1552 р.). Усе це було досягнуто, крім повної відбудови укріплень, ще до «Синьоводської кампанії» Великого князівства Литовського 1362 р. і вельми задовго перед скасуванням удільного устрою князем Вітовтом Кейстутовичем після його карального походу на Поділля 1393 р.

1. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т. 2: Летопись по Ипатьевскому списку. – СПб., 1908. – С. 448.
2. Смолянников С.А. Письма любви, веры, надежды: Походные письма Игнатьева /ГА РФ, фонд 730, оп. 6, лл. 171–422. – К.: СПД Гончаренко, 2007. – С. 6, 23–25.
3. Солейко Л.П., Солейко Е.В., Царенко С.А. Профессор Фёдор Меринг: возвращение в историю отечественной науки. – Винница: НОВА КНИГА, 2005. – С. 112, 122–127, 146.
4. ПСРЛ. – Т. 11: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб., 1897. – С. 168.
5. Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карыятовича за 1391 г. //Беларускі гістарычны агляд. – Т. VII. – Сшытак 1–2. – Мінск, 2001. – С. 123–135.
6. Санкт-Петербургский Институт истории РАН. – Кол. 11. – Оп. 1. – № 240. – Л. 22об.
7. Виноградська Л.І. Замки XIII–XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура) //Днеслово: Зб. праць на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 70-річчя. – К.: Корвінпрес, 2008. – С. 335–343.
8. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі /Ін-т археології НАН України; Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 6.
9. Царенко С.О. Першоджерела з історії розвитку регіональної містобудівної системи та її центрів і методологія синтезу галузевих знань: Вінницький осередок подільського розселення княжих часів //Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24–25 верес. 2015 р. /Він. обл. краєзн. музей. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. – С. 28–43. – (Серія «Подільська старовина»).
10. Вінниця: Історичний нарис /Гол. ред. проф. А.М. Подолинний. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – С. 275.
11. Kuczyński S.M. Ziemie Czernihowsko-Siewerskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 36–42.
12. Дашкевич Я.Р. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. //Україна в минулому. – Вип. 5. – Київ-Львів: Ін-т археографії НАН України, Львівське від., 1994. – С. 32–65.
13. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV–XVII століттях: Історичне дослідження. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – С. 86, 92, 97, 125, 174, 205–206.
14. Войтович Л. Княжа доба: Портрети еліти. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2006. – С. 422.

Печатки Пантелеймона Куліша в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Життя та творчість відомого громадського та культурного діяча Пантелеймона Олександровича Куліша вже давно перебуває в полі зору дослідників. Проте слід зазначити, що поза увагою залишилася сфрагістична спадщина цієї непересічної особистості.

Наша розвідка є спробою заповнити цю лакуну. Джерелом її послугувала солідна епістолярна спадщина цього достойника, яка зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського¹. Так, серед листування П. Куліша з Михайлом Володимировичем Юзефовичем² та Василем Васильовичем Тарновським-молодшим³ нами виявлено 14 відбитків печаток 7 різновидів (*кольор. вкл. 12*). Нижче подаємо їхній опис за такою схемою: матеріал, форма, розмір, зображення, джерело, коментарі.

1. На червоному сургучу, овальна, 20x17 мм. Зображення: вензель **ПАК** («Пантелеймон Олександрович Куліш»), обабіч дві пальмові гілки; над вензелем – відкрита корона. Лист до В.В. Тарновського 15 листопада 1855 р. (Інв. № Ал 504/100/1, арк. 2зв.). Аналогію цьому вензелю ми знайшли в альбомі малюнків П. Куліша (Інв. № Ад 1933/36, мал. 36).

2. На червоному сургучу, восьмикутна, 15x17 мм. Зображення: літери **ПК** («Пантелеймон Куліш»). Листи 23 січня 1857 р. (Інв. № Ал 504/98/23, арк. 4зв.); 27 лютого 1857 р. (Інв. № Ал 504/100/5, арк. 10зв.); 23 липня 1860 р. (Інв. № Ал 504/100/8, арк. 1бзв.); 7 листопада 1860 р. (Інв. № Ал 504/98/24, арк. 4зв.); 5 грудня 1860 р. (Інв. № Ал 504/98/25, арк. 50зв.).

3. На червоному сургучу, овальна, 18x22 мм. Зображення: літери **КП** («Куліш Пантелеймон») під відкритою короною. Лист 25 серпня 1857 р. (Інв. № Ал 504/100/6, арк. 12зв.).

Через дефект печатки впевненості у розшифровці першої літери не маємо. Це може бути й літера «Н». У такому разі варто нагадати відомий псевдонім або криптонім П. Куліша «Николай М»⁴, проте «Николай Пантелеймон» виглядає неоковирно. Інший варіант: «**НК**» («Николай Куліш»), тобто печатка Кулішевого брата Миколая⁵. Можливо, П. Куліш скористався чужою печаткою. Розв'язати цю колізію може якісніший відбиток.

4. На червоному сургучу, прямокутна, 9x8 мм. Зображення: літери **АК** («Александр Куліш» або «Анна Куліш»). Листи 24 січня 1894 р. (Інв. № Ал 504/100/34, арк. 77зв.); 16 листопада 1896 р. (Інв. № Ал 504/100/28, арк. 63зв.).

У першому випадку скористався печаткою свого батька, у другому – своєї дружини Ганни Білозерської-Куліш.

5. На червоному сургучу, прямокутна, 12x14 мм. Зображення: літери **АК** («Александр Куліш» або «Анна Куліш»). Листи 16 грудня 1896 р. (Інв. № Ал 504/100/31, арк. 68зв.); без дати (Інв. № Ал 504/100/35, арк. 79зв.).

6. На червоному сургучу, прямокутна, 17x20 мм. Зображення: літера **К** («Куліш»). Лист 28 листопада 1896 р. (Інв. № Ал 504/100/27, арк. 61зв.).

Цікавий факт: аналогічна літера **К** витиснена на листі з Варшави від 12 липня 1866 р. на 1 с. угорі (Інв. № Ал 504/100/9, арк. 17; *кольор. вкл. 12, фото 8*). Відомий і псевдонім письменника «**К**».

7, 7а. На червоному сургучу, прямокутна, 13x12 мм. Зображення: герб «Слеповрон». Листи 2 жовтня 1896 р. (Інв. № Ал 504/100/22, арк. 48зв.); без дати (Інв. № Ал 504/100/35, арк. 79зв.)⁶.

Усі представлені печатки – прикладні, виконані на червоному сургучу, що традиційно для XIX ст. Широке вживання саме червоного сургучу пояснюється тим, що зображення на ньому читається найкраще, а сам колір – естетично привабливий. За формою маємо овальні, прямокутні, восьмикутні відбитки.

П. Куліш використав вензельну печатку (1), печатки зі своїми ініціалами, які нагадують його літературні криптоніми (2–3, 6), печатки з ініціалами родичів (4–5), гербову печатку (7, 7а). Треба зазначити, що печатки з ініціалами, без інших знаків, набули поширення саме у ХІХ ст., особливо у його першій половині та середині. Вони були вузькоспеціалізованими і використовувалися тільки для опечатування приватної кореспонденції, тому їх можна умовно назвати поштовими. Гербова печатка є виявом шляхетських амбіцій П. Куліша, хоча, як відомо, російська герольдія відмовилася надати йому грамоту на дворянство.

Пролити світло на дешифровку криптонімів може поглиблене опрацювання малюнка-ребуса з альбому Куліша (печатка 1; *кольор. вкл. 12, фото 9*). На його звороті рукою дружини письменника зроблений вельми цікавий напис: «Вся фамилия Белозерских и Кулиш. Здесь представлена вся фамилия наша. Была надпись. Все зстерлось. Мы забыли. Рисовал П.А. Кулиш». Тут домінує вензель **АК**, обабіч нього розкидані великі тьмяні літери **П, В, М, Б, И**, прикрашені серцем у сядві, серцем, що палає, або серцем, що увінчане хрестом. Угорі дрібніше намальовані **АК** (над ними ще здається примальована літера **К**) та **ЕКИ**. Унизу біля літер **Н**, що покладені в андріївський хрест, та підніжжя вензеля **АК** тьмянний напис: «Минус именам». угорі, всередині літери **П** ледь читається: «Затицки»? Частина літер добре дешифрується: Пантелеймон, Василій, Белозерский, Кулиш, Александр, Михаил, Андрей, Иван⁷. Хоча враховуючи наведений вище припис дружини, правдива повна версія дешифровки – непросте завдання.

І останнє міркування. Як відомо, печатка виконує дві головні функції: узаконення написаного та охорона від чужого ока. У нашому випадку – це друга функція, тому усі печатки притиснуті зовні складеного конвертом аркуша і при його розгортанні (розпечатуванні) звісно ламалися.

1. Населевец Н., Ситий І. Каталог рукописів П.О. Куліша та листів до нього у зібранні Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського //Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк, 2000. – С. 299–352.

2. Інв. № Ал 504/98. М.В. Юзефович – голова Київської археографічної комісії, історик, суспільний діяч, редактор «Архива Юго-Западной России», інспектор училищ Київського учбового округу.

3. Інв. № Ал 504/100. Серед листування Куліша та його дружини з іншими кореспондентами печаток не виявлено.

4. Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження. – С. 275.

5. Ситий І., Федорук О. До родоводу Куліша //Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С.133. Був ще один Микола – брат Кулішевого батька (там само. – С. 130).

6. СЛЕПОВРОН – у блакитному полі срібна підкова, увінчана золотим хрестом, на якому чорний ворон тримає у дзьобі золотий перстень. Нашоломник: такий самий ворон з перснем. Нашадки: 1. Леонтія Куліша, військового товариша (1702); 2. Михайла Кулішенка, військового товариша (1710); 3. Івана Куліша, кобижчанського наказного сотника (1731) //Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 88.

7. Детальніше про родовід Кулішів див.: Ситий І., Федорук О. До родоводу Куліша //Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 129–139.

Т. ДЕМЧЕНКО

Два ювіляри. Михайло Грушевський про Олександра Кониського

*Тоді українська молодь не хворіла
на нехтування авторитетами.
Євген Онацький.*

На 2016 рік припадають ювілейні дати двох визначних постатей українського світу – Олександра Кониського (1836–1900) й Михайла Грушевського (1866–1934). Народилися вони з різницею у 30 років; О. Кониський пережив своє 64-річчя, а М. Грушевський – 68-річчя. Стосунки між ними склалися по-різному, але загалом їх можна схарактеризувати як взаємини вчителя і учня. Ця думка проходить червоною лінією через численні біографічні дослідження, присвячені великому історика й громадсько-політичному та державному діячеві України. Так, М. Антонович у спеціальній розвідці відзначив, що саме О. Кониський залучив студента університету М. Грушевського до роботи у гуртку семінаристів: «Втаємничуючи М. Грушевського в діяльність Громади й передаючи йому, як молодшому, 1889 р. зв'язок з молодими семінарстами, Кониський добре вивчив Грушевського і пізнав його позитивні властивості та працьовитість. Він побачив, що Грушевський стане корисний для семінаристів як глибоко релігійна людина, пов'язана тісними родинними зв'язками з духовним станом» [1, 50–51].

Як зафіксовано у студентському «Щоденнику» М. Грушевського його знайомство з О. Кониським відбулося наприкінці 1888 р. [9, 34]. Мабуть, не випадково вже на початку 1890-х років «активізувалася» громадська діяльність вченого. Його вважають нарівні з В. Антоновичем і О. Кониським «провідним діячем українського руху в Києві» [2, 18].

С. Плохій писав про початковий етап громадської діяльності М. Грушевського та вплив О. Кониського: «Попри свідомі зусилля Грушевського в перші роки навчання в Київському університеті триматися осторонь українофільських організацій, він зрештою встановив дуже тісний зв'язок із лідерами Старої Громади. Крім Володимира Антоновича, до цього кола входили такі люди, як Олександр Кониський, редактор галицького часопису «Правда», котрий жив у Києві і був одним із порадників молодого Грушевського, та Василь Вовк-Карачевський, із донькою якого Марією Грушевський мав намір взяти шлюб. Усі ці авторитетні діячі українського руху передірали молодому науковцеві велике майбутнє, і на гостинах в оселі Вовка-Карачевського його часто садовили поруч із найшанованішими гостями, як-от Кониський чи композитор Микола Лисенко, також член Старої Громади. Антонович заохочував наукові заняття Грушевського і рекомендував його як свого найкращого студента. [...] Антоновичеві підтримка та рекомендації зіграли важливу роль у призначенні Грушевського на катедру історії у Львівському університеті, яку спочатку пропонували самому Антоновичу. Це було великим успіхом для молодого історика, який щойно закінчив магістерські студії й одразу дістав посаду повного професора. [...] Прихильники Грушевського в Києві тішилися цим призначенням. Кониський, приміром, почувши цю новину, писав у листі: “Особисто для мене – се невимовно велика радість!.. От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури!” Слова Кониського виявилися пророчими» [15, 51–52].

Однак найцікавіше, що писав і думав про ці стосунки сам М. Грушевський. Спробуємо проаналізувати всі відомі й доступні нам тексти великого історика, де б йшлося про одного з його «навчителів». Уперше студент університету св. Володимира згадує про О. Кониського у юнацькому «Щоденнику», де подібних записів назбиралося чимало. Вони засвідчують роль,

яку відіграв старший віком чоловік у житті студента. За нібито побіжними згадками, стислою фіксацією контактів виразними контурами проступає той вплив, який позначився на усьому подальшому життєвому шляху М. Грушевського. Не випадково ж М. Антонович підкреслив, що саме його О. Кониський уважав «своїм ідейним сином» [1, 54]. Цей же дослідник наголосив, що охолодження взаємин пов'язане з політикою «нової ери», одним з ревних прибічників якої став О. Кониський [1, 60–61]. Не занурюючись у розгляд цієї складної історичної проблеми, зауважимо, що сучасні історики все-таки вбачають у реалізації в Галичині політики зближення з поляками й чимало позитивних моментів. Так, І. Чорновіл виокремив, поміж інших факторів, і «призначення на новостворену кафедру історії Сх[ідної] Європи М. Грушевського, який, використовуючи свій авторитет, вмів й наполегливо пропагував у Галичині на протигагу ідеї “галицько-руського tertium” ідею України-Руси» [16, 209].

Якби там не було, але О. Кониський так і не змінив на гірше свого ставлення до М. Грушевського, хоча не зрідка й нарікав на нього. Листи письменника до чернігівського адвоката і громадського діяча І. Шрага, писані у 1893–1900 рр., засвідчують його загалом доброзичливе ставлення до «Хлопця», як він називав М. Грушевського [11].

М. Грушевський відгукнувся на смерть старшого товариша посмертною згадкою, опублікованою в першому числі ЗНТШ за 1901 р. [8]. Деяко скорочений виклад некролога побачив світ у книзі «Хроніка українсько-руського НТШ у Львові» (1901 р., вип. 1, число 5). Саме цей, останній із названих, текст вміщений у 1-му томі зібрання творів М. Грушевського [6]. У некролозі М. Грушевський «... старався, як умів і знав, зазначити головні моменти в розвою діяльності Кониського», хотів «піднести головні результати сеї многосторонньої й невтомної майже піввікової праці» [8, 8]. На нашу думку, автор некролога віддає належне заслугам небіжчика, хоча не утримується й від того, щоб злегка покритикувати його: «Від свого повороту з заслання на Україну (1866) і до смерті він неустанно будив український рух скрізь, куди заводила його доля. Громадський дух в нім був незвичайно розвинений. [...] Дар ініціативи був в нім незвичайно розвинений; він вічно щось планував, зав'язував, стягав людей. Щоправда, се часто ініціативою й кінчалось: покійник легко знеохочувався й відставав, лишаючи іншим вести далі розпочате як знають, але сей вічний рух був у всякім разі дуже цінний, не даючи застоятись і загнитись воді зовсім, а часом з ініціативи небіжчика виходили речі многоважні своїми наслідками», – писав М. Грушевський [6, 232]. Однак прямі вказівки на роль, зіграну покійним діячем у зближенні двох частин України, що волею історії опинилися у складі двох імперій, аналіз його журналістської й видавничої діяльності, художньої творчості, публіцистики, літературознавчого спадку, заходів, спрямованих на заснування НТШ, беззаперечно засвідчують, що автор посмертної згадки прекрасно усвідомлював масштаби постаті О. Кониського й, безумовно, позитивно оцінював його внесок у піднесення національно-визвольного руху. Можливо, в колах київських «українців» у ширшому варіанті тексту викликали обурення зауваження щодо характеру небіжчика: «Особиста вдача покійника не була легка». «Знеохотити його, викликати підозрінне було дуже легко, зате перебороти упередження – майже неможливо. Сі прикмети знеохочували до нього багатьох» [8, 13]. Так, віддана прибічниця О. Кониського Г. Берло, яка писала в листі О. Барвінському в день похорону письменника: «Велика, невимовно тяжка втрата і для України, втраченої невтомимого діяча, який все своє жите віддавав на працю для рідного краю, [...] і для нас, близьких йому людей, які поділяли його думки і по змозі помагали йому» [10, 69], обурювалася некрологом, який М. Грушевський вмістив у «Записках НТШ»: «Груш[евський] виявив себе в сій статті нетактовним, не порядним, невдячним і дурним чоловіком, який свого особистого роздратовання не може здержати і після смерті Ол[ександра] Як[овича]» [10, 77].

У 10-ту річницю з часу відходу О. Кониського М. Грушевський у популярній статті для тижневика «Село» фактично повторив свої висновки про історичне значення цієї непересічної

особистості: «Коли в Росії впали заборони на українське слово, Кониський став писати найбільше в Галичині і взагалі був один з тих, хто найбільше потрудився коло великого діла зв'язання тіснішими зв'язками України російської з галицькою і зробити Галичину опорою народного життя для всеї України під час тодішнього лихоліття російського» [7, 322].

Найцікавішими видаються мемуари М. Грушевського, що писалися незадовго до передчасної смерті історика. Обставини появи у меморіальному музеї великого вченого у Львові одного зошита з числа, ймовірно, більшого масиву мемуарних записів переконливо з'ясовані у передмові до публікації документа особового походження, здійсненої на початку ХХІ ст. [12, 129–132].

У контексті нашої теми особливий інтерес викликають розгорнуті записи мемуариста про О. Кониського. Вони багато в чому перегукуються зі стислими згадками про цю ж постать у щоденнику юнацьких років, але вирізняються значно глибшим осмисленням вчинків, історичного значення діяльності того, хто так багато зробив для кристалізації українських переконань і самого автора, й цілого руху, відчутним прагненням зафіксувати й тим самим зберегти інформацію про цю унікальну особистість.

З розмаїття матеріалів, що відклалися у згаданому фрагменті споминів, можна виокремити декілька сюжетів, які близько стосуються О. Кониського. Текст оприлюднених «Споминів» розпочинається з аналізу ситуації, що склалася у київській «Громаді» на середину 1880-х років. Тут увагу привертає насамперед схвальна оцінка позиції О. Кониського як у неприйнятті політики більшості громадян, що «стояла на костомарівській принципі “примирення з собою правительства”», так і у ставленні до М. Драгоманова, котрий власне закликав до «співпраці радикально-поступових і соціалістичних елементів без різниці національностей» [12, 133–134]. Як відомо, М. Драгоманов піддав твори й громадську діяльність О. Кониського різкій критиці, особливо виокремивши наслідки діяльності останнього в Галичині: «А тоді вийде, що д. Кониський служив не стільки провідником у Галичину поступового духу, [...] скільки проводив на Україну формальний націоналізм, темноту думок і безпринципну емпіристику львівських народовців і сим чимало пошкодив українській справі по обидва боки Збруча», – писав він у 1893 р. [5, 261]. Зрілий М. Грушевський, як нам здається, у цій полеміці схилився на бік О. Кониського. Йому імпонувало, що останній «не лякався війни на два фронти за свої ідеї – тримаючись правила, що краще нападати, ніж боронитись, він завзято критикував тактику і “Громадян”, і “Драгоманівців”, закидаючи їм ухили, шкідливі для українського національного руху – що вони занадто тримаються великоречийської клямки, не стараються перейти на українську мову, не використовують можливостей друкувати українською мовою за кордоном своїх праць, коли не можна друкувати в Росії. На Драгоманова різко повставав за те, що він нагинає галицьку молодь до російської книжки, до російської белетристики – замість того, щоб заохочувати до можливо широкого і безпосереднього користання з європейської літератури... [...] Пропаганду російської літератури, ведену Драгомановим, Антонович і, ще рішуче, Кониський вважали за спомаганне обрусіння, деукраїнізації» [12, 134–135].

Ця антиросійська настанова О. Кониського змусила його негативно поставитися до того, що «Громада» по смерті редактора О. Лашкевича придбала журнал «Киевская старина» у власність. В той час, як «громадяни» прагнули «притягти найпопулярніших співробітників, старались всяко оживити журнал», «Кониський вважав се шкідливою для українського літературного руху роботою: українським читачам давали сурогат українського журналу російською мовою, відводили тим українських учених і белетристів від писання українською мовою – не давали їм зосередитися в закордонних українських часописах [...]. Кониський пятнував се, як непростиме прогрішення против інтересів національного розвитку» [12, 137]. Можливо, ця недовіра й завадила О. Кониському активніше співробітничати з журналом. Хоча саме тут були вміщені бібліографічний покажчик його творів та щирі посмертні згадки, які належали його учням:

В. Доманицькому, С. Єфремову та Ф. Матушевському [Див.: 13]. Сучасні дослідники відійшли від надто вже ригористичних оцінок журналу, зроблених свого часу О. Кониським, навпаки, усталилася думка, що у 90-х роках XIX ст. саме «Киевская старина» «стає центром українського просвітницького руху» [14, 71].

Далі у споминах йде детальний опис притаманної О. Кониському манери спілкування, докладно відтворений інтер'єр його оселі (кімнати) та згадки про гурток семінаристів, яким опікувався письменник. Доречно зазначити, що й на схилі віку М. Грушевський не ідеалізував людину, що стала для нього вчителем. Переживши багато розчарувань, здобувши безцінний досвід у різних царинах громадського, державно-політичного і наукового життя, досягши вершини наукової кар'єри, академік Грушевський зрозумів, що ідеальних людей не буває, й О. Кониський мав чимало недоліків: «говорив багато, невтомно, охоче – не можна сказати, щоб дуже поривав і покоряв своєю мовою: його манера була сухувата, резонерська-адвокатська-кляузницька, [...] штучна афектація і риторичність, часто вживані ним, тільки підчеркували недостачу безпосередності і щирого почуття». Автор споминів стверджує, що люди з найближчого оточення Олександра Яковича, з одного боку, «його цінили як найбільш активного з київських українців», але, з іншого, «остерігались занадто довірливо йти за ним, за його покличами і директивами: хто його зна, мовляв, куди воно заведе!», проте знову ж таки – парадокс: «Але відвідували його і слухали охоче!» [12, 137–138].

Кімнату, де О. Кониський жив окремо від сім'ї, М. Грушевський називає «українським клубом» й описує з теплотою і навіть якоюсь ніжністю, яку прагне приховати за легкою іронією стосовно деяких звичок господаря: молодого гостя насамперед притягували багатства бібліотеки, зложеної «з українських видань – російських і закордонних: у нього було майже все, чого не можна було знайти більше ніде», однак книжки додому не видавалися, їх можна читати тільки на місці, що робити «в присутності балакучого господаря і сливе ніколи не відсутніх гостей було цілком неможливо», – зауважує він. Стіни кімнати прикрашали портрети Юрія Кониського, етнографічні «образки», невеликий акварельний портрет самого О. Кониського. Автор споминів, повертаючись знову до постаті людини, яка справила потужний вплив на покоління українців, що бували в гостині письменника у 1890-х роках, підкреслює: О. Кониський «наладовував активізмом, енергією боротьби українське громадянство. “Не піддавайтесь, шукати всяких способів боротьби против репресивної політики уряду, против нівеляційних, винародовлюючих течій на кожному місці, під якою формою і гаслами вони б не виступали”, – лунало звідси» [12, 138–139]. Саме так через багато років оцінив історичне значення громадської діяльності О. Кониського один з його вихованців.

Ці міркування цілком узгоджуються з висновками сучасних істориків. Зокрема, І. Гирич наголосив: «Націонал-демократичний напрям на українофільському етапі національно-визвольного руху завдячує своїм розвитком діяльності В. Антоновича та О. Кониського. [...] другий – створив громадський ґрунт для руху, виховав школу громадських діячів, поставив на службу української справи друковані публіцистичні й наукові органи» [4, 420]. Всебічно характеризуючи у шойно оприлюдненій праці діяльність М. Грушевського як «конструктора української модерної нації», І. Гирич так визначив сутність ідейно-політичних поглядів О. Кониського, які справили значний вплив на долю молодого історика: «Якщо ж говорити про Олександра Кониського, то він, не змушений, як В. Антонович, служити в університеті, був узагалі відвертим самостійником» [3, 753–754].

Нарешті, у згаданій вже частині мемуарів М. Грушевський дещо повідомляє й про свою безпосередню участь у роботі гуртка семінаристів – «“лампадного елемента”, як його згіржливо називали дівчата Старицькі», – пригадує автор [12, 139]. Утім, сам М. Грушевський не соромиться визнати, що теж належить до цього середовища й охоче розповідає про своїх родичів, котрі вийшли з духовного стану [12, 139–141].

Досить колоритно виглядає опис своєрідного «garden party» на городі в київській садибі О. Кониського. Кільканадцять парубків і дівчат, переважно семінаристів, приймав сам господар. Було розпито дві–три пляшки легкого вина, але «компанія була п'яна не хмелем», а «молодечою радістю життя». «Я попав в її вир і став членом сеї радісної дружини», – признався мемуарист [12, 141]. Гуртківці збиралися на квартирі Луки Скочковського, М. Грушевський був керівником зібрань і з'їздів, тобто провадив освітню й виховну роботу. Він пригадав імена декількох учасників гуртка, уточнивши, що Володимир Самійленко й Іоїль (Юїль) Руденко згодом жили і працювали в Чернігові [12, 142–143]. Й нині досить актуальними є цілі цього об'єднання, як їх виклав М. Грушевський: «Провідним гаслом організації було – не гребувати позицією дяка, учителя, попа на селі, не тікати з села, використовувати сі позиції для зв'язку з народом, для виховування їх в національній і громадській свідомості; відсувати на другий план догматику і обрядовість і наполягати на мораль, на почуття громадського і національного обов'язку; як стимули поведінки якомога ширше використовувати проповідницю для української мови і взагалі в своїх зносинах з селянами підіймати поважанне до своєї мови, заохочувати до української книжки і літератури...» [12, 143]. Як бачимо, через багато років по смерті старого вчителя ставлення до нього з боку М. Грушевського змінилося на краще: він повною мірою осягнув неминуще значення тих цінностей, які вкладав у свідомість молодих людей О. Кониський.

І. Гирич справедливо відзначив М. Грушевського як одного з найвидатніших учнів О. Кониського, але, крім нього, назвав ще чимало імен «визначних громадських діячів». «Його правою і лівою рукою в молодій громаді були О. Лотоцький і С. Єфремов, люди, безмежно віддані українській ідеї, що присвятили все життя національному відродженню українського народу». До цього ж кола «годованців» О. Кониського включено В. Доманицького, В. Дурдуківського, Ф. Матушевського, представників Братства тарасівців [4, 246–247].

Важко переоцінити роль тієї непомітної й негероїчної роботи, якій сповна віддавався письменник і громадський діяч. Варто також підкреслити, що вихованці, як-от М. Грушевський, С. Єфремов, О. Лотоцький, здебільшого належно оцінили його зусилля. Аналіз історичної публіцистики й мемуарів М. Грушевського підтверджують цей висновок.

1. Антонович М.О. Кониський і М. Грушевський //Український історик. – 1984. – № 1–4 (81–84). – С. 48–63.
2. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.
3. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К., 2016. – 840 с.
4. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія. – К., 2014. – 496 с.
5. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу /Упоряд. А. Жуковський. – К., 1994. – 286 с. – (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст., вип. I).
6. Грушевський М.С. Олександр Кониський 18(30)/VIII 1836 – 29/XI(11/XII) 1900 //М.С. Грушевський. Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 227–233.
7. Грушевський М.С. Олександр Кониський //М.С. Грушевський. Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – С. 322.
8. Грушевський М. Памяти Олександра Кониського //Записки Наукового Товариства імени Шевченка. – 1901. – Т. XXXIX. – Кн. 1. – С. 1–14.
9. Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. – 264 с.
10. Листи Ганни Берло до Олександра та Богдана Барвінських /Упоряд. О. Дзьобан. – Львів, 2011. – 180 с.
11. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага /Упоряд. Т. П. Демченко, О. О. Мисюра. – Чернігів, 2011. – 210 с.
12. Магунь М. Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. //Український історик. – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 128–153.
13. Мисюра О. Життя та творчість Олександра Кониського на сторінках журналу «Киевская старина» //Прагівські читання: збірник ст. і матеріалів. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 67–78.
14. Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005. – 384 с.: іл.
15. Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – 600 с.
16. Чорновіл І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів, 2000. – 247 с.

ЗЕМЛЯНСЬКА С.

Життя в окупації. Доля священника Михайла Барзиловича

Атеїстична політика комуністичної партії щодо найбільш масової релігійної конфесії – РПЦ у 1920–1941 роках поставила православ'я в Україні на межу зникнення. Лише в період «великого терору» 1937–1938 років в УРСР було репресовано понад 6,5 тисяч служителів релігійних культів. Масово закривались церкви. Загалом в Україні до початку німецько-радянської війни діяло не більше 3% православних парафій від їхньої дореволюційної чисельності¹. «Ми були свідками, що совети знищували не тільки релігію і храми, а й людей, які мали хоч маленьке співчуття до церкви. За часів советського режиму вбито, замордовано НКВД багато священників, частково вислано на Далекий Схід і Північ. Досить нагадати, що до 1937 року в Чернігові були закриті або зруйновані всі церкви, тоді як до советов тут було понад 20 церков»². Однак релігійні почуття жили серед населення. Всесоюзний перепис населення 1937 року показав, що майже 70% сільських і 30% міських мешканців вважали себе віруючими людьми. У цілому, православними визнавали себе 56,7% населення України³.

Ситуація в релігійній сфері змінилася в 1941 році з окупацією вермахтом території України. Почали масово відкриватися церкви. Цей факт зумовлювався екстремальними обставинами воєнного часу, що змушували людей звертатися до Бога, та відсутністю ідейно-адміністративного тиску і переслідувань за віру. З іншого боку, образи священників та вірян на радянську владу призвели до відродження церковного життя в роки окупації.

Не була винятком і Чернігівщина. У Чернігові в Антонієвих печерах на Болдиних горах під час боїв переховувалось багато мешканців міста. «Тут і згуртувалась перша група віруючих, яка на чолі з протоієреєм Макарієм Смельницьким, виявила бажання відновити й обладнати Іллінську церкву, розпочати в ній службу. Це була перша релігійна громада у місті»⁴. Праця віруючих не залишилась непоміченою і безплідною: 21 вересня, в день Різдва Богородиці, у храмі відбулась перша церковна служба.

Невдовзі утворилася громада при Воскресенській церкві. «Воскресенська церква повна народу. Тут правиться служба Божа. Люди стоять тихо, пристойно. Всіх охоплює почуття чогось вищого, кращого, ніж наші щоденні турботи»⁵. Найбільшої руйнації з-поміж храмів Чернігова зазнали будівлі Єлецького монастиря, але з часом, завдячуючи зусиллям громади, богослужіння в монастирі були відновлені у Дмитрівській церкві. Крім того, відновили свою роботу Троїцька церква та церква св. Михаїла і Федора. Таким чином, на початок 1942 року в Чернігові діяло п'ять релігійних громад при храмах. Загалом же за два роки окупації в Чернігівській області було відкрито та обладнано майже 200 церков⁶.

Про піднесення духовного життя свідчать тогочасні повідомлення у місцевих газетах, видання яких дозволила нацистська окупаційна влада. Зауважимо, що з початком окупації місцеве населення придивлялось до нової влади, плекало сподівання на фактичне відродження України. Німецька влада на перших порах підтримувала ідеї українізації: «1 січня, в день Нового року, в кафедральній Свято-Дмитрівській церкві Єлецького монастиря відбулась служба Божа: літургія та молебство. Приміщення було переповнене віруючими. На службі Божій були присутні і вояки великонімецького народу. Учасник служби отець Михаїл Барзилович виголосив українською мовою привітальне слово з приводу новорічних свят. Він вітав парафіян з новим щастям та новим життям на звільненій українській землі»⁷. У чернігівській газеті «Українське Полісся» за 18 січня 1942 року читаємо про святкування Різдва у м. Мена: «На перший день Різдва, після служби Божої, на майдані, в присутності понад 2 тисяч віруючих, місцеве духівництво відправило молебень, на якому урочисто освячено національні німецький та український прапори. На другий

“Севмаслопром” від 25 квітня 1935 року про те, що він з 1 грудня 1933 до 25 квітня 1935 року працював рахівником тресту. Після повернення із заслання з 25 червня 1935 року до 23 серпня 1941 року М. Барзилович працював заступником головного бухгалтера в Чернігівській промисловій виробничій кооперативній торф’яній артілі Промторфкопу, звільнений з приводу евакуації¹³. Артіль була розпущена, але можливості та засобів для евакуації Михайло Олексійович не знайшов¹⁴, залишившись в окупованому місті без роботи.

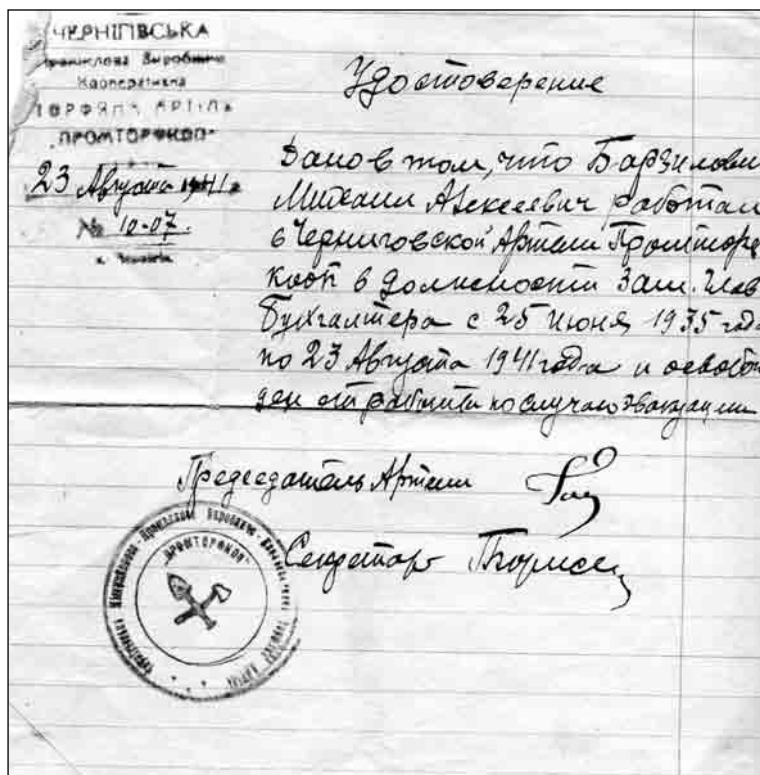
На початку осені 1941 року в Слєцькому монастирі відбулися збори духовенства і вірян, що сформували Чернігівське єпархіальне управління. До його складу було обрано і М. Барзиловича.

Служби у Воскресенській церкві Чернігова відновилися 5 жовтня. Всі церковні відправи та фінансову діяльність з перших днів здійснював священник отець Андрій Степанов за участі своєї дружини Таїсії Георгіївни, церковного старости. 19 жовтня 1941 року на посаду церковного старости було запрошено П. Гороновича, який, після проведення виборів до церковної ради, був обраний її головою¹⁵. Також до складу ради увійшли М.І. Кургузов та М.І. Ложечников¹⁶, відомий своїми малюнками зруйнованого Чернігова.

17 листопада настоятелем храму був призначений Михайло Барзилович¹⁷. Він відзначався активною діяльністю. Наскільки церква була відвідуваною можна зробити висновок, проаналізувавши прибуткову частину її коштів. Зберігся «Акт ревизионного обстеження фінансово-хозяйственной деятельности Воскресенской церкви г. Чернигова за период деятельности с 5/X – 1941 по 12/IV – 1942 гг.», завдяки якому можна не просто побачити доходи громади, але й їхні джерела:

- «1. От о. Андрея Степанова поступило с 5/X–19/X 1941 г. – 1665 крб;
 2. от Т.Г. Степановой [за цей же період – С.З.] – 341 крб;
 3. Пожертв (кружечный сбор) с 19/X 1941 г. – по 12/IV 1942 г. – 12829.18 крб;
 4. Выручено от продажи свечей с 19/X 1941 г. по 12/IV 1942 г. – 16156 крб;
 5. От продажи крестиков – 218 крб;
 6. Получена квартплата с жильцов дома Воскресенской церкви – 236 крб;
 7. Собрано на хор – 134.42 крб;
 8. Пожертвования на ремонт храма с 27/II 1942 г. – 1265.34 крб
- ВСЕГО 32849 крб»¹⁸.

При храмі було утворено церковне братство. «Витяг з протоколу № 28 від 29 червня 1942 р. Чернігівського Єпархіального управління»: «Заслухано доповідь настоятеля Воскресенської м. Чернігова церкви протоієрея о. Михайла Барзиловича про утворення при зазначеній церкві Братства во ім’я св. Рівноапостольної Марії Магдалини. Братство складає 51 член. Мета Братства – релігійно-просвітницька робота, оказання допомоги бідним... Братство має свій Устав, який був зачитаний. Ухвалено: утворене Братство при Воскресенській церкві м. Чернігова в ім’я св. Рівноапостольної Марії Магдалини затвердити, зареєструвавши його, та благословити на по-

чесну діяльність. Оригінал за належними підписами зберігається в Чернігівській духовній консисторії. //З оригіналом згідно //Секретар духовної консисторії Федоров //7 червня 1943 р.»¹⁹

Дописувач до газети «Українське Полісся» І. Тичина писав: «З оновленням церковного життя в Чернігівській єпархії при багатьох православних общинах утворилися церковні братства та сестринства. Діяльність братств та сестринств особливо позначено після приїзду до Чернігова Високопреосвященного Симона, Архієпископа Чернігівського та Ніжинського. Організація допомоги бідним, хворим та престарілим стала невід'ємною часткою їх діяльності. Особливу увагу привертає до себе сестринство при Воскресенській церкві м. Чернігова. За ініціативою настоятеля протоієрея п.о. Барзиловича, тут організовано дієву допомогу військовополоненим. Так нещодавно на користь останніх сестринство збило та передало по належності певну кількість печеного хліба, сухарів, борошна, цибулі, крупів, солоних огірків, картоплі, буряків, ниток, голок, тютюну та 400 крб. грішми. Такий же подарунок сестринство готує їм до дня св. Різдва. Діяльність зазначеного сестринства заслуговує наслідування з боку інших як високий приклад милосердя та християнського ставлення до ближніх»²⁰.

Професійну діяльність М. Барзиловича високо оцінювало церковне керівництво: «У неділю, 18 жовтня, в Воскресенській церкві міста Високопреосвященим Симоном була відправлена Божествена літургія. Від'їжджаючи, владика Симон відзначив виключне прагнення до церкви парафіян, старання на благо церкви Христової як настоятеля протоієрея п.о. М. Барзиловича, так і голови релігійної громади п. Примака»²¹. У фонд братства вніс 300 крб на пожертви і архієпископ Симон²². За свою пастирську діяльність о. Барзилович був відзначений срібним хрестом та митрою.

При єпархіальному управлінні для видання духовної літератури була створена друкарня. Все, що мало бути надруковане в ній, перед тим затверджувалось німецьким відділом пропаганди²³. Від початку роботи друкарні завідував нею член єпархіального управління Пантелеймон Марченко, а з жовтня 1942 року її очолив Михайло Барзилович, котрий перебував на цій посаді до моменту звільнення Чернігівщини частинами Червоної армії, а згодом – до 22 червня 1944 року, тобто до моменту арешту. За рішенням Чернігівської єпархіальної ради друкарня видала календар на 1942 рік «Церковні святці»: «Церковні святці» – перша книжечка, що вийшла після звільнення України (від радянської влади, СРСР – С.3). Сподіваємось, що насамперед буде випущено з друку святе Євангеліє та Молитвеник. Для цього будуть використані переклади на українську мову: Євангелія – архієпископа Парфенія, Молитвеник – священника Геращенка», – написало «Українське Полісся»²⁴.

Календар на наступний 1943 рік укладався вже Барзиловичем. Він побачив світ на початку 1943 р. і також отримав схвальну рецензію: «Український православний календар – святці на 1943 рік», що у вигляді брошури

днями з'явився у продажу, є приємним сюрпризом для єпархії... Календар містить в собі 28 сторінок, своїм задумом, побудовою та змістом цілком відповідає сьгоднішньому дню. Поруч з суто календарними відомостями, кожен з нас тут може знайти для себе цікаві історичні дані про життя церкви на Чернігівщині. Чітке визначення церковних свят, неділь місяця, встановлених православною церквою постів, богослужбно-уставні вказівки – є цінним матеріалом брошури. Не меншої уваги заслуговують додатки до календаря, як-от наприклад, про місцевих святих, про дні вінчань, поминання померлих, пасхалії на 10 років, життєпис св. Феодосія Углицького, історія Спасо-Преображенського кафедрального собору та ін.»²⁵ Потреба в такому календарі виникла серед священників через те, що було відкрито багато церков, а духовенство мало недостатній рівень підготовки. Це пояснювалось тривалою перервою у діяльності церков, крім того з'являлись нововисвячені священники, котрі не мали необхідного досвіду. Про зростання кількості релігійних громад дізнаємось з повідомлень тогочасної преси: «Кожного дня приїзять до Чернігівської Духовної консисторії делегації з сіл за 100–200 км з проханням дати їм священника. Але зараз неможливо задовольнити цієї вимоги села за недостатком священників»²⁶. Давалася взнаки й відсутність або брак церковних книг. Внаслідок цього священники служили кожний по-своєму, не дотримуючись церковного уставу, при хрещенні давали неправославні імена. Через це на засіданні консисторії постало питання про видання такого календаря, який би передбачав відповідність імен святих по числам (святці) та правила церковної служби.

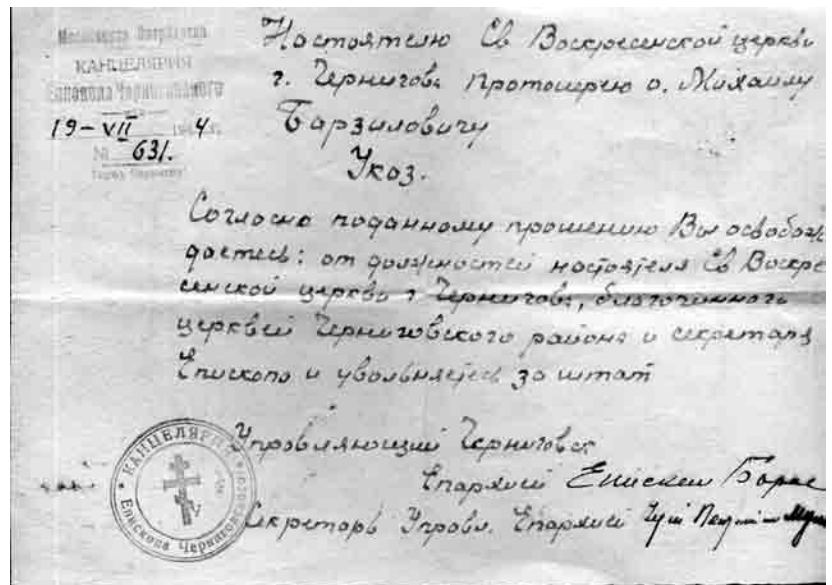
Відповідальний секретар консисторії Ф. Федоров, він же редактор всіх церковних видань, звернувся до відділу пропаганди за дозволом на видання і отримав рекомендації включити до «Святців» матеріали про переслідування церков, священників та віруючих з боку радянської влади та про внесок німців у справу відродження духовного життя²⁷.

М. Барзилович разом з Ф. Федоровим написали статтю «Мученики та ісповідники останнього часу», в якій йшлося про переслідування священників та закриття в Чернігові Спасо-Преображенського собору. У постанові на арешт о. Михайла читаємо фрагменти цієї публікації: «25 лет на Черниговщине, как и по всей Украине, господствовала агитация безверия, причем она проводилась насильственными методами, вследствие чего церкви были разрушены, – і далі – ...много тяжелых изменений пережила Украинская православная церковь после так называемой Октябрьской революции 1917 года. Большевики, захватив власть, церковь отделили от государства, надеясь этим шагом подорвать ее. Правительство начало планомерный поход против церкви. И первый удар был направлен против духовенства, как авангарда ее. Оно было определено вне закона и отдано самоволию местных властей, которые состояли преимущественно из морально разложившихся элементов. Начались истязания, заключения, высылки и др. – одно горше другого наказания над ни в чем не повинными людьми»²⁸.

Дні	Корона	Святці	Святці
П'ят.	1	19	Недільний рік. М. Володимирів, Ант. Прок. Мелітополь, прп. Григорій
Сб.	2	20	Свт. Анастасій Солонського, св. Давид, арх. Сергія, св. Іларіон Рязанський
Нд.	3	21	Недільний рік. Св. Онуфій кон. 4, св. Іван ране 10. Св. Петра, митр. Москов.
Пн.	4	22	Митр. Іларіон, св. Проконія
Вт.	5	23	Свт. Анастасій, митр. Феодотій, св. Стефан
Ср.	6	24	Пр. Павло, Миколай, Феодотій, св. Іларіон, Проконія
Чт.	7	25	Пр. Іларіон, пр. Николая, Кирилл, Пимен, престоу
П'ят.	8	26	Недільний рік. Св. Іларіон, св. Стефан
Сб.	9	27	Недільний рік. Св. Стефан, пр. Феодотій, св. Стефан, пр. Григорій
Нд.	10	28	Недільний рік. Св. Стефан, пр. Григорій, св. Стефан, пр. Григорій
Пн.	11	29	Пр. Іларіон, св. Стефан, пр. Григорій
Вт.	12	30	Пр. Іларіон, св. Стефан, пр. Григорій
Ср.	13	31	Пр. Іларіон
Чт.	14	1	Обріз. Тися. Св. Анастасій, св.
П'ят.	15	2	Св. Анастасій, св. Стефан, пр. Григорій, пр. Стефан
Сб.	16	3	Св. пр. Іларіон, м. Тодор
Нд.	17	4	Недільний рік. Св. Стефан, пр. Григорій, св. Стефан, пр. Григорій
Пн.	18	5	Пр. Іларіон, св. Стефан, пр. Григорій, св. Стефан, пр. Григорій
Вт.	19	6	Св. Стефан, пр. Григорій
Ср.	20	7	Св. Стефан, пр. Григорій, св. Стефан, пр. Григорій
Чт.	21	8	Пр. Стефан, св. Стефан, пр. Григорій, св. Стефан, пр. Григорій
П'ят.	22	9	Пр. Стефан, св. Стефан, пр. Григорій, св. Стефан, пр. Григорій
Сб.	23	10	Св. Стефан, пр. Григорій
Нд.	24	11	Недільний рік. Св. Стефан, пр. Григорій, св. Стефан, пр. Григорій

Серед іншого, саме й ця публікація в майбутньому стала приводом для арешту Барзиловича 24 липня 1944 р.: його визнали винним у проведенні антирадянської агітації. Хоча під час допитів Барзилович заперечував свою причетність до написання, а появу цих матеріалів у «Свяцях» пояснював авторством літературного редактора за вказівкою архієпископа.

Крім того, священника звинувачували у співпраці з німецькими каральними органами. На допитах він заперечував цей факт і розповідав, що навпаки, навесні 1943 року за дорученням консисторії відвідував німецьку поліцію з клопотанням про звільнення з-під варти священника Афанасія Золотарьова, заарештованого за зв'язок з партизанами. Німецький офіцер, вислухавши прохання М. Барзиловича, викликав Золотарьова, заборонив йому з'являтися в с. Кархівка (нині – Чернігівського району) та відпустив²⁹. На допиті Барзилович також зазначав: «...благодаря моим ходатайств перед комиссией по вербовке граждан в Германию ряд лиц избежали отправки и остались в Чернигове. Это молодежь, хористы Черниговских церквей»³⁰. Серед аргументів на свій захист панотець наводив ще

один: «...официальных связей с Симоном и немецкими карательными органами не поддерживал и не мог поддерживать потому, что сыновья в Красной армии и немцев любить было не за что»³¹. Дійсно, як видно з анкети заарештованого, священник мав чотирьох дітей: доньку та трьох синів. Володимир, 1914 р. н., на момент арешту батька працював на одному із заводів міста Свердловська (нині – Єкатеринбург, РФ); Владислав, 1922 р. н., мешкав у Чернігові, інвалід війни; Юрій, 1918 р. н., воював у частинах Червоної армії³².

Вироком військового трибуналу військ НКВС у Чернігівській області від 27 вересня 1944 року Михайла Олексійовича Барзиловича за ч. 2 ст. 54-10 КК УРСР було засуджено на 10 років позбавлення волі у виправних таборах з конфіскацією належного йому майна та обмеженням у правах відповідно до п.п. «а, б, в» ст. 29 КК УРСР на 5 років³³.

Помер М. Барзилович у 1954 р. і похований у Чернігові на Старобілоуському цвинтарі.

Відповідно до ст.1 Закону «Про реабілітації жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року³⁴ Михайла Олексійовича Барзиловича було реабілітовано. Справа була переглянута і 25 березня 1996 року Прокуратурою Чернігівської області зроблений висновок: «Действия Барзиловича М.А., квалифицированные по п. 2 ст. 54–10 УК УССР, не содержат в себе состава преступления».

Не одне покоління українців відчуло на собі буремне ХХ століття: Друга світова війна, революція, Голодомор, «великий терор». Випало все це і на долю М.О. Барзиловича. Обравши в юності шлях священнослужителя, М.А. Барзилович зазнав поневірянь в роки життя за радянської влади, складні дилеми вирішував у роки Другої світової війни. Щоб вижити в період окупації, йому, як і всьому населенню, доводилось пристосовуватись до нових правил. І те, що на початку окупації вважалось за благо, як, наприклад, відновлення релігійного життя, згодом виявилось лише заграванням з місцевим населенням, бажанням німецької влади здобути його підтримку. Але справжнє відродження України, у тому числі й релігійне, не входило до планів Третього рейху. М. Барзилович, як людина покликана служити Богу, сумлінно виконував свою пастирську діяльність. Для цього доводилось йти на компроміс. Після визволення від окупантів

повертались радянські каральні органи. На пам'ять приходять слова нашого видатного земляка Олександра Довженка, які він занотував 12 липня 1942 року в «Щоденнику»: «Чи подивлюсь на пустелі, на кладовища, чи поплачу на руїнах і перелічу мільйони втрат? А потім умру од горя, щоб не бачити, як заселяють тебе, мати моя Україно, чужими людьми, як каратимуть твоїх недобитків синів і дочок за німецьке ярмо, за німецьких байстрюків, за каторжну працю в Німеччині, за те, що не вмерли вони з голоду і діждалися нашого приходу.

Прокурорів у нас вистачить на всіх, не вистачить учителів, бо загинуть в армії, не вистачить техніків, трактористів, інженерів, агрономів. Вони теж поляжуть у війні, а прокурорів і слідчих вистачить. Всі цілі й здорові, як ведмеді, і досвідчені в холодному своєму фахові. Напрацьовані краще од німців ще з тридцять сьомого року»³⁵.

1. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1941 – 1945 рр) //УГЖ. – 2012. – № 4. – С. 106.
2. Прокопик І. Відбудова церковного життя в Чернігівській області //Український кур'єр (Чернігів). – 1943. – 9 червня. – С. 4.
3. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії... – С. 107.
4. Голод Ф. Відродження церковного життя в Чернігові //Українське Полісся (Чернігів). – 1942. – 25 лютого. – С. 2.
5. Переметник Г. Почуття любові українців //Українське Полісся. – 1941. – 28 листопада. – С. 2.
6. Прокопик І. Відбудова церковного життя в Чернігівській області ...
7. Українське Полісся. – 1942. – 4 січня. – С. 2
8. Там само. – 1942. – 25 січня. – С. 2
9. Прокопик І. Чернігівська єпархія за рік //Українське Полісся. – 1942. – 6 грудня. – С. 3.
10. А.Ф. Приїзд Архієрея //Українське Полісся. – 1942. – 22 травня. – С. 2.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-3004. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 6.
12. Галузевий державний архів Управління служби безпеки України в Чернігівській області (далі – ГДА УСБУ ЧО). – Ф. П-17355 (ненумерований додаток).
13. Там само.
14. Там сомо. – Ф. П-17355. – Арк. 25.
15. ДАЧО. – Ф. Р-3004. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 13.
16. Так само. – Арк. 14.
17. Там само. – Арк. 13.
18. ДАЧО. – Ф. Р-3004. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 13–14.
19. ДАЧО. – Ф. Р-3004. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 2.
20. Тичина І. Приклад милосердя //Українське Полісся. – 1943. – 6 січня. – С. 4.
21. Українське Полісся. – 1942. – 25 жовтня. – С. 2.
22. Українське Полісся. – 1942. – 6 грудня. – С. 4.
23. ГДА УСБУ ЧО. – Ф. П-17355. – Арк. 20.
24. Українське Полісся. – 1942. – 27 лютого. – С. 2.
25. Українське Полісся. – 1943. – 24 січня. – С. 4.
26. Прокопик І. Відбудова церковного життя в Чернігівській області//Український кур'єр (Чернігів) – 1943. – 9 червня. – С. 4.
27. ГДА УСБУ ЧО. – Ф. П-17355. – Арк. 24.
28. Там само. – Арк. 24.
29. Там само. – Арк. 21.
30. Там само. – Арк. 22.
31. Там само. – Арк. 21.
32. Там само. – Арк. 7.
33. Там само. – Арк. 69.
34. Там само. – Арк. 69.
34. Довженко О. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941–1956). – К., 2001. – С. 256.

СУПРОНЮК О.

Віктор Дудко (1959–2015) – історик, джерелознавець, книгознавець

Життя Віктора Дудка було від народження пов'язане з Чернігівщиною. Вчений і дослідник був великим шанувальником архівів, музеїв, книжок і всього, що стосувалося збереження історичної і культурної спадщини нашої країни, насамперед, рідного краю. Хоч життя так склалося, що жив і працював у інших містах, Чернігів залишався для нього головним містом його дитинства і юності, а Чернігівський історичний музей – головним місцем, в якому слова “виховання історією” набували особливо глибокого і символічного значення. Коли бував у Чернігові, всією душею линув до архівів, готуючи свої публікації. Завжди працював паралельно не над одним проектом – їх було багато. Він був щирим другом Чернігівського історичного музею і активним дослідником його фондів. У будиночку Лизогуба провів не один день свого життя. Завжди допомагав співробітникам музею в їхніх творчих справах, у підготовці їхніх наукових проектів.

Фото 2007 р.

Віктор Іванович Дудко народився 12 грудня 1959 р. в місті Городня в родині журналіста і краєзнавця Івана Петровича Дудка [1]. У 1982 р. закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка і три роки працював кореспондентом Чернігівської обласної молодіжної газети “Комсомольський гарт”. У 1989 р. закінчив аспірантуру Інституту світової літератури імені О.М. Горького у Москві, захистив там кандидатську дисертацію за темою “Епістолярна спадщина українських письменників-реалістів кінця ХІХ – початку ХХ століття у контексті українсько-російських літературних взаємозв’язків”. З 1989 р. до кінця життя працював у Інституті літератури Національної академії наук України.

Після смерті В.І. Дудка, яка сталася 4 червня 2015 р., до роковин з цього сумного дня Інститут літератури НАНУ видав збірник пам’яті вченого [2], багато людей написали спогади, в яких розкрилося багато незнаного, прихованого, що було відоме тільки обраним.

Смерть стала знаковою подією, яка переформатувала минуле і почала посмертний відлік часу. Посмертне життя виявилось реальністю. Віктор Дудко був названий видатним істориком, текстологом, біографом, літературознавцем, шевченкознавцем, книгознавцем, дослідником історії української літератури і журналістики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Стаття про нього з’явилася у Вікіпедії.

Освоєння нових архівів, публікації наукових статей на основі нових джерел, прагнення знайти щось нове, невідоме про старовину і подарувати його людям були головною справою життя Віктора Дудка. Він виступав як публікатор і висококваліфікований коментатор, який вмів аргументовано пояснити “темні місця” документів, які вводив до наукового обігу, їх контекстуальні зв’язки з відомими джерелами. Зокрема, він розшукав і вперше надрукував, супроводивши коментарями, чимало важливих для історії української культури матеріалів, що зберігаються в архівах України, Росії та США. У меморіальних текстах сучасні дослідники поставили його в ряд продовжувачів справи, початої українськими джерелознавцями-текстоло-

гами, серед яких особливо виділяються Павло Зайцев, Володимир Міяковський, Михайло Новицький, Ієремія Айзеншток, на Західній Україні – Михайло Возняк та Кирило Студинський. Віктор Дудко перейняв у них естафету і становлення нинішнього літературного джерелознавства в Україні відбулося (і далі відбувається) насамперед завдяки працям Віктора Дудка [3].

Бібліографічний покажчик праць дослідника, який підсумував його багаторічну працю в усіх галузях літературознавства, історії, історичного краєзнавства і журналістики, вперше з'явився у цьому посмертному збірнику. Такі покажчики є своєрідним дзеркалом творчої духовної біографії науковця. У нашому випадку цей повний бібліографічний покажчик вперше показав реальний масштаб внеску вченого в українську культуру, розкрив творчий шлях, пройдений ним.

Перша стаття, як виявилось, була опублікована майбутнім вченим у 12-річному віці в газеті, де батько (який першим вчив сина майстерності друкованого слова), був заступником головного редактора. (Я про це дізналася вже з бібліографії, якимось за життя про це не говорилося, завжди не вистачало часу.) Іван Петрович мав великий вплив на сина. Дослідження Віктором першого в історії українського журналу в Російській імперії “Основа” – перейшло до нього від батька, який ще в 1965 р., в період “хрущовської відлиги”, опублікував у Городнянській газеті статтю про “Основу” і мав у своїй бібліотеці автентичні номери часопису, що є бібліографічною рідкістю.

І.П. Дудко возив дітей у шкільні роки до Чернігівського історичного музею. Він товаришував з головним зберігачем фондів музею Василем Івановичем Мурашком і мав з ним творчі зв'язки. І Василь Іванович, і Іван Петрович збирали матеріали про революцію 1905 р. на Чернігівщині, а також про видатних діячів науки, літератури, мистецтва – уродженців Чернігівщини. Віктор Дудко не раз згадував, як Василь Іванович показував їм, ще школярам, рукописи цінних історичних документів, автографи письменників, історичні пам'ятки, живописні полотна, якими так багатий музей, і говорив, яке враження все це справляло на хлопців. Сашкові, братові, дали навіть потримати гетьманську булаву, і це запам'яталося на все життя. Згадував він і епізод зі свого вже журналістського життя, коли після закінчення університету працював у чернігівській газеті. Знаючи, які скарби зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею і ніколи не експонуються, бо нема площ, з одного боку, й політичної волі експонувати їх, з іншого, він написав про це статтю. А потім був страшний скандал, бо виявилось, що про це не можна було говорити: скарби належали українській історії, а надворі був СРСР, тож це була заборонена

З батьком. Городня. 1961 р.

Городня. 1972 р.

тема. І ось, завдяки укладеній бібліографії Віктора Дудка, ця стаття знайшлася. Інтерв'ю (без підпису автора) під назвою “Незвичайна екскурсія” було опубліковане у “Комсомольському гарті” (1983, 23 серпня, № 102, С. 3). Мова йшла про “невидиму частину” музейного айсберга, ту частину спадщини, яку не експонували за браком місця. Закінчувалася публікація словами Василя Івановича Мурашка: “Щоденна наша робота спрямована у день завтрашній. Від того, як добре зуміємо ми зберегти всі документи, рукописи, речі, залежить наскільки повно і правдиво знатимуть наші нащадки свою історію”.

Бібліографію (повну, всіх публікацій) В.І. Дудка для збірника “Спадщина” було доручено підготувати Дмитрові Єсипенку, останньому його аспіранту, який під керівництвом ученого захистив кандидатську дисертацію про творчість Б. Грінченка. Так, завдяки наполегливим пошукам укладача бібліографії дізналися про першу публікацію Віктора Дудка (1971 р.), а також про перший допис, де згадується Чернігівський історичний музей: “Екскурсія до Чернігова” (“Сільські Новини”, 1973, 28 червня, № 75, С. 4) розповідає про те, що піонери загону ім. Віті Хоменка Городнянської середньої школи № 2 за активну участь у громадській роботі були відзначені грошовою премією, на кошти якої здійснили екскурсію до Чернігова і побували в Державному історичному музеї.

З того часу Чернігівщина – її історія, література, видатні постаті – стає однією з провідних ліній у творчості В. Дудка. Про ці публікації можна було б підготувати окрему доповідь і розповідати про них дуже довго.

У них йшлося про Леоніда Глібова і тижневик “Чернігівський листок”; про педагога й громадського діяча Петра Кизимовського; “Знали його на Чернігівщині” про Степана Носа; про бібліографічний покажчик “Чернігову – 1075 років” (публікація мала назву «Ключ від історії»); про “Невідому сторінку творчої біографії Михайла Коцюбинського”; про роботу архівістів і її специфіку (“...Зберігає архів”); “Експедиція 1923 року: фольклорист Климент Квітка на Чернігівщині”; “Листівки двох століть” розповідали про філокартичну “Тоголіану” чернігівського колекціонера Ігоря Бугаєвича; нарис “Щодня, крім четверга” – про виставку стародруків у Чернігівському історичному музеї (де зазначалося, що від давніх часів Чернігів залишається одним з головних центрів української культури), а “Хор, який слухав Павло Тичина” – про хор у селі Хоробичі Городнянського повіту в 1915 р. Завдяки Віктору Дудку ставали відомими “Невідомі фейлетони Володимира Самійленка у чернігівській газеті “Десна” та “Перші сторінки творчої біографії кореспондента “Черниговского листка” Олександра Тищинського. Ці та багато інших матеріалів знайомили широкий загал з історією рідного краю, вводили у науковий простір нову культурологічну інформацію, популяризації якої В.І. Дудко надавав велике значення.

1986 р., аспірант.

В контексті історії Чернігівщини не можна оминати увагою й останню книжку Віктора Дудка “Тарас Шевченко: Джерелознавчі студії” (Київ, 2014, 411 с.), адже ці дві теми нерозривно пов’язані. Підготовлена видавництвом “Критика” за сприяння Українського наукового інституту Гарвардського університету, Наукового товариства імені Шевченка в Америці, Української вільної Академії наук у США, ця монографія, яка за кількістю нового матеріалу не має аналогів у шевченкознавстві, стала явищем науки. “У статтях запропоновано важливі уточнення, які стосуються коментарів мемуарів про Шевченка, а також вибору джерела для

публікації. Збірка містить менші чи більші відкриття, уточнення, спростування, присутні текстологічні деталі. Акумуляовані тут нові факти, що стали результатом здійснених на високому професійному рівні пошуків і узагальнень, – персональна заслуга Віктора Дудка як науковця унікальної ерудиції, спостережливості й таланту”, – зазначив завідувач відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України Олександр Боронь [6].

Таким чином, завдяки творчим пошукам Віктора Дудка фіксувалося духовне та інтелектуальне життя України в його реальній багатогранності. Творчий доробок науковця зберігає унікальну інформацію культурного спадку і, завдяки введенню в науковий обіг імен невідомих і маловідомих письменників і громадських діячів, залученню нових джерел, які раніше не потрапляли у поле зору дослідників, доповнює культурний ландшафт краю й дає нові ракурси бачення хронологічного зрізу історичної епохи середини ХІХ – початку ХХ ст.

Пам’ятаю такий епізод. Якось, вже багато років тому, під час одного з чищень своїх матеріалів Віктор приніс мені чималеньку купу вирізок своїх ранніх публікацій, у тому числі з чернігівських газет. Каже: “До цього вже ніхто ніколи не повертатиметься і читати не буде, мабуть, це треба викинути”. “Добре, – сказала я. – Давай мені”. Забрала ті вирізки, поклала в папку і сховала серед своїх паперів. І от, виявляється, зараз до них великий інтерес. Ці пожовтілі листочки я перечитала з великим інтересом, навіть трепетом. І сьогодні ми про них згадуємо. Знаковий, історичний для мене день, коли збіглося багато подій, які сформували моє життя.

Сьогодні, 30 листопада, день мого виступу на конференції, присвяченій 120-річчю Чернігівського історичного музею, з доповіддю про видатного філолога Віктора Дудка. Це – і день народження мого наукового керівника Вадима Еразмовича Вацуро, провідного наукового співробітника Інституту російської літератури АН СРСР у Петербурзі. Саме він керував моєю роботою над біобібліографічним словником “Тоголь та його оточення в Ніжинській гімназії” [4] і направив мене до бібліотеки Чернігівського історичного музею. Одинадцятого вересня 1985 р. я зайшла до бібліотеки музею подивитися збірник М. Гербеля про Ніжинську гімназію (СПб., 1881), а Віктор у цей самий момент зайшов подивитися номер “Киевской старины”. Відбулася наша перша зустріч. Таким чином, Чернігівський історичний музей зіграв велику роль у нашому з Віктором Дудком житті. Ми тут познайомилися. З цього музею почалося наше спільне майже 30-річне майбутнє, яке вже стало минулим.

Як кажуть, нічого випадкового у світі не буває. Із В.І. Мурашком товаришував і мій батько. Хочеться сьогодні згадати і його. Костянтин Степанович Супронюк [5] був геологом, краєзнавцем-аматором, поетом у душі, людиною, закоханою в Чернігів і його історію. Ми жили неподалік історичного музею і мій батько нас з братом з дитинства водив туди, ще у старий корпус, возив по історичних місцях Чернігівщини. У Качанівці у Тарновських, у Сокиринцях у Галаганів ми бували часто. Як і в родині Дудків, у нас вдома було багато літератури з історії Чернігівщини.

Підводячи підсумки, хочу подякувати Чернігівському історичному музею імені В.В. Тарновського як осередку збереження історичної пам’яті рідного краю, його самовідданим спів-

1996 р.

робітникам, які роблять все можливе, щоб донести до наступних поколінь правду історії України. Знаковим вважаю і те, що робота нашої секції на конференції відбувається у залі історії XIX століття, з експозиції якого на нас дивляться люди, які були героями наших з Віктором історичних досліджень. Вони творили українську історію в XIX столітті, Віктор Дудко продовжив її творення в XX і XXI століттях і став одним з творців України модерної. Ниточка не переривається.

-
1. Іван Петрович Дудко: Біобібліограф. покажчик //Скл. В.І. Дудко, М.І. Євсієнко, наук. ред. О.Б. Коваленко, відп. за вип. П.В. Грищенко. – Чернігів, 2006. – 50 с. – (Історики та краєзнавці Чернігівщини. – Вип.7). Минулого року в рамках декомунізації вулицю Артема в м. Городні, де жила родина Дудків, переіменовано у вулицю Івана Дудка, батька В.І. Дудка.
 2. Спадщина: Літературне джерелознавство, текстологія /Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – К.: Laurus, 2015. – Т. X: Пам'яті Віктора Дудка. – 600 с.: іл.
 3. Федорук О. “Гамбурзький рахунок” Віктора Дудка //Спадщина. – Т. X. – С. 13.
 4. Супронюк О.К. Н.В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии: Библиографический словарь. – К.: Академперіодика, 2009. – 252 с, 24 с. ил.; Супронюк О.К. Литературная среда раннего Гоголя. – К.: Академперіодика, 2009. – 177 с. Ці книги стали лауреатами Міжнародного конкурсу на кращий науково-видавничий проект “Наукова книга” – 2010, який проводила Рада з книговидання при Міжнародній асоціації академії наук. Книги під час конференції були подаровані музею.
 5. Супронюк Костянтин Степанович (2. 04. 1930 с. Волошки Ковельського р-ну Волинської обл. – 31. 03. 1994 м. Чернігів) закінчив факультет геології Львівського політехнічного інституту, в 1950-х був учасником діалектологічних експедицій Львівського держ. ун-ту, його прізвище зафіксоване в “Атласі української мови”. Т. 2: Волинь та ін. (Київ: “Наукова думка”, 1988). У Чернігові з 1960 р., працював головним геологом тематичної партії по обробці геологічних матеріалів для пошуків родовищ нафти й газу в Україні в об'єднанні “Чернігівнафтогазгеологія”.
 6. Боронь О. Нове слово у шевченкознавстві //Боронь О. Поет і його проза: генеза, семантика і рецепція Шевченкової творчості [Збірка статей]. – К., 2015. – С. 327–332. Книга “Спадщина: Літературне джерелознавство, текстологія /Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – К.: Laurus, 2015. – Т. X: Пам'яті Віктора Дудка” подарована до бібліотеки Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

РАЛЬЧЕНКО І.

Чернігівський слід на паризькому Монпарнасі

Європейську культуру на зорі ХХ ст. витворювали представники багатьох народів¹, серед яких, звичайно, й українські митці – їх імена тільки останнім часом повернулися до нас після вимушеного забуття. Серед них був і наш земляк Олександр Савченко-Більський (1900–1991), який майже 70 років жив і творив у Франції. З його творчістю шанувальники мистецтва вже мали змогу познайомитись на виставках у Чернігові, Одесі, Страсбурзі, Києві та Парижі. Завдяки численним творам (164 графічні та 2 живописні роботи), подарованим Чернігівському художньому музею самим художником та його донькою Ірен Годійо, ми маємо можливість простежити життєвий та творчий шлях митця, оцінити його майстерність та уподобання, стилістику його робіт та розмаїття технік виконання.

Народився Олександр Васильович Савченко-Більський 23 листопада 1900 р. у містечку Олишівці Чернігівського повіту і походив зі старовинного козацько-старшинського роду, що бере свій початок від Сави Більського, шляхтича з Литви, який у 1582 р. прийшов на Запорізьку Січ. Його син Кіндрат уже звався Савченком-Більським, а онук Микита започаткував ще дві гілки роду, одна з яких володіла землями в Олишівці біля Чернігова².

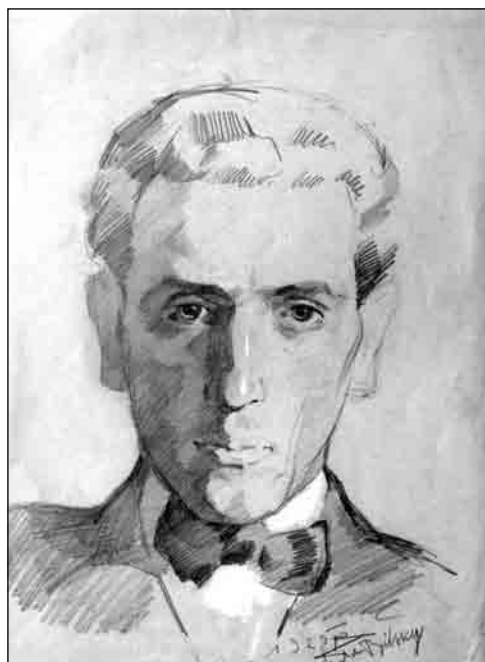
Батьки художника – Василь Олександрович та Неоніла Іванівна (уроджена Третьяків, пов'язана з гетьманською родиною Дорошенків) у 1912 р. переїхали до Чернігова. Саме тут усі п'ятеро їхніх дітей – чотири доньки і син – навчались у гімназії.

Мистецький хист Олександр Васильович отримав, вочевидь, від батька, який хоч і не був професійним малярем, брав активну участь у художньому житті міста. Зокрема, про його графічні роботи у 1895 р. згадують “Черниговские губернские ведомости”³.

Пощастило Олександрові і з учителем, адже малюванню його навчав випускник Московського училища живопису, скульптури та архітектури викладач Чернігівського реального училища Микола Тарловський. Наприкінці 1917 р. на виставці Товариства художників Чернігова відбувся вдалий дебют О. Савченка-Більського, який тоді навчався на живописному відділенні Київського художнього училища Петербурзької академії мистецтв, про що згадує Зіновій Горбовець: “...незважаючи на молодий вік, у нього вже були картини складної композиції із багатьма дійовими особами та аксесуарами, де композиція, колір та форма були добре узгоджені, і можна було багато очікувати від цього доброго початку, але, на жаль, про Савченка-Більського, як про художника, нічого не чув і не знаю”⁴.

Не дивне і його зникнення на Батьківщині, бо вже у 1919 р. юнак був мобілізований до лав армії Денікіна. А далі, як свідчать його особисті записи: “...в конце ноября 1919 года покинул Черниговскую губернию. 1920 года 1 ноября покинул Крым на пароходе «Саратов»” і опинився у Стамбулі⁵.

З цього часу починається емігрантський період життя Олександра Савченка-Більського,

*О. Савченко-Більський.
Автопортрет. 1925 р.
Папір, олівець, білило.*

який і на чужині не зрадив собі, своєму покликанню, залишаючись українцем до останнього подиху. Трирічне перебування в Туреччині було, мабуть, найважчим періодом у його житті. Але ані важке поранення, ані гіркота поразки, ані тяжка праця задля виживання не зломали гордого юнака. Стала в нагоді і художня освіта, отримана в Києві⁶. Почуття і переживання вихлюпувались на численні замальовки, портрети тих років, дбайливо збережені автором. Здебільшого – це зображення друзів, знайомих, виконані олівцем на обгортковому папері, які вражають психологічною напругою, що бринить у кожному штриху, кожній лінії (“Портрет чоловіка в шапці”, 1921; “Портрет чоловіка”, 1921). Малював і на замовлення, заробляючи на хліб, вдосконалюючи свою майстерність, бо не полишав мрії про подальше навчання, як-от акварелі “Свята Софія”, 1922; “Гірський краєвид. Східне місто”, б/д. Підтримували і батьківські настанови з далекої Чернігівщини: “Будь тверд и смело смотри вперед. Верь дорогой Мой в свое светлое будущее и сохрани самое главное в жизни это здоровье и силу физическую, и бодрость духовную, и никогда – слышишь никогда не падай духом”, – писав люблячий батько в одному з листів, який О. Савченко-Більський зберіг разом з багатьма іншими дописами від рідних та близьких⁷.

У 1923 р. Олександр пощастило переїхати до Франції у Марсель, де його одразу прийняли до місцевої Академії мистецтв. Але через безгрошів'я довелось замість навчання декілька років тяжко працювати спочатку на будівництві, а пізніше на залізниці в Камбре. Зібравши трохи грошей, переїздить до Парижа, який був і залишався мистецькою Меккою.

Цікаво, що вже у 1925–1926 роках О. Савченко-Більський брав участь у виставках російських художників. Найбільш плідним періодом для нього, напевно, були 20-і–40-і роки. Свідченням цьому є каталоги вернісажів на Монпарнасі та Пікаділлі, де разом із творами Бессонова, Лапшина, Полуктова експонувались його портрети та гравюри⁸. У графіці О. Савченко-Більський працював багато і плідно, що обумовлювалось, мабуть, як його індивідуальним уподобанням, так і впливом його великих учителів – Ф. Кричевського і Г. Нарбути, які сповідували ідею синтетизму та універсалізму в мистецтві.

Першим, хто зацентрував увагу на цій особливості творчості О. Савченка-Більського, був відомий дослідник українського мистецтва в зарубіжжі В. Попович. Завдяки йому в 60-х роках ХХ ст. з'явилися численні статті та монографії, в яких на основі документів були реконструйовані біографії О. Архипенка, М. Андрієнка, С. Левицької, П. Омельченка, С. Зарицької, М. Парашука та інших. Стаття “Олександр Савченко-Більський”, яка містила багато ілюстрацій, була надрукована в 1973 р. в журналі “Авангард”, виданні Центральної управи Спілки української молоді в Парижі, обкладинку якого також прикрашали малюнки Савченка-Більського⁹. Відзначаючи надзвичайну працюючість митця, автор перераховує його “галузі мистецької активності”, серед яких, безперечно, найголовнішою була прикладна графіка.

Протягом багатьох літ, пише В. Попович, О. Савченко-Більський “працює для торговельної графіки, komponує всілякі орнаменти та прикраси впакування люксових товарів, дорогих пуделок на цукерки чи шоколад, рисує проекти обгортки музичних пластинок, проектує фірмові знаки та реклами”¹⁰.

У музейному зібранні в творчому доробку нашого видатного земляка представлені цікаві зразки торговельно-промислової графіки, а саме: численні фор-ескізи бонбоньерок (з французької “витончена коробка для цукерок”) для пакування солодощів та інших елітних товарів (“Декоративний мотив”, “Квіти”, “Натюрморт зі сливами”, “Материнство”), листівки: з паризькими краєвидами (“Париж. Площа Згоди”, “Париж. Площа Опери”, “Париж. Нотр-Дам”), присвячені історії України (“Козак-вершник” (*кольор. вкл. б*), “Топак”, “Українка”), вітальні до свят.

Твори, виконані для оформлення “люксових товарів”, за своїми стильовими ознаками належать до Ар Деко, панівного стилю в мистецтві 1920-х – 1930-х років Західної Європи та

Париж. Сакре-Кьор. II пол. XX ст.

США. Характерними ознаками його, по-перше, є поєднання різноманітних елементів модерну, кубізму, експресіонізму, баухаузу, конструктивізму, а по-друге, використання виразних форм “технічного дизайну”, запозичених у новітніх моделях автомобілів, локомотивів тощо. Термін “Ар Деко” походить від назви Exposition Internationale des Arts Decoratifs et Industriels Modernes – Міжнародна виставка сучасних декоративних мистецтв та ремесел, відкрита 1925 року в Парижі. Характерними рисами творів у стилі Ар Деко є декоративність, етнічні, геометричні візерунки, використання дорогих та екзотичних матеріалів (слонова кістка, шкіра крокодила, дорогоцінні породи дерева, срібло, золото). Для представників цієї течії колір, форма та дизайн були важливішими, аніж просто орнамент. Використовувались, як правило, яскраві кольори, абстракція та стилізація замість реалістичних мотивів. Зокрема, в роботі “Алегоричний мотив” (*кольор. вкл. 6*) – молода жінка сидить на софі і простягає троянду казковому (райському?) птаху – відчувається вплив модерну, який використовував сюжети з класичного мистецтва, але в новій, сучасній стилістиці. Характерна для цього стилю і робота “Декоративний сюжет з козерогом”, 1927, з контрастом червоного і чорного кольорів, використаних як символи, та модерним зображенням козерога, образа запозиченого з грецької міфології (за легендою, боже-ственна коза Амалтея, або німфа в образі кози, вигодувала немовля Зевса). Ще один класичний мотив обігрується у роботі “Материнство”, 1935, де у п’яти представлених сюжетах проходить аналогія з відомою класичною “Мадонною з Дитям”. Прикладом використання екзотичних мотивів є “Оранжеві папуги”, а характерне для кубізму прагнення не відтворювати натуру, а створювати нову геометризovanу форму відчувається в акварелях “Декоративний мотив” та “Венеція”.

Як відомо, О. Савченко-Більський активно співпрацював з українськими організаціями та українськими виданнями, бо до кінця життя вважав себе українцем. Він був одним із пред-

ставників так званої “Паризької групи українських митців”, до якої входили відомі українські митці зарубіжжя: Михайло Андрієнко, Климентій Редько, Василь Перебийніс, Микола Глущенко, Василь Ємець, Василь Хмелюк, Олександр Лагутенко, Микола Кричевський, Роман Турин, Олекса Третьяків, Мар’ян Борачок.

Зорганізовані Святославом Гординським в Асоціації Незалежних Українських Митців, представники цієї групи восени 1931 р. взяли участь у І-й виставці АНУМ у Львові. На наступній, спільній виставці українських, французьких та італійських митців 1933 р. у Львові Олександр Савченко-Більський також представив свої роботи, зокрема, дві його акватинти згадуються в каталозі цієї виставки¹¹. Брав участь О. Савченко-Більський й у Всесвітній виставці 1933 р. в Чикаго¹².

Широкий діапазон тематики доповнювався у О. Савченка-Більського розмаїттям технік виконання – рисунок олівцем, тушшю, пастеллю, офорт, пошуар, гуаш, олія.

Заслужують на увагу й іконописні твори художника, зокрема, іконостас, створений у 40-і роки ХХ ст. для церкви святого Володимира Великого, що на Сен-Жермені в Парижі (зараз він прикрашає храм святих Сергія і Вакха та Жировицької Богородиці в Римі). Ще один іконостас, як з’ясувалось нещодавно, можна побачити в українській церкві містечка Шалетт-Візин, де О. Савченко-Більський заповів поховати себе в пантеоні побратимів-українців, серед яких такі відомі постаті, як: В. Прокопович – Прем’єр-Міністр УНР, М. Шульгин – радник місії УНР, В. Савченко-Більський (рідний дядько Олександра Васильовича) – адмірал Чорноморського Флоту.

На схилі літ, у 1983 році О. Савченко-Більському пощастило бодай туристом побувати на Батьківщині. І хоча він так і не побачив рідну Олишівку, але саме після цієї поїздки передав більшу частину своїх робіт в Україну до новоствореного Чернігівського художнього музею, залишивши по собі значний мистецький доробок, добру пам’ять і свій неповторний слід на землі.

-
1. Федорук О. Василь Хмелюк – К.: РВА “Тріумф”, 1996. – С. 9.
 2. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник [репринт]. – К.: Либідь, 1993. – С. 159.
 3. Лист О. Савченка-Більського до Т. Слобожаніної. 13.01.1984 //Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана (далі – ЧОХМ). – Оп. 1, спр. 562, арк. 17.
 4. Спогади З.І. Горбовця. Б/д //Науковий архів ЧОХМ. – Варх-1410, арк. 13-14.
 5. Особистий архів Ірен Годійо.
 6. Лист. Т. Слобожаніної до О. Савченка-Більського. 27.09.1983 //Науковий архів ЧОХМ. – Оп. 1, спр. 562, арк. 19.
 7. Особистий архів Ірен Годійо.
 8. Там само.
 9. Попович В. Олександр Савченко-Більський //Авангард. – Париж, 1973.
 10. Там само.
 11. Сусак В. Українські митці Парижа. 1900–1939. – К.: Родовід, 2010 – С.173.
 12. Климчак М. Перша українська презентація Олександра Архипенка в Америці //Образотворче мистецтво. – К., 2005. – № 2. – С. 73.

Створення та діяльність Чернігівської філії Українського національного союзу в 1918 – на початку 1919 років

У перших числах вересня 1918 року в Чернігові розпочала роботу міська філія Українського національного союзу (УНС). Цей центральний координаційний осередок боротьби за українську національну державність утворився у Києві місяцем раніше (4 серпня 1918 р. про організацію УНС повідомила газета “Нова рада”) на базі Українського національно-державного союзу як опозиція до політики гетьманського уряду. УНС складався з українських політичних партій – партії соціалістів-федералістів, соціал-демократичної робітничої партії, центральної течії партії соціалістів революціонерів, партії соціалістів самостійників та культурно-громадських організацій: Селянська спілка, Учительська спілка, Правниче товариство, Союз залізничників, Поштово-телеграфний союз, Лікарська спілка, “Просвіта”, Всеукраїнський земський союз, Галицько-Буковинська Рада тощо. Ідеологічні та організаційні засади Союзу були викладені у Статуті УНС, хоча принципи об’єднання українських національних кіл – лише у загальних рисах: утворення самостійної української держави; боротьба за владу в Україні, відповідальну перед парламентом; боротьба за демократичний виборчий закон; обстоювання прав українського народу й української держави у міжнародній сфері. Таким чином, Український національний союз, визнаючи в Україні владу гетьмана, збирався легальним правовим шляхом перетворити її на національну державу, засновану на демократичних засадах. Відсутність у Статуті УНС соціальної програми свідчила, що нове об’єднання віддавало пріоритет національним інтересам. Спрощений характер носила й організаційна побудова Союзу. Установчі функції виконували загальні збори, рішення яких вважались правочинними за умови представництва половини кількісного складу партій і організацій засновників. Виконавчим органом УНС була президія, до складу якої входили по два представники від політичних партій та по одному представнику від громадських організацій. Статутом передбачалось утворення широкого громадсько-політичного об’єднання та організація філій УНС на місцях.

Створення Українського національного союзу стало вимушеною відповіддю свідомих громадян на антиукраїнську політичну ситуацію, яка склалася в державі на кінець серпня 1918 року. “Як подивимось пильно навкруги, – писав у ті дні в “Новій раді” представник партії соціалістів-федералістів Макар Кушнір, – “то побачимо, що од большевика-комуніста до найчорнішого монархіста російське громадянство непримиренно ставить до ідеї української державності. Ведуть боротьбу з нею російські партії всякими способами, прагнуть, правда, не до одної мети, але об’єднанні спільним бажанням зруйнувати Україну, як самостійну державу, не дати українському народові стати окремою культурною нацією... Отже, в час надзвичайно відповідальний всі щірі українські патріоти повинні стати твердою ногою в обороні нації і державності в школі та земстві, в “Просвітах” та кооперативах, щоб скувати міцним ланцюгом культурне громадянство з народом”¹.

“Черниговская земская газета” 7 вересня 1918 року вмістила повідомлення про відкриття в Чернігові філії Українського національного союзу, утвореної представниками українських громадських організацій – Селянської й Учительської спілок, “Просвіти”, Поштово-телеграфної спілки та українських партій соціалістів-федералістів, соціал-демократичної робітничої, соціалістів-революціонерів тощо. У жовтні до філії приєдналися представники Чернігівського гуртка активної української молоді – Юнацької спілки, батьківського комітету Чернігівської української гімназії. Очолив філію голова Чернігівської “Просвіти”, секретар редакції “Черни-

говской земской газеты” Іван Омелянович Коновал. Згодом при філії були сформовані бюро та прес-бюро. Спочатку філія розміщувалась у губернській земській управі, у приміщенні “Черниговской земской газеты”, де щодня з 2 до 3 години чергові члени організації приймали відвідувачів², а з кінця грудня 1918 року в колишньому Будинку дворянських зібрань³.

І.О. Коновал.

М.М. Могілянський.

М.І. Шраг.

Коло найактивніших діячів філії можна виявити з публікацій та повідомлень у місцевій пресі. Крім вище згаданого І.О. Коновала, в Чернігівській філії плідно працювали: Микола Ілліч Шраг, український есер, колишній член Центральної Ради, помічник її голови М.С. Грушевського, син знаного на Чернігівщині громадського та політичного діяча І.Л. Шрага; Михайло Михайлович Могілянський, публіцист, літературознавець, адвокат за фахом, на той час голова українського видавничого товариства “Сіверянська думка”; Віктор Іванович Коновал, поет і музикант, син І.О. Коновала; Аркадій Васильович Казка, поет, перекладач, педагог, музикант; Сергій Устименко, член гуртка української молоді; Трохим Голик, секретар філії тощо. Можна припустити, що не залишились осторонь роботи у філії й такі чернігівські українофіли, як Аркадій Васильович Верзилов, колишній міській голова, на той час директор Чернігівської української гімназії; Дмитро Климентійович Лебідь, член Чернігівської “Просвіти” та видавничого товариства “Сіверянська думка”, Гнат Васильович Стаднюк, губернський комісар Чернігівщини за часів Центральної Ради та Директорії, також чернігівський просвітянин тощо.

Основною у діяльності як Чернігівської філії, так і УНС у цілому, були передусім інформаційна робота, як-от: розповсюдження відомостей про поточний момент і пропагування своїх політичних цілей (для чого чернігівці використовували часописи “Черниговская земская газета”, “Чернигівські губернські вісті”, “Чернигівщина”); організація масових заходів, проведення благодійних концертів, лекцій; внесення пропозицій до органів місцевого самоврядування тощо.

Збори Чернігівської філії відбувалися по п’ятницях. Головні питання та проблеми, що розглядались на засіданнях, були пов’язані з поширенням серед населення ідеї української державності, української мови, піднесення національної самосвідомості. Сьогодні, майже через сто років, всі вони не втратили актуальності й у незалежній Україні. Так, на одному з перших засідань, 16 вересня 1918 року Чернігівська філія прийняла серед іншого резолюцію про державну мову в Україні. Чутки про наміри деяких членів гетьманського уряду запровадити в Україні дві державні мови – українську і російську або, навіть, одну російську, збурили

українські кола і змусили чернігівців задекларувати наступне: “Останнім часом, – йшлося в резолюції зборів, – ведеться систематична агітація проти української мови як державної: одні говорять, що ніби-то державною мовою на Україні повинна бути мова російська, а інші вимагають щоб було установлено дві державні мови, себ то, щоб разом з українською за державну мову було визнано і мову російську. Ця агітація проводиться цілком послідовно і придбала особливо небезпечний характер тому, що в ній беруть участь або підприємці, або деякі особи, що належать до уряду Української Держави, або займають вищі судові посади. Згадана агітація веде до нехтування української мови як державної, до утворення такого ладу, за якого на Україні панувала б чужа її народу, державі мова, і тим нищено було б саму ідею української державності. Визнаючи, що за кожним народом треба забезпечити право вживання його рідної мови, що в містечкостях, де значний процент людності не говорить українською мовою, тій людності треба надати цілковите право вживати свою мову і звертатися на ній до всіх урядових і судових інституцій, ми вимагаємо, щоб українська мова, як державна, була б обов’язковою для всіх урядовців і для всіх урядових установ, щоб внутрішнє діловодство та зносини між державними установами відбувались тільки однією мовою – мовою держави, українською мовою, щоб був визначений певний час, протягом якого всі урядовці повинні засвоїти українську мову і ця мова була б визнана для всіх обов’язковою”⁴.

На цьому самому засіданні було підняте питання про “шкідливу діяльність” у повітах так званих гайдамаків та партизанів та про їхнє знущання над селянами. Врешті, у висновку зазначено, що наслідком їхніх дій є цілковите нищення української ідеї.

У жовтні 1918 року Чернігівська філія надіслала дві поздоровчі телеграми: першу – до Кам’янця-Подільського з приводу відкриття у місті Державного українського університету на ім’я ректора університету професора Івана Огієнка: “Чернігівська філія українського національного союзу радіє відкриттю нового огнища української культури, котре, віримо, сприятиме остаточному національному відродженню українського народу. Вітаємо Вас і все свідоме українське громадянство”⁵; другу – до Львова, до Українських установчих зборів з приводу утворення Західно-Української Народної Республіки: “Чернігівська філія національного союзу сердечно вітає перші установчі збори Галичини. Бажає дорогим братам міці і щастя в боротьбі за волю, правду і право. Мріємо про об’єднане життя”⁶.

На засіданнях 21 та 23 жовтня були заслуханні доповіді про організацію українського козацького війська і прийнята погоджувальна резолюція (невдовзі кошовий отаман козацького війська на Чернігівщині Нагаєвський відвідав діячів філії) та обговорені принципові питання місцевих новопризначень. Зокрема, Чернігівська філія висловила рішучий протест з приводу призначення Чернігівською повітовою земською управою на посаду завідуючого шкільним відділом українофоба Гофмана. У прийнятій з цього питання постанові йшлося: “Посилаючись, з одного боку, на існуючі урядові розпорядження в цій справі, а з другого – на постанову останнього губернського з’їзду діячів по народній освіті на Чернігівщині, яка вимагає від керуючих органів у тому числі повітових земств, обережності при призначенні тих чи інших осіб на посади інструкторів, завідуючих і т. п., в розумінні їх підготовленості до праці в українській національній школі, – філія звертає на це увагу Чернігівського повітового земства і підкреслює всю невідповідність зробленого ним призначення, тим більше, що по неповним відомостям д-дій Гофман подав Чернігівському губернському старості заяву про неналежність його до громадянства української держави”⁷.

Невдовзі протест українських діячів отримав несподіване продовження. На початку листопада у “Черниговской земле” повітова земська управа надрукувала “Гласный ответ” на цю постанову, звинувативши філію УНС “в доносе”. У відповідь тодішній виконуючий обов’язки голови Чернігівської філії УНС М. Шраг (І. Коновал перебував на з’їзді “Просвіт” у Києві) на сторінках часопису “Черниговская земская газета” вирішив ще раз пояснити громаді, в чому

полягає причина незгоди філії з кадровими рішеннями Чернігівської повітової управи, та розтлумачити читачам значення слова “донос”: “Філія вважає не відповідним справі народної освіти призначення п. Гофмана, тому що на черзі стоїть справа українізації школи; бажано, щоб справу проводили б люди, котрі прихильно ставляться до українізації та здатні працювати на ґрунті утворення і зміцнення Української Держави та головної її підвалини – української національної культури. До таких людей п. Гофман не належить, не кажучи вже про його власні виступи та заяви. Досить послатися на його статтю “Некоторые итоги”, видрукувану в тому ж числі “Черниговской земли”, в якому вміщено і “Гласный ответ”. Людей, що мають подібні погляди, не можна на нашу думку, ставити на чолі справи народної освіти”. І далі, – “Есть еще обвинувачения нас “в доносы”. До кого “донос” і на кого? З “гласного ответа” управи цього не видно, і можна тільки здогадуватися, що “донос” звернено на неї і зроблено на п. Гофмана. Зазначуємо, протест відноситься до Управи, а не до п. Гофмана і викликаний тим, що вона іде шкідливим шляхом для української школи. Вбачати в цьому донос можуть хіба ті, які не можуть дати собі ради в тому, що таке донос”. Майже пророчими словами закінчує своє пояснення автор: “Прийде час, зрозуміє зденаціолізований наш нарід, хто був з ним і хто йшов проти нього, проти його суверенності, культури, освіти в часи страждання і руїни. Не подякує він тоді і Чернігівській “народній” управі”⁸.

У середині жовтня 1918 року Чернігівська філія звернулася до Центрального комітету УНС і до преси із заявою про те, що у в’язницях протягом кількох місяців утримуються без пред’явлення звинувачень українські громадяни і діячі: в Борзнянській – губернський гласний Крамарчук; у Чернігівській – колишній Остерський повітовий комісар Кривда-Соколенко, колишній член Центральної Ради Одинець; у Конотопській – голова Конотопської земської управи Ганжара, колишній конотопський повітовий комісар Бойко; а також голова Ніжинської земської управи Костенецький та інші особи – Жук, Пороховський, Василенко тощо⁹. Це клопотання філії підтримав голова Чернігівського окружного суду І.Л. Шраг (можемо припустити, що він як голова чернігівського осередку партії соціалістів-федералістів номінально вважався членом філії, хоча активної участі в її роботі не брав), тим більше, що деякі в’язні особисто листами звертались до нього за допомогою. Однак, переважна більшість згаданих в’язнів була звільнена військами Директорії у другій половині листопада – на початку грудня 1918 року.

На одному із засідань філії наприкінці жовтня М. Шраг виголосив доповідь про Український національний союз, були оприлюднені всі останні постанови його Центрального комітету і декларація з приводу формування нового Кабінету міністрів Української Держави (сформований 24 жовтня 1918 р.). У київській пресі ця декларація не була дозволена до друку цензурою.

4 листопада на зборах Чернігівської філії обговорювалась організація збору в губернії коштів на користь Національного фонду. Тоді ж була звернута увага філії на те, що останнім часом майже всі урядові офіційні папери та оголошення видаються тільки російською мовою, що до цього часу написи на адміністративних і громадських установах, на табличках з назвами вулиць тощо зроблені лише російською мовою. Учасники зборів ухвалили, що це – неприродно для губернського міста Української Держави явище і звернули на нього увагу громадян та відповідних громадських і урядових установ.

На початку листопада чернігівська Юнацька спілка закликала молодь Чернігівщини вступати до українських організацій та гуртків, до Юнацької спілки задля поширення культурно-просвітницької діяльності на українському ґрунті, як серед молоді, так і серед широких кіл населення, ставати свідомими українцями, корисними рідному краю: “Браття юнаки, лише в самостійній Україні зможе український народ перетворитися з темної злиденної маси рабів в свідому поступову, культурну націю”, – наголошували юнаки, сповіщаючи при цьому, що спіл-

ка має свій хор, при спілці працюють каса взаємної допомоги, бюро праці і курси української мови¹⁰.

У листопаді філія провела в Чернігові кілька лекцій з політичних та національних питань. З лекціями виступили: член Київського національного союзу, голова закордонної комісії М. Шаповал; М. Шраг розповів про діяльність Київського національного союзу; М. Могилянський висвітлив сторінки історії “українського ренесансу XIX століття”, прочитавши українською мовою лекцію на тему: “Кулішева проблема”. Тоді ж силами філії були організовані два великих концерти, присвячені роковинам смерті М.В. Лисенка: 11 листопада хор Юнацької спілки під орудою М. Ступницького за участі соліста Ігоря Макавейського виконав твори М. Лисенка та К. Стеценка на користь Чернігівської філії УНС, а у грудневому концерті, крім І. Макавейського (баритон), участь взяв А. Казка (тенор). Наприкінці грудня 1918 року Юнацька спілка готувалась до різдвяного концерту колядок і щедрівок, прибуток від якого мали витратити на користь Чернігівської української гімназії.

З приводу сформування 14 листопада 1918 року нового гетьманського кабінету міністрів на чолі з С. Гербелем, людиною виразно проросійських поглядів, Український національний союз зробив заяву про те, що новий кабінет не є кабінетом ані Національного союзу, ані демократичним за своєю сутністю, і через те Союз жодної відповідальності за його діяльність на себе не бере, що Україну може врятувати лише відповідальний національний демократичний уряд¹¹. Наступного дня, 15 листопада, на засіданні повної Ради УНС її провідники В. Винниченко та М. Шаповал доповіли про збройне повстання. Того ж дня на конспіративному засіданні президії УНС з представниками війська, на якому були присутні щойно випущені з в'язниці С. Петлюра та А. Макаренко, обрали Директорію.

Для деяких чернігівських союзівців протистояння з гетьманською владою також закінчилось ув'язненням. Так, 4 грудня за наказом командувача V корпусу генерального хорунжого Дорошкевича в місті були заарештовані п'ять молодих українців, серед яких – М. Шраг та В. Коновал.

Після повалення влади гетьмана Скоропадського 14 грудня 1918 року, Чернігівська філія продовжила свою діяльність. Її голова І. Коновал з другої половини грудня (з № 40 за 1918 рік) почав редагувати газету “Чернігівські губернські вісті” (колишні “Черниговские губернские ведомости”, які з 17 червня 1917 р. почали виходити українською мовою під новою назвою), зазначивши при цьому, що газета видається за участі Чернігівської філії Українського національного союзу. Завдяки цьому дізнаємося, що у другій половині грудня до чернігівської української книгарні прибув з Києва транспорт українських книжок, серед яких поезії, красне письменство, наклад видання словника Д. Лебеда (ймовірно за все, виданий його власним коштом “Російсько-український словник з додатком урядових паперів”)¹².

У ті грудневі дні засідання філії відбувались практично щодня. Так, 27 грудня у своєму

М. Могилянський. Так, у двох числах М. Шраг умістив велику статтю “Що таке Український Національний Союз”, яка закінчувалась рішучим запевненням громадян: “І хоч зараз керівником політичного життя в Україні має стати весь трудовий люд, Трудовий конгрес, проте не закінчилась і роль Національного союзу, який одночасно і в повному контакті з представниками селян, робітників і трудової інтелігенції буде і надалі продовжувати свою велику національну працю”. М. Могилянський писав про життя та творчість Миколи Вороного¹⁴.

Чернігівська філія брала участь у роботі з підготовки проведення Трудового конгресу – вищого тимчасового законодавчого органу Української Народної Республіки. На початку січня 1919 року, згідно з розпорядженням Директорії, у місті була організована губернська комісія по виборах на Трудовий конгрес, яка визначила термін для проведення губернського з’їзду робітників та трудової інтелігенції на 14 січня 1919 року. На з’їзді на Трудовий конгрес від Чернігівщини мали обрати відповідно квоті 9 робітників та 3 представники від інтелігенції. Гурток чернігівської української інтелігенції взяв на себе ініціативу скликати перед з’їздом загальні збори трудової інтелігенції м.Чернігова для ознайомлення з Декларацією Директорії, обміркування питання щодо організації спілки і ради “інтелігентного пролетаріату” міста тощо. Збори, яким відбутися не судилося, призначили на неділю 12 січня 1919 року¹⁵. “Справа скликання конгресу є надзвичайно тяжкою”, – писала “Чернігівщина” напередодні повного краху всіх мрій і сподівань на подальшу розбудову незалежної демократичної країни, – “Короткий час, не спокій в деяких частинах України, труднощі переїздів, неорганізованість так званої трудової інтелігенції, ціла низка інших причин ускладнюють її... На Чернігівщині роботи повітових виборчих комісій ускладнюються тими анексіями, яких пани більшовики, всупереч своїм декларативним заявам, наробили. На жаль ціла серія повітів як: Новозибківський, Суразький, Новгород-Сіверський і інші не зможуть дати своїх делегатів. Але на очищення Чернігівщини від ворогів зараз звернута особиста увага військового командування...”¹⁶.

Принаймні на це сподівались представники Чернігівської філії Українського національного союзу, продовжуючи до останнього дня свободи та молодій демократії працювати на справу державотворення суверенної України.

1. Черниговская земская газета. – 1918. – 24 августа (6 сентября). – С. 2.

2. Там же. – 1918. – 8 ноября – 26 октября. – С. 3.

3. Черниговская земля. – 1918. – 26 декабря. – С. 4.

4. Черниговская земская газета. – 1918. – 7 (20) сентября. – С. 5.

5. Там же. – 1918. – 12 (25) октября. – С. 3.

6. Там же. – 1918. – 1 ноября – 19 октября. – С. 5.

7. Там же. – 1918. – С. 3.

8. Там же. – 1918. – 9–22 ноября. – С. 3.

9. Там же. – 1918. – 1 ноября – 19 октября. – С. 5.

10. Там же. – 1918. – 8 ноября – 26 октября. – С. 4.

11. Там же. – 1918. – 2–15 ноября. – С. 8.

12. Андрійчук Т. Родина Лебедів у національно-культурному житті Чернігова на початку ХХ ст. //Шрагівські читання: зб. ст. і мат. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 89.

13. Чернігівщина. – 1919. – 2 січня. – С. 1.

14. Там само. – 1919. – 2 січня. – С. 1.

15. Там само. – 1919. – 11 січня. – С. 2.

16. Там само. – С. 1.

ДЕМЧЕНКО Т.

Вільнокозацький рух на Чернігівщині (1917–1918 рр.)

Одним із непересічних феноменів Української революції (1917–1921 рр.), 100-річний ювілей початку якої ми відзначаємо у поточному році, стало Вільне козацтво. Сучасний дослідник визначив це історичне явище «як українські добровільні воєнізовані формування 1917–1918 рр., які створювалися за територіальним принципом переважно з метою охорони правопорядку» [1, с. 61]. Тривалий час цей рух досліджували лише в діаспорі. Однак брак достовірної інформації, недоступність джерел призвели до певної фальсифікації його історії, надмірного вихваляння й перебільшування масштабів. У розгорнутій рецензії, що зрештою вилилося в окреме історичне дослідження, на книгу американського історика Ю. Кульчицького «Шабля з плугів: український повстанський рух у Визвольних змаганнях» (Львів, 2000) В. Верстюк вказав на суттєвий недолік цієї праці: «Полягає він у прагненні писати нові книжки без глибокого вивчення джерельного матеріалу, спираючись виключно на стару літературу, яка до того ж сприймається без будь-якого критичного переосмислення старих парадигм та висловів, припорошених пилом давніх ідеологічних баталій. Їх реанімація – очевидний нонсенс...» [2, с. 41].

Однак підхід, що звинувачував Українську Центральну Раду в нездатності належним чином використати потенціал Вільного козацтва для захисту української держави, демонструється і в літературі доби незалежності України. Так, у відповідному томі науково-популярного видання «Україна крізь віки» зазначалося, що «Генеральний Секретаріат, вбачаючи у Вільному козацтві опору влади, затвердив його статут, хоча лідери Центральної Ради з неприхованим скептицизмом ставилися до цього руху. Однак і його сил забракло, щоб забезпечити Україну від суворих випробувань, які на неї чекали» [3, с. 59].

Дослідження з історії Української революції, що почали масово з'являтися уже в незалежній Україні, спростували чимало міфів або принаймні змусили тверезіше оцінювати події й явища, довільне трактування яких їх породжувало. У випадку історії Вільного козацтва варто відразу відмовитися від свого часу поширеної думки, що парамілітарні загони самооборони (при всій масовості й привабливості їх насамперед для селянства) могли стати відразу після заснування надійною військовою силою. Професійний військовий, генерал-лейтенант П. Скоропадський, хоча й був на з'їзді у жовтні 1917 р. обраний почесним отаманом Українського Вільного козацтва, невисоко оцінював його потенціал: на його думку, воно створювалося насамперед «для підтримання порядку; крім того, селянська молодь та й старі, охоче приєднувалися до Козацтва заради шапок з “китицею” і “жупанів”. Більш свідомі захоплювалися романтичними картинами минулого» [4, с. 53].

У висновках своєї ґрунтовної праці В. Лободаєв підкреслив: «У листопаді–грудні 1917 р., незважаючи на активні зусилля українського уряду Вільне козацтво, хоч і досить численне, було порівняно слабким у військовому та організаційному відношенні. [...] Тим, хто переймається значною чисельністю Вільного козацтва, слід пам'ятати, що мова йде про вільнокозацькі товариства, які склалися переважно з необізнаних з військовою справою юнаків, а подекуди і жінок, і ставили перед собою не лише “охоронні”, але й культурно-освітні завдання» [1, с. 298].

Однак події глобального масштабу, що сталися на зламі ХХ–ХХІ ст., змусили ще раз переглянути усталені погляди на феномен вільнокозацького руху. В середині листопада 2016 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка була захищена докторська дисертація запорізького дослідника В. Бондаренка на тему «Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.)». Науковець обґрунтував актуальність теми досліджен-

ня зростанням ролі парамілітарних формувань, які активно діяли в багатьох війнах і збройних конфліктах [5, с. 1]. Війна путінської Росії проти України, очевидно, підтверджує цей висновок й робить проблему особливо злободенною. Вплив війни на Сході України позначився як на дослідженнях, так і на науково-популярних працях сучасних українських істориків [6; 7; 8]. Варто відзначити, що й іноземні дослідники зацікавилися тими російськими козацькими формуваннями, що воювали у недавніх війнах у Росії й воюють тепер в Україні на боці агресора. Так, американський дослідник М.Х. Ван Херпен у книзі з промовистою назвою «Війни Путіна» цілий розділ присвятив розгляду цього питання [9, с. 192–202].

Авторський колектив «Нарисів історії Української революції» виважено, з урахуванням напрацювань підійшов до аналізу питання про феномен вільнокозацького руху. У праці дано стислий, але переконливий аналіз причин, що зумовили його зародження, географію, чисельність. Поява козацтва пояснюється «зростанням розрухи в Україні». Не тільки дезертири, але й регулярні частини вдавалися до мародерства, вбивств. «Тимчасовий уряд виявився нездатним задовольнити потреби армії. В останній не вистачало ні зброї, ні амуніції, ні продовольства. Уряд не зміг вирішити аграрне питання, яке хвилювало мільйони солдат», – констатували історики [10, с. 186–187]. Реалії революційного повсякдення були сповнені і соціальними конфліктами, і спробами радикально налаштованих політичних сил (переважно лівого спрямування) максимально «розгойдати» ситуацію, і не менш затятим прагненням правих відновити status quo. Досить часто весь тягар цього клубка суперечностей падав на плечі селян, бо тільки вони могли забезпечити країну продовольством, і змушував їх діяти. Ці тези легко ілюструються і прикладами, взятими з чернігівського життя.

Як відомо, вільнокозацький рух зародився на півдні Київської губернії, в селах Гусаківської волості Звенигородського повіту, ще у квітні 1917 р. Досить швидко ідея засновувати загони самоборони, щоб захищатися від усіх, поширилися по всій Україні. Наприкінці літа 1917 р. Центральна Рада і Генеральний Секретаріат «впритул підійшли до розв’язання проблеми “вільного козацтва”» [10, с. 186–193]. Українському Генеральному Військовому Комітету (далі – УГВК) було доручено очолити цей рух і спрямувати його в рідше підтримки української державності.

Вересень 1917 р. став періодом «високої активності в плані організації “Вільного козацтва”». На 1 жовтня відділ УГВК зареєстрував 72 осередки у 7 українських губерніях. Це понад 15 600 осіб. Однак у Києві знали про значно більшу кількість незареєстрованих товариств. Їх нарахували приблизно 300, а загальну кількість учасників руху визначили в межах 55–60 тис. осіб [10, с. 192–193]. На жаль, у «Нарисах» дані по Чернігівській губернії не були оприлюднені. В іншому виданні зазначено: на Чернігівщині було 7 зареєстрованих товариств і 605 козаків [7, с. 296–297]. У «Нарисах» згадуються населені пункти, де заснували вільнокозацькі сотні – Ніжин, Остер, Сосниця, але конкретних фактів не наведено. У монографії В. Лободаєва жодної інформації про цей рух на Чернігівщині не виявлено.

Однак існує джерело, яке дає підстави стверджувати, що чернігівські селяни не залишилися осторонь процесу формування товариств, в яких вони небезпідставно вбачали зародок «вільного життя». «Черниговская земская газета» (далі – ЧЗГ) достатньо повно висвітлила це питання на своїх шпальтах. Інша річ, що, крім матеріалів ознайомчого характеру, які надходили з Києва від Генерального Секретаріату та УГВК, інформація загалом стосувалася лише сіл Борзенського повіту. Певними винятками можна вважати повідомлення про заснування товариства у с. Мутин Кролевецького повіту [11, 17 жовтня (№ 80), с. 5] та намір сільської громади Шабалинівської волості Сосницького повіту, яка після заслуховування III Універсалу Центральної Ради ухвалила рішення: заснувати у волості Вільне козацтво [11, 8 грудня (№ 94–95), с. 5]. Однак цілком очевидно, що далеко не вся інформація щодо подібних ініціатив сільських громад потрапляла на шпальти газети, хоча редакція охоче її друкувала. Скласти на основі цього джерела мапу заснування (або принаймні задекларованих намірів) осередків вільного козацтва неможливо, а інших джерел не збереглося.

Єдиний конкретний документ, що потрапив до сучасних наукових видань, це високо оцінений В. Верстюком «Статут вільного козацтва с. Рожнівки Борзенського повіту», «де утворився козацький гурт ім. гетьмана Петра Сагайдачного в кількості 160 осіб». Документ «засвідчує, яку політичну дистанцію пройшло українське селянство протягом кількох місяців революції» [12, с. 435]. Вчений використав текст статуту, який спочатку був оприлюднений у «Новій раді» (8 жовтня 1917 р.), згодом його вмістили у ЧЗГ.

Дослідники вільнокозацького руху не випадково підкреслювали, що цей рух – «це місце до дослідження селянського повстанського руху, який був чи не найхарактернішою особливістю Української революції» [12, с. 460]. В. Лободаєв наголосив, що «вливання в нього як командирів та інструкторів демобілізованих вояків-фронтовиків, посилювало боєздатність, але водночас агресивність і жорстокість. Це зумовлювало перетворення громадських воєнізованих товариств на суто повстансько-партизанські загони» [1, с. 301].

Очевидно, існували й інші фактори, що призвели до переформатування вільного козацтва в повстанський рух, який не тільки не завершився з поразкою революції, навпаки, набув нового імпульсу після захоплення України більшовиками. На Чернігівщині ОГПУ виявляло й заарештовувало колишніх вільних козаків Борзенського повіту ще й на початку 1930-х років. У нещодавно оприлюднених протоколах допитів заарештованих селян можна з'ясувати прізвища тих козаків, котрі вписувалися до сотень 1917 р. [13, с. 222–235]. На превеликий жаль, ці ж документи показали, що провокатором (свідомим і корисливим) став один з ватажків загону – Петро Репій. Відомий ічнянський краєзнавець В. Балабай писав, що він «мав добрі організаторські здібності та міцні патріотичні переконання» [14, с. 120]. Однак у кінцевому підсумку перемогла жадібність або й страх: П. Репій став «стукачем» [13, с. 145, 147]. Жалюгідною виглядає його запопадливість у виказуванні тих селян, кого ж сам намовив вступати до «контрреволюційної організації», особливо у порівнянні з відповідями на допиті іншого заарештованого – Андрія Гальченка: «У період існування на Україні Центральної Ради в нашому селі з ініціативи Павлюти Федора було організовано загін “Вільного козацтва”, до якого примкнув і я.

Пішов у цей загін тому, що абсолютна більшість жителів нашого села була налаштована проти більшовиків, поділяла погляди петлюрівщини, і ми вважали, що Центральна Рада є найближчою і найвідданішою українцям владою» [13, с. 220].

Однак і від цих добровільно-примусових зізнань є певна користь. Маємо уявлення про масштаби руху, стали відомі прізвища учасників і навіть ті засади, на яких базувалося звинувачення у ворожих діях проти радянської влади: «Стратієвський Роман Хведорович – часто-густо співає пісню “Ще не вмерла Україна”» [13, с. 229]. Досить переконливим виглядає й висновок про наступність вільнокозацького руху, селянського повстанського та ймовірних виступів початкового етапу насильницької колективізації.

Темою нашого повідомлення є дослідження вільнокозацького руху на початковому етапі революції у декількох населених пунктах Борзенського повіту Чернігівщини, який справедливо вважався найбільш українським повітом губернії. Досі інформація про прояви цього руху не була систематизована й проаналізована.

Вільнокозацьким рухом не були охоплені села всього повіту, тому доводиться трактувати його як результат дії ще одного комплексу причинно-наслідкових зв'язків. Попри ґрунтовний аналіз причин, що зумовили зародження вільнокозацького руху в науковій літературі, варто відзначити ще один суттєвий фактор: наявність у селі чи групі сіл достатньо впливових і авторитетних людей, які могли б очолити загони вільних козаків не тільки як військові організатори й командири, але насамперед об'єднати сільську громаду довколо ідеї української державності, національного війська, надати цим прагненням сакрального характеру, показати їх як цілком досяжні цілі. Бажання відродити козацтво побутувало у середовищі селян, змушених одягнути військову шинелю в роки Першої світової війни. Ще 18 березня 1917 р. на велелюдних зборах

чернігівських українців представник солдатів Пелехів закликав до формування «охочекомонних» полків під українським прапором і «щоб командири були українці», і за таких умов: «Ми покажемо себе як колись показали себе славні запорожці. Серед нас витає дух борців наших, а на чолі їх Тарас Шевченко. Треба і нам боротись, і тому записуйтесь до охочекомонних полків» [11, 24 марта (№ 24), с. 6]. Очолити рух могли б насамперед представники сільської інтелігенції, однак на шпальтах ЧЗГ часто зустрічаються скарги на байдужість, а то й відверту ворожість сільських вчителів до українського руху взагалі. Так, 25 червня 1917 р. на волосному сході у с. Петруші Городнянського повіту (тепер Ріпкинського району) деякі представники місцевої сільської інтелігенції зарекомендували себе як «злючих» українофобів. Щоправда, автор допису із задоволенням констатував: «Населення пасивно вислуховує противників українізації і більше схиляється в бік рідного Києва» [11, 18 июля (№ 54), с. 10].

Декільком селам Борзенського повіту пощастило, бо в них виявилися харизматичні особистості, що стали лідерами руху. У селі Берестовець це був місцевий священик Іван Євфимовський. Він відзначався палким українським патріотизмом, прагнучи, щоб українську мову допустили до богослужіння. Щоправда, така його ініціатива була не тільки не підтримана чернігівським духовенством, але й виступити на надзвичайному з'їзді духовенства Чернігівської єпархії йому не дали [11, 1 сентября (№ 67), с. 5]. Утім, берестовецькі священики, не чекаючи на спеціальний дозвіл, «ще з днів революції» стали в літургії згадувати УЦР, «вільний народ український та його славне військо», проголошували «вічну пам'ять» «славним борцям за волю України» [11, 17 октября (№ 80), с. 3]. Отець Євфимовський став на чолі процесу українізації громадського життя села взагалі, організовуючи «Берестовецьку селянську спілку», збір коштів на потреби армії, впливав на хід виборів до волосного земства, активно включився у виборчу кампанію до Всеросійських установчих зборів та Української Установчої Ради (так у тексті). Показово, що мабуть саме це бурхливе громадське життя робило такими цікавими й змістовними його дописи до ЧЗГ та київської «Нової ради». Якраз з цієї останньої орган чернігівських земців передрукував стислу замітку про те, що священик с. Берестовець готує до друку книжку «Куліш у спогадах селян» [11, 6 октября (№ 77), с. 3]. Іван Євфимовський був молодим священиком. К. Самбурський писав, що духовну семінарію він закінчив у 1915 р. Після поразки Визвольних змагань брав активну участь в українізації церковного життя на Чернігівщині. Але зрештою у 1924 р. зрікся сану [15, с. 576]. Ймовірно, до роду цього сільського провідника віри й культури належав і чернігівський історик, архівіст, краєзнавець Володимир Степанович Євфимовський (народився в 1899 р. в с. Берестовець), репресований у 1930-ті роки [16, с. 340].

У селі Прохори, ймовірно, українське громадське життя концентрувалося довкола місцевого учителя Євдокима Коломийченка. Його син Федір був помітною постаттю доби революції, редактором журналу «Шлях», який, до речі, постійно пропагувала на своїх шпальтах ЧЗГ. Інший син, Петро, теж вирізнявся українськими переконаннями. Доля братів склалася трагічно: обидва були репресовані в 1930-ті роки [17; 18; 19]. Однак на початковому етапі революції вони щиро вірили в швидку й безболісну перемогу і, як впливає із газетних дописів, спромоглися передати цю віру своїм односельцям. Певну позитивну роль відіграли й солдати, що зазвичай після поранення поверталися одужувати до рідних домівок. У с. Прохори вони заснували спілку й постановили виконувати накази тільки Центральної Ради [11, 21 июля (№ 55), с. 8].

Нарешті у с. Рожнівка, очевидно, позначився вплив його уродженця В. Андрієвського, помітної постаті національно-визвольного руху на Чернігівщині [20]. На Борзенщину він з родиною перебрався з Кролевецького повіту після того, як наприкінці 1917 р. Борзенське повітове земське зібрання обрало його не тільки членом місцевої управи, а й заступником голови [20, с. 177].

Дописи, що системно, а не спорадично з'являлися в місцевій періодиці, очевидно, суттєво підвищували самооцінку місцевих мешканців, принаймні активної частини громади. Скажімо,

прохорці вельми пишалися своєю спілкою «Прохорська молодь» [11, 7 юля (№ 51), с. 4]. На урочистостях, що відбувалися на могилі П. Куліша, представник спілки закликав заснувати у кожному селі подібну організацію [11, 15 августа (№ 62), с. 7].

Важливим фактором стало й доброзичливе ставлення до нової київської влади в особі Центральної Ради і Генерального Секретаріату редакції популярної на Чернігівщині земської газети. Саме з її повідомлень зацікавлені особи могли дізнатися про заснування Вільного козацтва, усвідомити, що цьому організованому рухові сприяє УЦР. Що повинні були відчувати селяни, прочитавши нарис про з'їзд київського селянства, що відбувався у приміщенні Педагогічного музею. Виклад журналіста не виглядав сухим протокольним звітом, а навпаки, викликав симпатію до його учасників. Ось як було описано типового козака – делегата з'їзду: «Йому 62 роки, сиві вуса, сиве волосся, але козацький жупан, застібнутий на всі гудзики і підперезаний поясом з вицяцькованим сріблом кінжалом, хоч і з дешевенького сукна, хоч уже і добре поношений – не в силі сховати ще статної фігури. Загальний рішучий настрій з'їзду, бадьоре слово організатора, – молодить дух старого козака, захоплює його серце. І в тім захваті, разом з залю, що часто перебиває промовця гучними оплесками, плеще старий козак у долоні в честь ідеї вільного козацтва, що має обороняти права вчорашніх рабів від завтрішніх гнобителів» [11, 19 сентября (№ 72), с. 7]. Ці останні слова тепер сприймаються не як влучна метафора, вони звучать грізною пересторогою й трагічним пророцтвом.

Звичайно, прямого впливу годі шукати, але все ж варто підкреслити, що 3-й селянський з'їзд Чернігівщини, що зібрався трохи пізніше, заслухавши доповідь представника Генерального Військового Комітету, ухвалив рішення «заводити» організації Вільного козацтва за зразком і під проводом вище названої інституції [11, 10 октября (№ 78), с. 7].

Якщо вважати заснування вільнокозацького осередку в тому чи іншому селі показником певної зрілості національної свідомості й розуміння нагальної потреби самоорганізації, то потрібно відзначити, що першими на цей шлях стали мешканці с. Рожнівки. Стисла інформація у рубриці «По Чернігівській губернії» повідомляє: «Хлібороби с. Рожнівки Борзенського повіту на Чернігівщині бажаючи стояти на варті волі та спокою на Україні, заснували в селі “вільне козацтво імені гетьмана Петра Сагайдачного”. Записалось 160 душ. Сотником обрано Хведіра Павлюту. На загальній нараді Рожнівське вільне козацтво ухвалило: 1) слухати й коритись тільки Українській Центральній Раді та Генеральному Секретаріату як єдиному українському урядові; 2) боротись з контр-революційною силою на Борзенщині; 3) дбати про культурно-освітній бік як вільного козацтва, так і всього селянства; 4) боротись з ворогами українізації шкіл та культурно-просвітних течій» [11, 13 октября (№ 79), с. 4]. Так стисло було передано зміст статуту, що складався з 15 пунктів. Повторимо ще раз ту оцінку, яку отримав цей документ у відомого історика В. Верстюка: «“Статут” засвідчує практичну відсутність історико-романтичної риторики, яку політичні реалії відтіснили на другий план. Натомість є чітке розуміння політичного моменту: необхідності підтримувати УЦР і Генеральний Секретаріат, підтримувати волю і спокій в Україні» [2, с. 66]. Повний текст Статуту товариства з'явився на шпальтах ЧЗГ наприкінці грудня 1917 р. [11, 25 декабря (№ 98–99), с. 6–7]. У тому ж числі вмістили й інформацію про заснування 12 грудня у с. Берестовець нового товариства – вільного козацтва. На нього «покладають великі надії на селі, як на одну з міцних організацій, котра у згоді з “Просвітою”, “Селянською Спілкою” та іншими економічно-культурно-просвітними інституціями дасть певний лад на селі, забезпечить його од заколотів та ріжних нещасних випадків» [11, 25 декабря (№ 98–99), с. 5]. Інформації про створення ще в якомусь із сіл Борзенщини вільнокозацьких осередків не виявлено. Хоча в літературі фігурують дані про наявність загону в Борзні [6, с. 284], але доступними нам джерелами вони не підтверджуються. Дуже швидко, в умовах першої агресії Радянської Росії проти УНР, вільним козакам довелося відбивати атаки ворога, захищаючи свої домівки. Саме тоді на підступах до Рожнівки, очевидно, й загинув (або потра-

пив у полон) очільник Борзенської повітової земської управи В. Андрієвський [21; 20, с. 179]. Ймовірно, в ході цих же боїв було вбито й сотника Рожнівського загону Ф. Павлюту [13, с. 222]. Вільним козакам, які не захотіли коритися ворогові, залишалося приєднатися до Куреня смерті отамана Ангела або іншого «батька». Логіка жорстокого протистояння призвела до перетворення на загал мирних, овіяних романтикою козацьких звитяг товариств у повстанський рух. Але то була вже інша історія.

Підсумовуючи матеріал про початковий етап вільнокозацького руху, відзначимо, що, на відміну від південних повітів Київщини, де рух зародився стихійно ще навесні 1917 р., на півдні Чернігівщини він оформився значно пізніше – восени й навіть взимку того ж року під впливом пропагандистських зусиль УЦР, Генерального Секретаріату та усвідомлення селянською громадою нагальної потреби захисту. Однак упродовж 1917 р. на першому місці перебували завдання національно-культурної роботи. Характер діяльності товариства, вкрай швидко й радикально, довелося змінювати вже в ході війни.

1. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні (1917–1918 рр.). – К.: Темпора, 2010. – 672 с.: іл.
2. Верстюк В. «Вільне козацтво» в полоні історіографічної традиції. Юрій Кульчицький *Шабля з плугів: український повстанський рух у Визвольних змаганнях*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 260 с. //Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2001. – Вип. 6. – С. 40–84.
3. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 320 с.: іл. – (Серія «Україна крізь віки»; т. 10).
4. Скоропадський П.П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 /Упоряд. І. Гирич. – К.: Наш формат, 2016. – 480 с.
5. Бондаренко В.Г. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.): Автореф. дис. ... доктора іст. наук. 07.00.02 – Всесвітня історія. – Львів, 2016. – 41 с.
6. Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. – К.: Вид. дім «Стилос». – Т. 1. – 608 с.
7. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років /Авт. кол.: А. Руккас, М. Ковальчук, А. Папакін, В. Лободаєв. – Харків: Книжк. клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 352 с. – (Серія: «Історія без цензури»).
8. Подобєд П. З-під Конотопа до Аризони: невігдані історії вояків Армії УНР. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017. – 340 с.: іл.
9. Ван Херпен М.Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. – Харків: Віват, 2015. – 304 с.
10. Нариси Української революції 1917–1921 років: У двох кн. /Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівник) та інші. – К., 2011. – Кн. 1. – 390 с.
11. Черниговская земская газета. – 1917.
12. Історія українського козацтва: Нариси у двох т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.: іл.
13. Моренець В., Шевченко В. Ічнянці в Армії УНР: штрихи до літопису боротьби українців проти російської окупації у перше десятиріччя після більшовицького перевороту 1917-го року. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 296 с.: іл.
14. Балабай В.І. На землі ічнянській. – Ніжин: ТОВ «Вид-во “Аспект-Поліграф”», 2004. – 288 с.
15. Самбурський К. Щоденники 1918–1928 рр.: Гірка українська історія очима псаломщика з Гужівки /Упоряд. В. Моренець, В. Шевченко. – К.: Гнозис, 2015. – 1024 с.: іл.
16. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 340.
17. Онищенко Н. Брат світла і сонця //Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 105–108.
18. Онищенко Н. Федір Коломийченко – редактор журналу «Шлях» //Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 71–75.
19. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область /Упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – Кн. 5. – С. 418.
20. Демченко Т. Василь Андрієвський: штрихи до біографії //Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К., 2013. – Вип. 9. – С. 168–180.
21. Черниговская земская газета. – 1918. – 6 (19) апреля (№ 27–28). – С. 2.

ЕТКІНА І.

Чернігівський губернський революційний трибунал у 1919–1921 роках: до постановки питання

Судова система – лакмусовий папірець стану держави і одна з найболючіших топ-тем у сучасному українському суспільстві. За роки незалежності судова система України так і не змогла позбутися радянськості і набути справжнього демократичного змісту. Одна з причин цього, на наш погляд, це неусвідомлення суспільством витоків та принципів радянської судової системи, яка почала формуватися під час буремних подій 1917–1921 років, а її важливою ланкою стали революційні трибунали.

Історія Чернігівського губернського революційного трибуналу системно не досліджена, хоча його вироки широко використовувалися для підготовки проекту «Реабілітовані історією», окремі документи – у працях чернігівських істориків, зокрема, В. Розстального та С. Сергєєвої в рамках теми «червоного терору» – більшовицьких репресій [1; 2]. Процесуальний бік діяльності революційного трибуналу, його склад, взаємодія з іншими судовими та каральними органами більшовицької влади на час її становлення в Україні на сьогодні не вивчені.

Створення революційних трибуналів уперше законодавчо закріплене більшовицькою владою в Декреті про суди від 22 листопада 1917 р. Їм були надані функції боротьби проти контрреволюційних сил, а також мародерів, спекулянтів і зловживань чиновників [3, 124–126]. Декрет був доповнений Положенням зі створення революційних трибуналів від 28 листопада 1917 р. [3, 127–128], відповідно до якого обвинувачами та захисниками у них могли бути, мовою оригіналу, «все неопороченные граждане». Однак у кожному випадку вони призначалися самими ж ревтрибуналами та слідчими комісіями (орган попереднього слідства), отже, підсудний від початку був позбавлений права обрати собі захисника.

Принципово важливий п. 12 Положення: «У межах своїх рішень революційні трибунали вільні у виборі засобів і заходів боротьби з порушниками революційного порядку». Тут же містився і перелік можливих покарань, що могли застосовуватися революційними трибуналами: грошовий штраф, громадський осуд, позбавлення громадської довіри, примусові громадські роботи, позбавлення волі, висилка за кордон тощо. Одна примітка давала великий простір для самодіяльності місцевому правосуддю: «Ці правила, видані на підставі п. 8 Декрету про суд, рекомендуються керівництву місцевих рад, які самостійно організують роботу трибуналів».

Замість верховенства права за цими документами впроваджувалася так звана «революційна доцільність», тобто довільне трактування розпливчато сформульованих норм, та об'єднання в одному органі функцій попереднього слідства і судового процесу. Та й самі норми мали рекомендаційний характер, що давало великий потенціал для т. зв. «революційної творчості народних мас». Таким чином, можемо стверджувати, що ці судові органи практично ставилися над законом, а змагальність сторін у процесі набувала суто формальних рис.

В Україні революційні трибунали було запроваджено декретом харківського радянського уряду від 4 січня 1918 р. на основі російського аналога. Однак прихід німецьких військ в Україну унеможливив реалізацію цього документа. Після відновлення більшовицької влади в Україні на початку 1919 р. відновилися і діяльність ревтрибуналів.

Тимчасове положення від 20 лютого 1919 р. запроваджувало по одному революційному трибуналу на губернію. Число членів трибуналу встановлював губвиконком, але не менше 15 осіб. Справи розглядалися у складі 5, а з березня 1920 р. – 3-х членів трибуналу. Попереднє слідство здійснювали особливі народні слідчі. Для збереження форми змагальності сторін

створювалися колегія обвинувачів і колегія правозахисників. До компетенції трибуналів належали справи про «контрреволюційні злочини», державну зраду, шпигунство, злочини за посадою, спекуляцію, а також справи про інші злочини, які передавалися на розгляд трибуналів за постановами губвиконкомів. У 1920 р. компетенцію трибуналів було розширено: їм передавалися справи про бандитизм, розбої, грабежі, розкрадання та деякі інші злочини. Трибунали вже мали право засуджувати винних до різних мір покарання, аж до розстрілу. Для розгляду скарг на їхні вироки був створений Верховний касаційний суд, а наприкінці травня 1919 р. Верховний революційний трибунал України, який розглядав справи особливої важливості як суд першої інстанції [4, 15].

Щоб дослідити, як ця система впроваджувалася в Чернігівській губернії, необхідно в першу чергу розглянути склад губернського трибуналу. З початку існування в 1919 р. його очолював Т. Михелович. Слід зазначити, що ідейних або елементарно грамотних більшовиків на Чернігівщині було вкрай мало, тому вони обіймали декілька посад водночас. Так, Михелович передусім посідав найвищу посаду в більшовицькій ієрархії губернії – голова губревкому, тому даних про нього серед анкет інших співробітників трибуналу нами не виявлено.

Заступником голови ревтрибуналу на початку його діяльності став Григорій Андрійович Рубан, 25 років, зарплата 3 600 рублів. Вказана в анкеті домашня освіта по суті означала відсутність будь-якої. В армії не служив. Цікаво, що у графі «Майновий стан» всі співробітники заповідливо зазначали, що «не мають жодного», вочевидь маючи на увазі відсутність великих земельних маєтків та засобів виробництва. У більшовицьку партію вступив 15 грудня 1918 р. До лютого 1917 р. був хліборобом та сільським писарем. До жовтневого перевороту (в анкетах 1919 р. однаковою мірою використовуються терміни і «революція», і «переворот») – голова Хільчицького (у документі Хільчанського – І.Е.) волвиконкому, член повітового Новгород-Сіверського виконкому, заступник голови Новгород-Сіверської повітової земельної управи, голова Хільчицького волревкому. Але вже у 1918 р. кар’єра Г. Рубана швидко пішла вгору: у м. Почепі став товаришем голови Чернігівського губвиконкому і завідувачем губвідділу охорони здоров’я [5, 4–6]. Справа в тому, що в 1918 р. практично існували дві Чернігівські губернії: одна у складі Української Держави гетьмана П. Скоропадського, друга – більшовицької Росії, до якої відійшли 43 північні волості, в тому числі й Хільчицька, з центром у м. Почепі, де створили «кузню» більшовицьких кадрів [6, 116]. Так Г. Рубан з діяча волосного та повітового рівня перестрибнув на рівень губернський.

Дмитро Васильович Країнський, мешканець Чернігова, дворянин, що багато років займав посаду тюремного інспектора, описує Григорія Рубана як чоловіка величезного зросту, широкоплечого, схожого на матроса, у піджаку з короткими рукавами, косоворотці, чоботях, вигляд якого видавав простолюдина зі страшним та злісним виразом обличчя. Коли йому власноруч доводилося писати вироки, перо погано слухалося, місцями слова та цілі фрази були нашкрябані на папері майже без сліду чорнила, що відразу видавало його як малописьменну людину. Відвідавши тюремний музей, створений Країнським, він страшенно розчулився і замилувався солом’яною коробочкою, зробленою арештантом Новгород-Сіверської тюрми, на якій побачив прізвище вже покійного на той час рідного брата, кримінального злочинця [7, 50–51].

Кадровий склад губревтрибуналу був плинний: у травні–серпні 1919 р. бачимо зовсім інші прізвища. Причину різкої зміни кадрів слід шукати у наближенні військ Денікіна та браку кадрів для ревкомів і надзвичайних органів влади. У цей період губревтрибунал складався з 14 осіб на чолі з тимчасово виконуючим обов’язки голови 42-річним Миколою Вільгельмовичем Ієгерманом. З 14 членів губревкому (за інструкцією мало бути 15) – 2 кур’єри, 2 друкарки (25 і 18 років), 3 діловоди. Діловод Марія Степанівна Ботан була заміжня, а її чоловік працював помічником завідувача карального підвідділу. Як бачимо, Чернігівський губревтрибунал мав усі засоби для невідкладного покарання засуджених за його вироками. Серед членів губревтрибуналу були зовсім молоді: член трибуналу Мордух Бабін та секретар колегії обвинувачів Феодосій Герасимович Смолічев мали по 19 років, секретарю трибуналу Адаму Вікентійовичу Владичко виповнився 21

рік. Попереднє слідство вели 2 народні слідчі: Готгольд Денисович Берзін, який до цього встиг попрацювати писарем у штабі Першої Латиської стрілецької бригади, та Яків Йосифович Хількевич [8, 3].

У грудні 1919 р. в установі з'явилася яскрава постать – Грінкруг Неофіт Ісакович, що посів посаду голови слідчої комісії за рекомендацією політичного відділу 12-ї армії. Зарплатня його складала 3400 рублів. Він був ідейним комуністом, у більшовицькій партії перебував з 1908 р. Вчився на 4-му курсі юридичного факультету Бухарестського університету. Служив у лавах Червоної армії на Східному фронті з дня Жовтневого перевороту. До Лютневої революції працював у більшовицькому підпіллі, але водночас був секретарем Колчака на «Алмазі» – крейсері Миколи II [5, 13]. Згодом, Грінкруг, який за власним бажанням вийшов з ВКП(б) через незгоду з НЕПом, командиром дивізії РСЧА придушував басмачів у Середній Азії. Але у жовтні 1921 р. циркуляром ВЧК Неофіта Ісаковича було оголошено у всеросійський розшук, бо за втечу під час евакуації революційним військовим трибуналом 12-ї армії він був засуджений до розстрілу. Проте Грінкруг переcheкав цю бурю, став юрисконсультом Московського управління Цивільного повітряного флоту, звідки був звільнений у 1937 р. Але на диво для покоління свідків революції дожив до 1972 р. [9]. Символічно, що в Чернігові іногородні службовці трибуналу мешкали в колишньому будинку окружного суду.

Допомагати Грінкругу призначили члена слідчої комісії Дмитра Миколайовича Азявіна, 19 років, що до цього працював у м. Ревелі в Головному управлінні порту. В 1918 р. Д. Азявін працював у північній, більшовицькій, частині Чернігівської губернії в юридичному відділі Середино-Будського повітвиконкому. В квітні 1919 р. вступив до більшовицької партії [5, 14].

Наприкінці 1919 р. посаду секретаря губревтрибуналу посідав Василь Савович Безрученко, отримуючи за це 3200 рублів. До більшовицької партії він не вступав, проте вважав себе ідейним комуністом і пролетарем, хоча до 1917 р. працював службовцем Чернігівського губернського правління, а після приходу більшовиків – у губернських радянських установах [5, 7]. Варто підкреслити, що всі безпартійні службовці губревтрибуналу обов'язково зазначали своє «найдоброзичливіше», «співчутливе» ставлення до радянської влади.

Про вищу освіту написала лише діловод Есфірь Давидівна Турова, 22 років, хоча ще навчалася на 3-му курсі економічного факультету Київського комерційного інституту [5, 8]. Досліджуючи журнали реєстрації звинувачених за 1919–1920 роках, ми легко ідентифікуємо її акуратний почерк та грамотність серед безграмотного діловодства інших осіб.

Таким чином, проаналізувавши наявні анкетні дані співробітників Чернігівського губревтрибуналу 1919 р., ми можемо упевнено засвідчити, що жоден з них не мав закінченої вищої освіти, тим більше – юридичної. Найвищим досягненням у цьому сенсі були 3 курси Бухарестського університету Н.І. Грінкруга, який вів попереднє слідство в Чернігові, але невдовзі змушений був переховуватися від ЧК за вироком подібної установи. Це дає підстави для сумнівів у компетентності, фаховості співробітників трибуналу. Але більшовицька влада очікувала від них не фаховості, а швидкої розправи з класовими та ідейними ворогами.

Обіг справ губревтрибуналу був величезний. Достатньо сказати, що, за нашими підрахунками, через журнали реєстрації звинувачених у 1919–1920 роках пройшли 2322 особи, але цю цифру можна збільшити у декілька разів, адже губревтрибунал тих часів міг звинувачувати не лише фізичні, а й юридичні особи (наприклад, ревком чи надзвичайна комісія), список членів якої у журналі не зазначався [10]. Про активність роботи свідчить і великий обсяг фонду губревтрибуналу в Державному архіві Чернігівської області – понад 7 тисяч одиниць зберігання.

Однією з найпоказовіших справ з розгляду контрреволюційних злочинів стала справа громадянина Чернігова Ісаака Аврамова Шварца, слухання якої відбулося 24 березня 1919 р. на першому засіданні губтрибуналу. Головував Г. Рубан, обвинувачення представляв Абрамов, захисниками були Галембський та Антоненко. Обвинувачення варте того, щоб його навести повністю: «Навесні минулого року гетьманський уряд в Україні, покірний волі поміщиків, став

запроваджувати в життя положення про відшкодування всіх збитків, яких зазнали поміщики під час революції. В основу нового порядку була покладена повна безкарність одних (поміщиків) і найсуворіші репресії до інших (селян). Все це супроводжувалося репресіями проти селянства. Ця форма та порядок відшкодування збитків вже у той час визначалася словом «грабіж». Місцеві чернігівські поміщики, як от: Молявко, Комаровські, Посудевська, Глуховський, запрошують як спеціаліста зі збору «контрибуцій» приватного повіреного Шварца. Район діяльності Шварца визначався селами Шибиринавка, Рогоща, Пльохів, Левоньки, Скугарі. На цьому закінчується робота поміщиків, на арену впливає спеціаліст – провідник безправного поміщицького закону. До збору контрибуції Шварц приступає шляхом погроз, арештів, із залученням німецьких загонів. Так, у с. Пльохів, пропонуючи селянам зібрати 100 тис. рублів на відшкодування збитків поміщика, Шварц каже: «Якщо ви не знесете всі гроші впродовж доби, то ми заберемо всю вашу худобу, навіть і склянки заберемо та надішлемо до вас каральний загін, який шкіру з вас зніме». У іншому місці Шварц заарештовує 70-літнього чоловіка за те, що той «розбещує людей і вмовляє їх не платити контрибуції», та ще 5 осіб, погрожує сільському старості шибеницею. 10 червня він у супроводі 12 озброєних німців з’являється в с. Рогощі, тут бідняки селяни зі слізьми і плачем повзають перед ним навколішки» [11, 3].

Слухання справи тривало і наступного дня. Трибунал дійшов висновку, що Шварц діяв в інтересах поміщиків за допомогою каральних загонів, накладав на села контрибуції, при чому термін їх сплати встановлював вкрай короткий. Так, у с. Шибиринавка для внесення 15 тис. рублів було визначено 3 години. Плата за відчужене майно поміщиків встановлювалася занадто висока. У хід пускалися погрози та навіть насилля над селянами.

На підставі наданих доказів Шварц звинувачувався як контрреволюціонер, що брав активну участь у справі захисту інтересів поміщиків. Захисник Галембський намагався пояснити, що не можна порушувати того, чого нема, тобто Шварц не порушував законів гетьманського уряду; вказував, що контрибуція стягувалася лише у 1/3, 1/4, 1/5 частинах шкоди, завданої майну поміщиків. Захист наполягав, що Комаровський жодної небезпеки для існуючої влади не являє. Однак вирок губревтрибуналу був безжальним – розстріляти обох. У своєму останньому слові Шварц сказав, що діяв лише як професіонал, а не сприяв контрреволюції [12, 3].

Як бачимо, захист був неформальним, але ревтрибунал до нього не дослуховувався. Не бралось до уваги, що приватний повірений Шварц погрожував селянам, заарештовував, але нікого не розстріляв. Ну а методи відчуження селянами поміщицького майна трибунал і не збирався розслідувати, оскільки це входило до тодішніх чеснот, які називалися «революційною творчістю мас». Перша справа губревтрибуналу готувалася як показова, з «виховною» метою, тому жодних шансів у засуджених не було. Чернігівський губревтрибунал з перших своїх засідань продемонстрував готовність якнайширшого використання терміну «революційна доцільність» аж до розстрілів (які в інструкціях 1919 р. не передбачалися) включно за професійною та класовою ознакою, вирок негайно виконувалися, про що повідомлялося у місцевій більшовицькій газеті «Известия».

Однак у спогадах Д.В. Країнського знаходимо, що вирок друкувалися в газеті до їхнього виконання, коли жертви були ще живі. Їхні родичі бігали з клопотаннями по всіх установах більшовицької судової та каральної систем, шукали впливових знайомих, подекуди їх обнадіювали: «не хвилюйтеся», «він/вона у безпеці», і лише потім розстрілювали. Але за відсутності законодавчої бази щоразу все залежало від людського фактору. Продовження історії цього першого запаморочливого засідання революційного трибуналу знаходимо в тих-таки записках тюремного інспектора.

Звинувачення у справі Ісаака Шварца та Пантелеймона Миколайовича Комаровського (за цим джерелом йому було не 79, а 83 роки) висував Абрамов – тюремний комісар і безпосередній керівник автора записок, оскільки Дмитро Васильович Країнський як колишній тюремний інспектор змушений був працювати завідувачем канцелярії тюремної інспекції, яку більшовики

перетворили на каральний підвідділ. Ця робота справляла на Країнського жахливе враження і він пізніше доклав усіх зусиль, щоб перевестися звідти до музичного училища під захист ідейного, але притомного більшовика Ідліса. На початку 1919 р. Країнський перебував у епіцентрі роботи більшовицької репресивної машини, тому його свідчення є надійним джерелом. Абрамов виявився людиною істеричною та імпульсивною, він сам переховувався в Чернігові від арешту (вірогідно, революційним трибуналом) в Орлі за приналежність до партії есерів, тому намагався довести більшовикам свою відданість справі. Та у питанні терору він розходився з більшовиками, на розстріли реагував нервово аж до істерик, і в даному випадку не хотів брати на свою совість смерть літнього поміщика. Тому відразу після ухвалення вироку за своїм же звинуваченням, Абрамов почав вкрай зацікавлено поспіхом клопотатися про помилування Комаровського, телеграфуючи у Харків до касаційного суду. Звідти швидко прийшло розпорядження про помилування, того ж дня Абрамов збуджено та метушливо взявся за справу умовного звільнення поміщика, а Країнському було доручено скласти відповідну вмотивовану постанову. Ось тоді Країнський роздивився почерк Рубана і сам звинувачувальний акт революційного трибуналу, що був написаний на аркуші паперу «третього сорту», безграмотно, і все це разом із змістом вироку навіювало на тюремного інспектора царських часів «гідливість і жах». Розуміючи, що це повний юридичний абсурд, Країнський залюбки написав необхідний документ, і поміщика в той же день звільнили. Від розстрілу до звільнення у більшовиків був один крок, як, на жаль, і навпаки.

Однак вирок І. Шварца, здається, всіх влаштовував, у тому числі нервового тюремного комісара Абрамова. Його розстріляли через декілька днів, хоча серед обивателів ходили чутки, що Шварцу дали можливість втекти, називали навіть суму викупу за втечу – 30 тис. рублів. Дмитро Васильович переповідає, що Шварц мав у місті погану репутацію, як і його донька, «красива єврейка, до якої залицялися гімназисти», а її гарний настрій та якісь натяки слугують доказом втечі Шварца. Однак серед службовців карального підвідділу в це не вірили. І на це мали свої докази. Шварца розстрілювали у групі з п'яти осіб (чекісти вбивали і без трибунальних вироків) разом з колишнім вартовим Прядком, якого страчували останнім, і він падав у яму зверху, на інших. Але Прядко оговтався, вибрався з могили і поповз по дорозі на с. Подусівку, де була хата колишнього городового. Городовий відвіз пораненого в лікарню, подальше від гріха, звідти його з тих же мотивів відправили до тюрми. Керівник тюрми, через незнання більшовицьких правил, його прийняв до тюремної лікарні. Чекісти потім пояснювали, що треба було везти до них – вони б дострелили. Вранці про цей випадок вже було поінформоване все місто, але про втечу Шварца Прядко нічого не говорив. Тож Дмитро Країнський був упевнений, що Шварца розстріляли [7, 51–52]. Саме І. Шварц став першою жертвою не просто чекістського свавілля, а судового вироку революційного трибуналу, який засуджував і милував на власний розсуд, за відсутності законів, відкрито демонструючи обивателю, хто тут господар.

Подальші справи Чернігівського губревтрибуналу можна чітко поділити на два види. До першого (на прикладі згаданої справи) віднесемо справжніх чи потенційних ворогів радянської влади. Журнал реєстрації звинувачених навіть декілька разів чесно називав звинувачених заручниками. Другий вид стосувався справ, як це не дивно, проти органів радянської влади. Наприклад: Брусилівський ревком, з точки зору губревтрибуналу, компрометував радянську владу «буйством», що виявлялося у побитті громадян, зловживанні на ґрунті реквізиції, перевищенні влади. Сосницька тилова дільниця ревтрибуналу звинувачувалася у нанесенні червоноармійцями побоїв Никифору Хлеренку, Хлоп'яницький комуністичний осередок і сільський комбід – у незаконних діях [10 – 10, 129, 152], співробітники Чернігівської губернської надзвичайної комісії (ЧК) – у привласненні речей засуджених при виконанні посадових обов'язків під час обшуку на квартирі у доктора Воля, помічника голови Чернігівської губернської тюрми [13, 153–156] тощо. Судовий орган був буквально завалений подібними справами, але серйозних вироків вони за собою не тягли: більшість справ припинялася за відсутністю доказів; частина засуджених отримувала терміни ув'язнення умовно, частину – звільняли, відпускали за амністіями з нагоди тре-

твої річниці революції або чергового з'їзду рад, а більшість звинувачених передавали у відання військкоматів для відправлення на фронт. Отже, радянська влада відразу поділяла злочинців на «своїх» і «не своїх». Перші виправдовувалися навіть за серйозні злочини, оскільки саме такі бійці необхідні були більшовикам для продовження війни проти всіх незадоволених новою владою на неосяжних просторах колишньої Російської імперії.

Чи застосовувались масові розстріли справжніх чи уявних ворогів більшовицької влади? Чернігівський губревтрибунал розслідував кожну справу окремо і практично всі серйозні вироки (розстріли, ув'язнення в концтаборах) відправлялися до Харкова до Вищого касаційного суду разом зі скаргами правозаступників. Термін «правозаступник» постійно застосовувався у російськомовному діловодстві трибуналу. Вищий касаційний суд у більшості випадків виявлявся рятівною паличкою для засуджених, бо дуже часто скасовував вироки, передаючи справу назад для її повторного розгляду іншим складом Чернігівського губревтрибуналу. Виходило, що рішення по справах засуджених залежали не від порушення якихось законів чи норм (їх ще радянська влада не встигла кодифікувати), а від мінливого настрою, переконань членів трибуналу та удачі засудженого.

Але така практика діяльності губернської судової установи перестала влаштовувати місцевих більшовиків під час приходу Денікіна. Саме на цей час припадає найбільша кількість жертв правосуддя, оскільки з червня 1919 р. за постановою Президії губвиконкому був створений Надзвичайний військово-революційний трибунал на чолі з О. Одинцовим, який не обтяжував себе слідством, а набравши заручників із «колишніх» та заможних верств населення, взявся «розвантажити в'язницю від контрреволюційного елементу». Трибунал за кілька днів розстріляв 75 осіб, більшість з яких не мала жодних стосунків до контрреволюційних виступів. Під час допитів арештованих били шомполами, нагайками, кулаками та ногами, причому били власноруч члени губкому та надзвичайного трибуналу. Це призвело до того, що навіть частина членів трибуналу виступила проти невмотивованих розстрілів і направила до Києва листа з критикою місцевої влади [14, 176].

Розбиратися приїздила комісія, котра засвідчила «законність» розстрілу групи засуджених, серед яких були відомі чернігівці: громадський діяч Олексій Бакуринський та його син Олександр, Я. Дунін-Борковський, М. Любарський, а також відомі торговці три брати Зароховичі. Ця трагедія є відомим в історичній літературі фактом [2, 14]. Д.В. Країнський згадував, що у цій групі було розстріляно 35 осіб, з яких прізвища лише 13 були надруковані в «Известиях». У записках тюремного інспектора наводяться моторошні подробиці знищення заручників-інтелігентів, список яких починався з прізвища Бакуринських. Чернігівці намагалися захистити Олексія Бакуринського, надзвичайно популярного серед простих обивателів: 5 тис. осіб (робітники, селяни, ремісники) підписали протест проти його засудження. Але голова виконкому Коржиков заявив, що саме такі популярні особи найстрашніші для більшовиків. Дружина О. Бакуринського Ольга Романівна була колегою Д.В. Країнського по музичному училищу та чудовою співачкою. За день–два до розстрілу заручників у тюрмі відбувся концерт за участю Ольги Романівни. Того вечора вона співала гарно як ніколи, це було її останнє побачення з чоловіком, який сидів у першому ряду. Для музикантів було вкрай складно виступати на такому концерті перед приреченими на страту знайомими з вимученими від страждань обличчями. Для арештантів це була остання нагода побачити знайомих людей, що намагалися втішити їх музикою. Ніхто з музикантів у подальшому не міг викреслити той концерт зі своєї пам'яті. Подальші клопотання Бакуринської та прохання всіх знайомих помилувати заручників були марними, розстріл відбувся в ніч на 1 серпня. У ньому брали участь багато комісарів, напівп'яні та під впливом кокаїну, вони навіть не могли застрелити відразу, часто закопували поранених живцем, про що знали усі мешканці Чернігова. Тіла були розкидані по всьому полю за Чорторійським мостом по Гомельському шосе, і тільки наступного дня були за нарядом прибрані селянами с. Коти. Пізніше стало відомо, що цей розстріл був надто поспішним, бо більшовики очікували нападу; молодь Чернігова нама-

галася якось завадити страті, тому когось із Бакуринських не довели до місця страти – застрелили на ходу і викинули з автомобіля біля Чорторийського мосту. Інтелігенція довго не могла оговтатися після цих подій, а прості обивателі вийшли на гуляння наступного дня і лише з цікавістю передавали один одному сенсаційну звістку: «А Бакуринських-то розстріляли!» [7, 99–103].

Про масові розстріли у Городні писав і В. Ростальний, але ця подія потребує додаткових пояснень [1, 14]. Наприкінці вересня 1919 р. Чернігівський губревтрибунал намагався з'ясувати кількість страчених та причини розстрілів у Городні. З'ясувалося, що тамтешній ревком створив надзвичайний повітовий ревтрибунал у складі трьох осіб: член ревкому Кулеш, члени парткому Варлига та Короткий, які, розглянувши нашвидкуруч 57 справ, 23 особи за постановою ново-спеченої судової установи розстріляли як «визначних контрреволюціонерів, керівників варти, колишніх офіцерів, членів Союзу «Істинно руських». Інших звільнили, при цьому деяких було оштрафовано за злісну спекуляцію тощо, а гроші – 70 тис. руб. – передані на поточний рахунок повітового ревкому [15, 17]. Імена розстріляних 24 липня у Городні 15 осіб: Митропольський, Кулага, Гарус Тимофій, Гарус Василь, Назаренко, Мельник, Венглінський, Тітов, Лудяник, Шуляк, Гудимов, Самойлович Феодосій, Самойлович Іван, Григор'єв, Римша відомі з документа, де причиною страти називається контрреволюційний виступ у Городнянському повіті [8, 32].

Але зовсім інший список наводить у своїй доповідній записці на ім'я голови Чернігівського губревтрибуналу особливий слідчий Городнянського повіту Петро Микитович Дем'яновський. Крім усього іншого, цей документ цікавий з точки зору розкриття «кухні» трибуналів: «Працював з 4-го липня 1919 р., на посаді був затверджений Чернігівським губвиконкомом. Організаційна робота... Канцеляристи, яких прислала Біржа Праці далеко не відповідали своєму призначенню. Нарешті, штат службовців був заповнений такими працівниками, котрі дійсно були моїми помічниками. На початку липня 1919 р. почали надходити справи для розслідування від Чернігівського губревтрибуналу. Надійшла 31 справа. Розслідування тягнулося досить повільно. Це пояснюється тим, що під час літніх та осінніх жнив селяни, зайняті роботою по горло, не з'являлися своєчасно давати свідчі покази. Гальмувала й та обставина, що в повіті бракувало телефонного та телеграфного зв'язку. Але найголовнішим гальмом для роботи стала раптова загроза з боку Денікінців. За розпорядженням Місцевого Ревкому деякі установи були повністю ліквідовані. Більша частина службовців була мобілізована, як і мої канцеляристи, навіть кур'єр-жінка. Залишився тільки я та виконуючий обов'язки діловода. Побачивши, що працювати в таких умовах неможливо, я вирішив вступити до місцевого добровольчого батальйону, в якому і пробув декілька днів. Потім був відкликаний Ревкомом як слідчий, для участі у комісії з розвантаження тюрми. Завдання цієї комісії полягало в тому, щоб звільнити з тюрми незначних злочинців, а інших, важливіших, піддати суду Надзвичайного Трибуналу, котрий був організований за приписом Ревкому для екстреного розбору справ. Комісія вимагала від мене всі справи, які я і передав безперешкодно. За постановою Виконкому і Комісії були звільнені з тюрми арештовані, що числилися за мною: 5 (по вільному козацтву, зраді більшовиків, службі вартовим). Інших же арештованих, що числилися на утриманні у тюрмі за мною, Комісія не звільнила, а доручила мені досліджувати ретельно справи. Після розслідування справи ці були затребувані від мене Городнянським Надзвичайним трибуналом. За постановою Трибуналу арештовані, що числилися за мною, Ігнатій Ловницький, Осип Блажайтис, Філіп Петрук, Микола Куцевич, Михайло Давиденко, Сергій Тітов, Сергій Потьомкін, Пантелеймон Токарев, Філіп Толстенюк, Іван Гулай, Микола Веретинів, Петро Ширай, Олексій Солодовник розстріляні, а інші заарештовані 6 осіб були звільнені. Розбір цих справ співпав як раз із заняттям Чернігова Денікінцями, через це повідомити Губревтрибунал про постанови Надзвичайного трибуналу не було змоги...» [15, 46].

Таким чином, у двох наведених списках співпадає лише одне прізвище – Тітова, тож загалом маємо дані про 27 осіб, розстріляних у Городні влітку 1919 р. За наявними матеріалами можемо стверджувати, що найбільша кількість жертв ревтрибуналів припадає саме на літо 1919 р., коли у зв'язку з наступом Денікіна виникли т. зв. «надзвичайні трибунали». Постає чітка законо-

мірність: чим нижче статус більшовицької судової установи, тим більше кривавих вироків вона затверджувала. Вищий касаційний суд був значно милосерднішим за Чернігівський губревтрибунал (очевидно уявляючи масштаби репресій по країні), а повітовий надзвичайний трибунал не обмежував себе у смертних вироків.

Пропонована розвідка має на меті привернути увагу до важливості теми створення більшовицької судової системи. Тому лише перерахуємо деякі звинувачення Чернігівського губревтрибуналу, які характеризують епоху: спекуляція милом, крадіжки санітарками кодр із «заразного» госпіталю, сала та інших продуктів, продаж будинку, саботаж, продаж самогону, переховування від радянської влади (в останньому можна було звинуватити більшу частину населення губернії). В діапазоні вироків були: розстріли, розстріли умовно, ув'язнення на різні терміни у концтаборах, виправних будинках, умовне строкове ув'язнення, відправка до робочих батальйонів й у розпорядження воєнкомів, громадський осуд з можливістю виселення за межі громади тощо.

Ще раз варто підкреслити, що вивчаючи «трибунальний етап» більшовицької судової системи, ми не знайдемо жодних довгих перерахувань законів, підзаконних актів, статей, параграфів і пунктів. Вражає повна відсутність законодавчої бази. Покарання цілковито залежало від складу ревтрибуналу, настрою його членів на момент засідання. Вироки були ситуативні: від розстрілу до умовного покарання з відправленням у розпорядження воєнкому. Один з найважливіших критеріїв – соціальний стан і навіть культурний рівень, чим вони були вищі, тим гірші були справи у заарештованого. Таке судочинства можна вважати провалом на рівень звичаєвого права або й нижче, бо за останнім принаймні стояв віковий звичай.

1. Розстальний В. Закривавлене Придесення 1918–1919 рр. //Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 9–16.
2. Сергеева С. Чернігівщина у 1919 році //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 3–19.
3. Декреты советской власти. Т.1. – М., 1957.
4. Павлов Д.Б. «Трибунальный» этап советской судебной системы. 1917–1922 гг. //Вопросы истории. – 2007. – № 6. – С. 15–21.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-4609, оп.1, спр.12.
6. Еткіна І. 1918 рік на Чернігівщині у сприйнятті селянства //Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Зб. наук. статей. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 113–125.
7. Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора /Отв. ред. О.А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2016. – 896 с.
8. ДАЧО, ф. Р-4609, оп.1, спр.1.
9. Гринкруг Неофит Исаакович. Новости Центральной Азии [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/person2.php?st=1333791271>
10. ДАЧО, ф. Р-4609, оп.1, спр.14.
11. Известия Черниговского военно-революционного комитета Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – № 53 (27 марта). – С. 3.
12. Известия Черниговского военно-революционного комитета Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – № 54 (28 марта). – С. 3.
13. ДАЧО, ф. Р-4609, оп.1, спр.15.
14. Лейберов О. Більшовицький режим на Чернігівщині у 1919 році – соціально-економічні та політичні складові становлення нової влади //Скарбниця української культури. – Вип. 13. – Чернігів, 2011. – С.170–178.
15. ДАЧО, ф. Р-4609, оп.1, спр. 2.

КРУТИЙ В.

Менщина в період Української революції 1917–1921 років

Вже з перших днів березня 1917 року мешканці нинішнього Менського району дізналися про Лютневу революцію і повалення самодержавства. На центральній площі Мени, що носила назву Базарна, відбувся мітинг. Обеззброїли стражника, урядника і пристава. З березня до жовтня 1917 року було тривладдя: комісари Тимчасового уряду, представники Центральної Ради, органи влади рад.

У квітні в Мені виникла Рада робітничих і селянських депутатів, більшість місць у ній отримали представники кадетів та есерів, що підтримували Тимчасовий уряд [1, 27–28]. Серед населення розпочинаються хвилювання через затягування з розподілом землі, виникають стихійні мітинги, в тому числі з політичними вимогами.

Наймасовіші мітинги першого травня відбулися у волосних центрах Мена, Волосківці та деяких інших. У Мені демонстранти під проводом більшовиків з червоними прапорами та гаслами «Долой войну» співали революційні пісні, закликали до повної передачі влади радам. Демонстранти пройшли до залізничної станції, знаючи, що залізницею прямує потяг Олександра Керенського, який їхав на Південно-Західний фронт, готуючи червневий наступ: війна мала тривати до повної перемоги. Мітингувальники вимагали, щоб Керенський вийшов з вагона, проте на їхні вимоги не було жодної реакції, потяг рушив на Бахмач [1, 28].

У повітовому містечку Сосниця в серпні відбувається з'їзд великих землевласників, які не хотіли допустити безконтрольного розподілу землі. На противагу йому в жовтні 1917 року створюється Сосницька повітова об'єднана рада робітничих, солдатських і селянських депутатів. Головою її обрали Степана Васильовича Шалудька, а командиром Червоної гвардії повіту – Дмитра Івановича Артюхова з Нових Млинів (нині – Борзнянського району) [7, 68]. Загін Червоної гвардії разом із сільськими добровольцями нараховував до 300 багнетів [3, 256].

С.В. Шалудько народився у 1896 році в селі Баба (нині с. Покровське). Після закінчення сільської початкової школи навчався в Менському міністерському двокласному училищі, потім вступив до Суразьської учительської семінарії, після закінчення якої кілька місяців пропрацював учителем у містечку Макошине. З серпня 1917 року Шалудько стає депутатом Сновської районної конференції Рад робітничих і солдатських депутатів. У середині листопада С. Шалудько разом з 10–12 добре озброєними більшовиками вдерся до будинку, де розміщувалась повітова рада, з ультимативною вимогою до комісара повіткому Навроцького-Опашевського віддати печатку і ключі та звільнити приміщення. Так повнота всієї влади в повіті переходить до рук більшовиків [7, 69].

Тимчасовий уряд був ліквідований внаслідок перевороту 25–27 жовтня, який відбувся в Петрограді під час II Всеросійського з'їзду рад. Учасником його був уродженець Бірківки Носовець Федосій Сильвестрович (1891–1969), матрос 2-ї статті, який з 1912 року служив на крейсері «Громобой», що входив в одну бригаду з «Авророю» і «Палладою», стояв на позиціях більшовиків. У дні перевороту Ф.С. Носовця, який на той час лікувався в госпіталі і служив у Кронштадті, прикомандирували до десанту аврорівців, що захоплювали Зимовий палац [1, 28].

Після повалення Тимчасового уряду вся повнота влади на Менщині переходить до органів Центральної Ради. У листопаді–грудні 1917 року були ліквідовані ревкоми, розігнано повітову Сосницьку раду робітничих і солдатських депутатів, заарештовані члени її виконкому, введені війська УНР у села вздовж залізниці, що проходила через Мену.

На початку грудня 1917 року відбуваються вибори делегатів на Всеукраїнський з'їзд Рад.

Від Сосницького повіту, куди входила більша частина території нинішнього Менського району, було обрано п'ять делегатів, два з них – з Мени [6, 106]. З'їзд у Києві 17–19 грудня повністю підтримав політику Центральної Ради [1, 29]. Йому на противагу в Харкові 24–25 грудня 1917 року проголосили Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та обрали радянський уряд. Членом президії Центрального виконавчого комітету і одним із заступників його голови було обрано С. Шалудька. Він брав участь у підготовці рішень щодо нелегітимності Центральної Ради, із земельного питання тощо. Повернувшись з Харкова і маючи урядові повноваження, він створює більшовицьке підпілля, яке харківський уряд щедро наділив зброєю.

Але у січні 1918 року Центральна Рада була вимушена відступити з Мени перед переважаючими силами російських більшовиків. Через Мени залізницею з Гомеля на Бахмач просувався перший Мінський революційний загін на чолі з Р. Берзіним. 6 січня біля станції Макошине стався жорстокий бій бронепотягів «Вільна Україна», з боку Центральної Ради, та «Радянська Росія», з боку більшовиків, за міст через Десну. Через перевагу червоних, війська Центральної Ради відступили. На деякий час весь район підпадає під владу більшовиків [5, 57–62].

У березні 1918 року на Менщині відновлюється влада УНР. 29 квітня буда проголошена Українська Держава гетьмана П. Скоропадського. Вся повнота влади переходить до волосної управи, відновлюється приватна власність на землю та інвентар, повернулася значна частина заможних селян, що втекли напередодні, у містечку розміщується загін гетьманської варти. Щоб зберегти українську державу влада вдавалася до каральних дій щодо агітаторів та червоних партизанів. Так, у Мени були розстріляні В.Т. Просужий, А. Мельник, Крупик та інші. У бою під с. Лавами (нині Сосницького району) були знищені С. Шалудько і Д. Артюхов. В урочищах Комарет, Чамарове, Братова створились напівбандитські більшовицькі загони, що нападали на представників української влади та німецької армії.

У грудні 1918 – січні 1919 року Менщину захоплюють підрозділи Таращанського полку Першої Української радянської дивізії і 4 січня 1919 року в Мени встановлюється радянська влада. У селах створюються ревкоми [2, 27–28], партійні осередки, комітети бідноти проводять розподіл землі. Проводиться активна агітація за вступ до більшовицького війська, формуються 2-а і 3-я роти першого батальйону Таращанського полку під керівництвом менянина Пимона Кабули. Найбільше добровольців було у Стольному, Городищі, Степанівці, Волосківцях, Киселівці, Ушні, Дяговій, Блистовій. Уродженець Дягови Єрмолай Зотович Туран (1898 – після 1980), який у 1913 році закінчив двокласне училище, наприкінці 1916 року був призваний на військову службу до російської армії, під час якої набув фах фельдшера. Отримавши відпустку, прибув у січні 1918 року додому, але по її закінченні у свою частину вже не повернувся – влився у вир революційної боротьби. Населення готувалось до розподілу землі й у березні 1918 року, коли до Дягови прибули представники УНР та німецьких військ, Є.З. Туран переходить у більшовицьке підпілля, а у грудні 1918-го вступає до Таращанського полку, був полковим фельдшером. Наприкінці травня 1920 року тяжко захворів на тиф і повернувся в рідне село. У серпні односельці обирають його делегатом на повітовий з'їзд селян-незаможників, потім на Шостий повітовий з'їзд рад, у грудні 1920 року він стає делегатом VIII Всеросійського з'їзду рад від Сосницького повіту. У 1931 році закінчив Київське відділення Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту. З 8 липня 1941 до 15 травня 1944 року інженер-майор Туран воював на фронтах Другої світової війни. Мешкав у Києві, помер після 1980 року [1, 30; 4, 42–43, 302–303].

Навесні 1919 року розпочинається наступ Добровольчої армії А. Денікіна, яка у серпні підступає до південних рубежів району, фронт пролягає по Десні. Опорним пунктом «білих» стає Максаківський Свято-Троїцький жіночий монастир, на дзвіницю якого затягли навіть гар-

мату. Але через шалений опір більшовиків, яких підтримували жителі Кукович, Макошина Ушні, Максаків (села на правому березі Десни), форсувати Десну та захопити міст їм не вдалось. У жовтні 1919 року Червона армія переходить у наступ і вибиває Добровольчу армію [1, 30–31].

Відтоді революційні події зводились до численних повстанських загонів, що боролися з представниками радянської влади. Одним із перших борців проти засилля рад був отаман Петренко. Його загін чисельністю до 100 бійців діяв протягом літа–осені 1920 року на території сучасних Менського, Сосницького, Борзнянського та Коропського районів, у своєму розпорядженні мав гвинтівки, револьвери та навіть дві гармати. До цього часу в архівах збереглися листівки, що розповсюджували петренківці серед населення. Ось одна з них: *«Відозва до червоноармійців Сосницького карального загону отамана Петренко... Товариші червоноармійці! Сьогодні ваша доля в мене в руках: захочу – виріжу вас, як собак, захочу помилую. Не винні мобілізовані, так треба різати комісарів!...»* Як бачимо, саме з радами велась боротьба, а не зі звичайними солдатами. Є відомості, що Петренко діяв від імені С. Петлюри [5, 91–99].

Надалі акції обмежувались вбивствами голів сільрад та активістів, підпалами. За свідченням очевидців, ідеологія таких «отаманів» більше нагадувала анархізм аніж національну ідею. Боротьба проти радянської влади на Менщині тривала до початку 1930-х років.

Уродженці Менщини, як і інші земляки-чернігівці, в роки Української революції виборювали незалежну Україну, але дізнаватися про це ми почали тільки після відродження у 1991 році незалежної України.

Член Української Центральної Ради уродженець Синявки Василь Прокопович Шкляр (1887–1950) походив із селянської сім'ї. Початкову освіту здобув у Синявській земській однокласній школі, в 1912 році закінчив Київську школу десятників дорожньої і будівельної справи, деякий час навчався на Перших петроградських політехнічних курсах, в Українському державному університеті в Кам'янці-Подільському. 2 лютого 1915 року був призваний на війну. З 1 травня 1917 року включається в революційну боротьбу на боці УНР. Пройшов шлях від солдата до старшини армії УНР. Був делегатом другого і третього Всеукраїнських військових з'їздів, членом Всеукраїнської ради військових депутатів, двічі обирався членом Центральної Ради (з 14 липня та з жовтня 1917 року); працював у Міністерстві внутрішніх справ. Учасник антигетьманського повстання. Після поразки революції в 1920 році був інтернований, перебував у таборах Польщі та Чехословаччини. Після закінчення Другої світової війни разом із сім'єю був депортований до УРСР. Помер у 1950 році в містечку Комарне на Львівщині [9].

Михайло Іванович Білозерський (1897–1961), родом з хутра Мазаїв (нині не існує) неподалік Локнистого, походив із заможної свідомої української сім'ї козацького роду, батько був священиком у місцевій Миколаївській церкві. З початком революції юнак вступає у лави Сердюцької дивізії гетьмана Скоропадського. Згодом переходить на бік УНР до Слобідського Коша С. Петлюри. Брав участь у боях за Бахмач, Київ, Житомир, Старокостянтинів, «трикутник смерті» у званні булавного армії УНР. У 1920 році разом з вояками 6-ї Січової стрілецької дивізії був інтернований до Польщі. У 1939 році бере участь у творенні молодого Карпатської України, учасник Карпатської Січі. Після поразки іде у лави Української повстанської армії, воює на Холмщині, Підляшші, Волині. Життя закінчив у 1961 році в Канаді [10].

Уродженець містечка Синявка Павло Омелянович Дубрівний (1894–1975) походив з козацького роду. Після закінчення у 1914 році Новомлинівської вчительської семінарії працював вчителем залізничної школи в місті Чарджоу (тепер – Туркменістан). Був старшиною і скарбником 1-ї козацько-стрілецької дивізії. На початку 1915 року був мобілізований до російської армії. У березні того ж року в Карпатах потрапив до австрійського полону, де перебував до 1918 року. Став активним учасником формування українських частин з полонених російської армії – сірожупанної дивізії. За участь у Першому зимовому поході (1919–1920) отримав бойову

нагороду – Залізний хрест. У листопаді 1920 року інтернований до Польщі, згодом переїздить до Чехословаччини. У 1928 році закінчив Українську господарську академію у Падебрадах за фахом “інженер-агроном”, потім – Вищу педагогічну школу у Празі. Працював на Львівщині. У 1944 році, з приходом радянської влади, переїздить до Німеччини (табір Байронт), згодом – до США. Був активним учасником Товариства імені Т.Г. Шевченка у Нью-Йорку. Похований в Баунд-Бруку (Нью-Джерсі) [11].

Явсентій Данилович Сагусій народився 25 лютого 1897 року в Мені у родині селян. Закінчив Стародубську семінарію, артилерійське училище та один курс Київського політехнічного інституту. У січні 1918 року вступає до лав армії УНР, дослужився до звання прапорщика. Під час Другого Зимового походу (жовтень–листопад 1921) молодший старшина четвертої гарматної бригади четвертої Київської дивізії біля села Малі Миньки 17 листопада потрапив у оточення кавалерійською бригадою Г. Котовського. Розстріляний 22 листопада 1921 року в містечку Базар на Житомирщині [5, 112–113].

Учасниками Української революції були й нащадки уродженця с. Городища відомого юриста, наукового і громадського діяча О.Ф. Кістяківського – сини Ігор і Богдан, онук Юрій (Джорж) Богданович.

-
1. Калібаба Д.П., Соляник В.С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – 176 с.: іл.
 2. Черниговщина в годы гражданской войны 1919–1920: Сб. док. и материалов. – К.: Наук. думка, 1975. – 455: ил.
 3. Волович Х.В. О прошлом //Доднесь тягоетет. Вып. 1. Записки вашей современницы. – М., 1989.
 4. Павленко О.О, Павленко С.О. Дягова: від минулого до сьогодення. – Чернігів: «Чернігівські обереги», 2010. – 320 с.
 5. Ясенчук О. Сіверщина в боротьбі за волю: нариси. – Мена: ТОВ «Домінант», 2015. – 180 с. – (Серія «Бібліотека краєзнавця»).
 6. Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. – Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2007. – 180 с.
 7. Сосниця і Сосниччина на хвилях віків /Кол. авторів. – Б/м, б/р.
 8. Ткач М. Родина Кістяківських. // Слово просвіти. – 2013. – 18 квітня.
 9. Коваль Р. Член Центральної Ради Василь Шкляр з Синявки. <http://pivnich.info/Північний вектор> – 2017. – 25 лютого.
 10. Ясенчук О. Михайло Білозерський – булавний армії УНР з Менщини. <http://pivnich.info/Північний вектор> – 2016. – 15 квітня.
 11. Головацький І.Д. Дубрівний Павло Омелянович //Енциклопедія сучасної України. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=22607.

Сновськ у 1919–1921 роках

Історія революцій завжди привертала до себе підвищений суспільний інтерес. Природно, що у логіці, у змісті революцій намагались розібратись різні сили – від тих, кого вони підносили на гребінь суспільного життя, до тих, проти кого вони спрямовувались. Тому ставлення до революцій завжди було найрізноманітнішим. У часи домінування комуністичної ідеології радянські історики, за рідкісним винятком, були одностайні у підходах до загальної схеми. Те, що не вписувалось у таку схему, вважалось другорядним і, як правило, обов'язково контрреволюційним. Події того періоду подавались як боротьба трудящих, очолюваних більшовиками, проти української буржуазії та дрібнобуржуазних націоналістичних сил.

Історія Сновська, відображена у доробках працівників музею часів Радянського Союзу, у будь-яких друкованих джерелах цього періоду, є яскравим прикладом такого трактування історичних процесів і подій 1917–1921 років. Вони висвітлювалися виключно як революційна боротьба населення Сновська за встановлення радянської влади та боротьба М.О. Щорса, легендарного начдива, що віддав своє життя за ідеї більшовизму, що також є досить умовним фактом. А будь-які інші суспільні процеси, постаті, економічний стан, культура, те, з чого складається загальна картина життя невеликого містечка, залишались поза увагою краєзнавців.

І хоча пройшло вже дуже багато часу і втрачено багато можливостей, фонди Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) мають певні матеріали, які допомагають відновити реалії, що відбувались у Сновську сто років тому.

Нарис «Сновськ у 1919–1921 роках» є продовженням досліджень теми «Сновщина в період 1917–1921 років». Першою спробою автора відтворити картини життя в Сновську цього періоду була робота «Сновщина у 1917–1918 роках», презентована на Першій науковій конференції циклу «Чернігівщина і чернігівці часів Української революції 1917–1921 років».

1919 рік увійшов у історію України встановленням радянської форми державності. Першим кроком на цьому шляху стала відмова більшовиків від попередньої назви держави – Українська Народна Республіка. З 6 січня 1919 року держава, що стверджувалась в Україні радянськими багнетами, одержала нову назву – Українська Соціалістична Радянська Республіка. Умови громадянської війни в Росії та революційна ідеологія позначились на формуванні та організації радянської державної структури. Ради, створені після Лютневої революції, відтепер існували переважно в губернських містах, а на місцевому рівні діяли, як правило, надзвичайні органи влади – військово-революційні комітети (ревкоми). Більшовики, не впевнені у підтримці народних мас, робили ставку на диктаторські органи управління і не поспішали віддавати владу демократичним виборним Радам.

У Сновську перша рада робітничих і солдатських депутатів була створена 7 березня 1917 року і здійснювала свої повноваження до приходу німецьких військ. 31 грудня 1918 року до Сновська увійшли частини Таращанського полку Першої Української радянської дивізії і встановили радянську владу. 2 січня 1919 року у містечку був створений ревком, який виконував функції ради та виконкому¹. До складу ревкому увійшли машиністи та робітники Сновського депо, які відзначались своєю пробільшовицькою діяльністю ще у 1917 році. Головою ревкому було обрано Павла Голубова, машиніста Сновського депо. При ревкомі були створені:

- житловий підвідділ у кількості 5 осіб, завідуючий Олександр Миколайович Ржеутський,
- фінансовий відділ – 4 особи, завідуючий Віктор Людвігович Лаурушас,
- відділ охорони здоров'я – 8 осіб, завідуючий Йосип Шевелевич Луканцевер,

– відділ народної освіти – 8 осіб, завідуючий Тимофій Силович Гончаренков,
– відділ управління – 8 осіб, завідуючий Хаїм Абрамович Ніколаєвський,
– відділ продовольства раднаргоспу – 9 осіб, завідуючий Іван Михайлович Бичковський,
– відділ праці та соцзабезпечення – 6 осіб, комісаром праці став І.Я. Горловський, комісаром соцзабезпечення І.Ф. Петрунін.

При ревкомі діяла надзвичайна слідча комісія, яку очолював голова ревкому Павло Голубов. До складу комісії входило 11 осіб, серед них дві особи, зазначені в списку як Агент 1 і Агент 2 без прізвищ та імен².

Крім того, оскільки Сновськ був важливим залізничним пунктом, через який рухалась велика кількість ешелонів з солдатами і продовольством, поїздів з біженцями і полоненими, то при ревкомі був створений комісаріат селища Сновськ у кількості 6 осіб. Коваленко Микола Хомич був призначений комісаром, з-поміж машиністів було обрано керівний склад з трьох осіб: Олександр Поздєєв, Олександр Шараєв, Григорій Охріменко. Павло Терехович був призначений старшим воєнкомом. При станції як відділ ревкому була створена комендатура, яка налічувала 46 працівників. Комендантом міста з 15 січня 1919 року було призначено Петра Івановича Власова. Григорія Дементійовича Сороко було призначено старшим по охороні селища³.

Комендатура займалась забезпеченням порядку на станції, перевіркою документів, видачею перепусток. Так, згідно з відомістю виручки за видачу перепусток від 22 січня 1919 року, було отримано 2357 рублів. Ціна перепустки коливалась у межах від 108 до 589 руб., а січнева заробітна плата працівника комендатури за день становила від 6 до 17 рублів⁴.

Крім зазначених органів, які контролювали ситуацію в селищі, у 1919 році у Сновську був розташований «Особливий відділ 12 Армії»⁵.

Становлення радянської влади у Сновську, відбувалося так, як і в інших населених пунктах Чернігівщини, і супроводжувалося такими ж самими соціальними явищами. Нова влада втілювала політику більшовицької партії – диктатуру пролетаріату, військовий комунізм, націоналізацію промислових підприємств та приватної власності. На тлі економічних проблем, викликаних I Світовою війною, та нового економічного і політичного курсу поглиблювалися соціальні негаразди у різних сферах життя.

Однією з найважливіших проблем Сновська був санітарно-епідеміологічний стан. Кожного дня станцією рухалась велика кількість ешелонів з людьми, продовольством, деревиною, іншими товарами, пристанційна територія була дуже забруднена, що створювало умови для виникнення збудників різних епідемічних захворювань. Так, у доповідній записці ревкому Сновська від завідуючого 12 дільницею Служби колій 25 вересня 1919 року зазначається: «В виду сильного загрязнення проходящими воинскими эшелонами территории станции Сновская и во избежание распространения эпидемических заболеваний необходимо ежедневно территорию станции Сновская содержать в должном санитарном состоянии [, но] местные рабочие добровольно на работу не являются, прошу о назначении принудительным порядком в распоряжение дорожного мастера 49 округа станции Сновская ежедневно: Мужчин и женщин – 10 человек, подвод – 1»⁶.

Наслідком незадовільного санітарного стану селища та відсутності в ньому лікарні була велика захворюваність серед населення на різні хвороби та епідемії. Відсутність лікарні у Сновську відповідала його адміністративному статусу: Сновськ належав до Великощмельської волості Городнянського повіту, а лікарня мала існувати у повітовому центрі, до того ж на станції працював фельдшерсько-акушерський пункт. У документах ДАЧО є згадки і про «народного лікаря Лурье». Крім того, в 1919 році були відкриті так звані «заразні бараки», оскільки епідемії туберкульозу, малярії, холери, тифу були характерними для Сновська⁷.

Іншою соціальною проблемою Сновська були самогоноваріння та торгівля алкоголем. Процвітання цього негативного явища сприяла станція, хоча влада намагалась серйозно боротись з ним. Так, у листопаді 1919 року за варіння самогону та торгівлю ним було оштрафовано 18 осіб, загальна сума штрафів (від тисячі до 10 тисяч рублів) склала 58 тисяч рублів⁸.

Але поряд з негативними явищами існував і позитив. Громадськість Сновська піклувалась про культурне життя міста, про всебічний розвиток дітей. Так у жовтні 1919 року комісія єврейського музичного гуртка висунула ревкому наступну вимогу:

«В Сновский Ревком
от комиссии еврейского музыкального кружка
Заявление

На основании нижеприлагающегося протокола мы, комиссия еврейского музыкального кружка, обращаемся к президиуму ревкома со следующими просьбами:

1. Легализовать детский еврейский музыкальный кружок.
2. Разрешить спевки и репетиции.
3. Утвердить тов. Левина в должности дирижера и организатора данного кружка.
4. Предоставить помещение для репетиций хора (желательно с роялем).
5. Предоставить комнату для дирижера тов. Левина»⁹.

Взагалі, аналізуючи виявлений та опрацьований у фондах ДАЧО матеріал, що стосується подій 1919 року в Сновську, та познайомившись з науковими доробками істориків і краєзнавців про події цього року в інших населених пунктах, можна зробити висновок, що мешканці Сновська в матеріальному плані почували себе досить непогано, оскільки були забезпечені роботою на залізничних об'єктах. Значна частина населення займалась торгівлею, яка приносила непогані заробітки завдяки тій самій станції. Найосвіченіша частина населення, а саме – машиністи і працівники депо, цілковито підтримувала радянську владу.

1920 рік розпочався для Сновська створенням у січні нового органу влади – виконкому. Ревком, утворений у січні 1919 року, припинив свою діяльність. Головою виконкому було обрано Дмитра Середу. Діяльність виконкому була спрямована на вирішення тих самих нагальних проблем і на зміцнення радянської влади.

Було видано низку наказів, спрямованих на поліпшення кадрової ситуації на залізничних об'єктах, зокрема, про облік та мобілізацію залізничників, які працювали не за спеціальністю: вони були зобов'язані терміново звернутись до відділу праці для обліку, за невиконання наказу винні піддавались суду Ревтрибуналу¹⁰.

Занепокоєння санітарним станом селища викликало ухвалення спеціальної постанови санітарної комісії при виконкомі: «Дабы предупредить распространение эпидемии и заразных болезней:

1. Предлагается всем гражданам Сновска очистить дворы, клозеты, выгребные ямы и прилегающую часть улицы к занимаемому ими дому.
2. Мусор со дворов, клозетов и выгребных ям разрешается закапывать во дворе, но при условии, чтобы место закопки находилось не ближе 10 саженей от колодца.
3. Воспрещается мойка белья вблизи колодцев и все колодцы должны быть снабжены цебрами и железными перекрестками за счет жильцов, пользующихся данным колодцем.
4. Старобазарная площадь и имеющийся там клозет должны очищаться еженедельно по понедельникам за счет торговцев.
5. Ново-базарная площадь очищается средствами арендатора площади еженедельно.
6. Мясные лавки должны быть ежедневно очищены от нечистот, а мясники во время отпуска мяса должны быть одеты в чистых передниках»¹¹.

На початку року триває націоналізація приватного житлового фонду. Приватні будинки передавались під відділи органів влади, школи, лікарні, заклади культури. Так, для народного

судді був переданий будинок Войновської, для відділу праці – будинок Биховського, будинок Аронова – для розміщення 4-ї трудової школи¹².

Тривала і націоналізація приватних підприємств. Найбільшими націоналізованими приватними промисловими об’єктами були два лісозаводи: Баса та Головчинера, при яких був один паровий млин. Серед дрібніших – шкіряний завод Рохленка, Гайсина и Поляцкокого, миловарня Маркіна, друкарня Песелева¹³. 8 квітня 1920 року відбувся страйк робітників друкарні через невиплату заробітної плати. Підприємство на той час очолював Ніколаєвський, колишній голова створеної в березні 1917 року ради робітничих і солдатських депутатів¹⁴.

Здійснювалося підпорядкування єдиному органу влади закладів освіти і медицини. Школи, бібліотека та культурно-освітній гурток, які перебували у віданні залізниці, у лютому передали відділу народної освіти¹⁵.

Новостворений виконком опікувався і культурним життям міста. 5 березня на засіданні колегії Сновського відділу народної освіти розглядалось питання про вшанування пам’яті Т.Г. Шевченка і було вирішено в літньому театрі влаштувати для всіх шкіл Сновська читання рефератів і лекцій, декламацію, концертні номери¹⁶. А на підтримання у належному стані кінотеатру «Корсо» й на зарплатню завідуючому театром ухвалили відраховувати 20% валового збору з усіх вечорів¹⁷.

Неврегульованим залишалось питання адміністративного статусу Сновська. Створення органів влади міста або повітового центра йшло у розріз із статусом села або селища, яким тоді був Сновськ. Зважаючи на те, що Сновськ був значним залізничним вузлом і робітничим центром у Городнянському повіті, владою було поставлене питання про виділення Сновська і навколишніх сіл Великошимельської і Охрамієвицької волостей у самостійну адміністративну одиницю у складі Городнянського повіту. Це рішення було прийняте 9 травня 1920 року спеціальною організаційною повітовою комісією. Сновськ стає повітовим центром. Однак легітимність такого рішення була доволі сумнівною¹⁸.

У травні через загрозу вторгнення польських військ виконком знову було ліквідовано і створено ревком. Наказ № 1 Сновського воєнно-революційного комітету декларував наступне: «Настоящим доводится до сведения граждан пос. Сновска, что с мая сего года согласно распоряжения Городнянского Уездревкома, Сновский Исполком и Совдеп считаются распущенными, на место коих создан Военно-Революционный Комитет, к которому переходит вся власть на месте. В состав Военно-Революционного Комитета вошли следующие лица: т.т. Середа, Раевский и Мельников, которые вступили в свои обязанности с указанного числа.

Военревком ставит в известность, что

а/ никакие собрания, митинги, концерты, спектакли, лекции и пр. не могут быть устраиваемы без ведома Военревкома, не зависимо от того, от кого бы они не исходили.

б/ всякие собрания, толпами на улицах и перекрестках, распространение ложных слухов и т. д. безусловно воспрещаются. Лица, замеченные в таком, будут караться вплоть до предания суду Ревтрибунала.

в/ начальнику милиции вменяется в обязанность строго следить за исполнением данного приказа и к лицам, замеченным в преступных действиях, применять самые строгие меры»¹⁹.

Наказом № 3 Сновський Ревком затвердив регульовані ціни на основні продукти харчування, згідно з яким хліб коштував 125 рублів, картопля – 800, яйця – 300 за десяток, масло – 700, сало – 800, ковбаса – 300, м’ясо – 200, мило – 200, сірники – 20, махорка – 40. За невиконання цього наказу арешту піддавалися як продавці, так і покупці. У першу чергу дозволялась купівля продуктів робітниками та їхніми сім’ями. Від міліції вимагалось слідкувати за тим, щоб не було випадків перекупництва і спекуляції²⁰.

Наказ за № 12 стосувався житлового фонду. Слід зазначити, що ще з часів створення першої Ради в 1917 році це питання було дуже нагальним для Сновська. Вже тоді частина

приватного житла була передана сім'ям робітників. Тепер Ревком ще жорсткіше підходив до цього питання: «Ревком предлагает жилищному подотделу в недельный срок взять на учет все квартиры города Сновска согласно инструкции квартирному вопросу.

1. Всех граждан, не занимающихся физическим трудом, уплотнить до минимума.
2. Всех буржуев – спекулянтов выдворить немедленно на окраины города.
3. Ответственным сотрудникам, работающим без ограничения времени, предоставит квартиры в центре города в первую очередь.
4. Гостиницы взять на учет и не помещать постоянных жильцов.
5. Все дома национализированные предложить занимающим внести деньги в жилподотдел немедленно /квартирную аренду/, а так же советским учреждениям»²¹.

Наказ викликав невдоволення власників будинків і вони намагались домогтися скасування рішення, однак їхні спроби призвели до ще жорсткішого підходу до конфіскації будинків²².

У липні внутрішньополітичне становище стабілізувалося, ревком був розформований і замінений виконкомом.

Діяльність органів влади у другому півріччі 1920 року була спрямована на підйом промисловості. Залізничний вузол, націоналізовані підприємства потребували робочих рук, але, судячи з великої кількості наказів того часу про загальну трудову повинність, населення Сновська не надто охоче йшло працювати. Торгівля та кустарні промисли, які процвітали у селищі, забезпечували певний життєвий рівень, тож сновці не поспішали йти на роботу на державні підприємства.

Компраці Сновська вимагав усіх громадян від 18 до 50 років у семиденний строк зареєструватись у підвідділі обліку робочої сили: «Уклонившиеся от регистрации будут рассмотрены как злостные дезертиры и к ним будут приняты самые суровые меры. Также доводится до сведения всех граждан г. Сновска, что выезд из Сновска без разрешения подотдела Уч. Рабсилы и Комтруда воспрещен». Фахівці різних професій, у тому числі й кустарі, зобов'язані були зареєструватись для подальшого розподілу на роботу. Від явки для реєстрації звільнялись лише особи, що перебували на дійсній військовій службі та хворі, «явно лишенные возможности передвигаться»²³. Оголошення зі змістом цих наказів вивішувалися у всіх людних місцях. Однак, з огляду на те, що вони видавалися протягом серпня–листопада, населення Сновська на роботу не поспішало.

У жовтні 1920 року відбулась перша партійна конференція, в роботі якої взяли участь 52 комуністи²⁴. Проведення конференції, що розглянула питання поточного моменту, стану господарства й організаційні, мало велике ідеологічне значення. Це було свідченням остаточного закріплення радянського режиму.

Однак Українська революція ще вирувала на теренах України, а показником нестабільності ситуації слугувала наявність у Сновську червоноармійського Сновського гарнізону, начальником якого був т. Соломахо²⁵.

Демографічна ситуація у Сновську, виходячи зі статистичних показників, була теж досить складною: смертність утричі перевищувала народжуваність. Так, з 1 січня до 1 лютого 1920 року у місті народилось 15 дітей, померло 55 людей²⁶.

1921 рік розпочався перевиборами ради та виконкому. Головою ради був обраний т. Середя, який раніше обіймав посаду голови виконкому, а головою виконкому – т. Шведов²⁷.

До перевиборів, у лютому місяці на засіданні виконкому виникла суперечка щодо адміністративного статусу населеного пункту. Сновський виконком звернувся до Городнянського повітового виконкому з проханням роз'яснити, як називається Сновський виконком: міськвиконком чи волвиконком. Причиною такого листа стала промова т. Лепського, який заявив про недієздатність і нелегітимність Сновського виконкому²⁸.

1921 рік став для Сновська роком значного збільшення закладів соціальної сфери. Від-

криття дитячого садка (рішення було прийняте у грудні 1921 року) дало змогу залучити до праці більше жінок²⁹.

У колишньому будинку Липовича відкрилася народна лікарня на 35 ліжок. Медичні працівники, особливо лікарі Міцкевич, Шевелева, Рабінович проводили значну роботу по боротьбі з епідеміями тифу та інших захворювань, санітарно-гігієнічну пропаганду серед трудящих³⁰. У новому приміщенні (колишній будинок Дундука) розмістили заразні бараки. Було при лікарні й хірургічне відділення – «хірургічний стіл»³¹.

У червні на засіданні виконкому було прийняте рішення про відкриття у Сновську санаторію для хворих на сухоти, «коих в Сновске имеется большое количество, особенно среди железнодорожников и полиграфистов. Для данного санатория отводятся четыре дома по одной улице», а відділу соцзабезу запропоновано покращити стан богадільні і підшукати для неї краще приміщення³². Лікарка Рабінович на цьому ж засіданні знову наголосила на катастрофічному санітарному стані міста, звернула увагу на спалах епідемії холери³³.

Тривала боротьба з «нетрудовим елементом», причому у наказі № 16 від 15 листопада 1921 року, що стосувався заборони виїзду з міста особам, які підлягають трудовій повинності, Сновськ вже має статус міста і підпорядкований йому район, бо дія наказу розповсюджувалась на «г. Сновск и его район»³⁴.

Щодо комунального господарства Сновська, то стан його був жалюгідним: «Водопровода – нет, уличного освещения – нет, бани – нет, прачечных – нет, парикмахерских – нет. Общее количество печей – 1800. Милиции – 56 чел.»³⁵.

У 1921 році розпочинається будівництво у місті клубу залізничників, який згодом стане однією з найцікавіших архітектурних споруд Сновська.

Щодо інших аспектів суспільного життя, то слід зазначити, що у Сновську існувало три релігійних громади: єврейська община, що мала 1, 2, 3 Сновські молитовні школи, Сновський костельний комітет та парафія Миколаївської церкви Сновська³⁶.

Всього на кінець 1921 року населення Сновська становило 8291 мешканець, з них робітників і службовців – 2609, безробітних – 296, пенсіонерів ошадкаси – 125, торгового та нетрудового елементу – 5478³⁷.

Ось такою була загальна картина життя робітничого селища Сновськ у 1919–1921 роках.

1. Сновський історичний музей (далі – СІМ). – Інв. № ДФ 288.

2. ДАЧО. Ф. Р-13, оп. 1, спр. 16, арк. 14–16.

3. Там само – арк. 12.

4. ДАЧО. Ф. Р-13, оп. 1, спр. 8, арк. 7.

5. ДАЧО. Ф. Р-13, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

6. ДАЧО. Ф. Р-13, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

7. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 12, арк. 70.

8. ДАЧО. Ф. Р-13, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

9. ДАЧО. Ф. Р-13, оп. 1, спр. 315, арк. 1.

10. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 12, арк. 1–5, 14–21.

11. ДАЧО. Ф. Р-13, оп. 1, спр. 18, арк. 4.

12. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 2, арк. 3, 40, 74.

13. ДАЧО. Ф. 4572, оп. 1, спр. 13, арк. 75.

14. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 1, арк. 67.

15. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

16. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

17. Там само.

18. СІМ. Інв. № ДФ 2569. – с. 7.

19. ДАЧО. Ф. Р-13, оп. 1, спр. 18, арк. 12.

20. Там само, арк. 19.

21. Там само, арк. 33.
22. СІМ. Інв. № ДФ 2569. – с. 8.
23. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
24. СІМ. Інв. № ДФ 2569. – с. 11.
25. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 12, арк. 7.
26. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 4, арк. 11.
27. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 12, арк. 43.
28. Там само.
29. Там само.
30. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 4, арк. 15.
31. ДАЧО.Ф.Р-88, оп. 1, спр. 12, арк. 75.
32. Там само, арк. 70.
33. Там само.
34. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 2, арк. 37.
35. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 12, арк. 83.
36. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 43, 30 арк.
37. ДАЧО. Ф. Р-88, оп. 1, спр. 58, арк. 64.

МАЙБОРОДА Л.

Доля полковника армії УНР Петра Ганжі

Українська революція та воєнні дії, що її супроводжували, відкрили цілий пласт військових діячів, що не тільки підтримували ідею незалежності України, а й відстоювали її зі зброєю в руках. Історія Чернігівщини поповнилася не однією сотнею прізвиськ військових, які брали участь у революції. Вони обіймали різні посади – від головнокомандувача фронту до рядового війська Української Народної Республіки. На жаль, не всі життєві шляхи цих вояків були безхмарними: вони пережили жахи таборів для військовополонених, хвороби, поневіряння в еміграції. Не менші біди очікували і тих, хто повернувся в рідну Україну, на Чернігівщину і мусив жити з тавром «петлюрівець» та піддаватися необґрунтованим утискам і репресіям з боку радянської влади.

Герой нашого повідомлення – Петро Андрійович Ганжа. Він народився 12 грудня (за ст. стилем) 1881 р. в родині колезького секретаря Андрія Юхимовича та Софії Федорівни, про що свідчить запис у метричній книзі Вознесенської церкви міста Чернігова¹. Навчався в Чернігівській чоловічій гімназії. У 1899 р. вступив на військову службу до 167-го піхотного Острозького полку, що базувався у Чернігові. У 1902 р. закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, отримав військове звання підпрапорщика та знову продовжив службу у своєму полку. У січні 1905 р. П. Ганжу направляють на Далекий Схід. У складі Маньчжурської армії він бере участь у російсько-японській війні (1904–1905). На початку 1906 року повертається до Чернігова і продовжує службу у 176-му піхотному Переволоченському полку, з яким вирушив на Першу світову війну.

Полк було включено до складу 21-го армійського корпусу 3-ї армії Південно-Західного фронту. На початку війни 3-я армія брала участь у Галицько-Львівській операції (5–21.08.1914), Галицькій (5.08–8.09.1914) і Городоцькій (24–29.08.1914) битвах. За хоробрість, виявлену під час бою 26 серпня 1914 р., Петро Ганжа був нагороджений Георгіївською зброєю². З осені 1914 р. 3-я армія разом з 8-ю прикривала рубіж по р. Сан (Сян) і забезпечувала блокаду Перемишля, брала участь у Карпатській (10.01–1.04.1915) операції. Під час тяжких боїв, які одержали назву Горлицького прориву (19.04–10.06.1915), П.А. Ганжа потрапив до австро-угорського полону.

Спочатку полонених привезли до Відня, звідки їхній шлях проліг до колишньої фортеці Йозефів у Чехії. Значну допомогу військовополоненим надавав «Союз Визволення України» (СВУ) – політична організація, створена у Східній Галичині 4 серпня 1914 р., головною метою якої було проголошення самостійності та соборності України. СВУ з дозволу німецької й австро-угорської військових властей надавав організаційну допомогу, проводив широку релігійну та культурно-виховну роботу серед українців – вояків російської армії, полонених у таборах Австрії, Угорщини і Німеччини. Заходами СВУ було згуртовано майже 80 тисяч полонених українців.

Офіцерський табір у Йозефові був найменшим – всього на 120 осіб. Ще від 1915 року тут діяв український гурток. Спочатку – нелегально, з огляду на агресивність і ворожість більшості російських офіцерів та старшин, адже навіть демократично налаштовані офіцери стояли на позиціях неподільності Росії, щиро обурювалися «претензіями малоросів», яких звинувачували у невдячності стосовно «великоруського народу та непошані до російської культури». Тоді силами СВУ почалася українізація табору, заміна офіцерів-росіян на українців. На початку червня 1917 року в Йозефів з табору Терезина прибуло дванадцять старшин-українців. Після такого «підкріплення» українці Йозефова вийшли з підпілля.

4 червня 1917 р. у таборі відбулися установчі збори: обрали раду з п'яти осіб, головою гуртка став капітан Петро Андрійович Ганжа³. Гурток опублікував у «Віснику СВУ» заклик до всіх старшин-українців написати прохання про переведення до Йозефова. Зі старшинських таборів почали прибувати невеликі гурти українців, а росіян з Йозефова переводили в інші місця. Щотижня в Йозефові відбувалися політичні віча, на яких обговорювалися новини з України та російської армії, де почалася українізація окремих частин. З ентузіазмом вітали полонені постанови Першого і Другого українських військових з'їздів у Києві, проголошення І Універсалу Центральної Ради. Більшість старшин-українців табору вважали, що Україна має мати власне військо для оборони своєї незалежності, відтак треба починати творити його з полонених вояків. У липні 1917 р. останні росіяни залишили табір. Чернігівець Петро Ганжа став Головою управи громади полонених старшин-українців. Петро Ганжа і його однодумці працювали з великим запалом: читали лекції з історії України, знайомили з українською літературою, заснували осередок «Просвіти», українську бібліотеку, хор і театр; російську ж бібліотеку закрили.

12 серпня 1917 р. перетворення Йозефова на табір українських старшин завершилося. Цього дня ухвалили відозву з протестом проти розстрілу під Києвом богданівців, яких Центральна Рада відправила на фронт захищати Росію.

14 серпня старшини табору ухвалили звернення «До всіх полонених офіцерів російської армії», яке починалося словами Кобзаря: «Встане Україна і розвіє тьму неволі. Світ правди засвітить, і помоляться на волі Невольничі діти! Сі слова нашого національного пророка Тараса Шевченка здійснилися. Народ повстав і порвав кайдани, в яких більше ніж 250 літ держали московські царі... Наша мета – стати свідомими громадянами Вільної України. Ми хочемо змити з себе намул русифікації, яким так щедро обдарувала нас московська школа... Отже, хто почуває себе сином України, хто не ворог свого народу, хто хоче стати свідомим громадянином – запрошуємо до нас. Подавайте рапорти, щоб вас було переведено до Йозефштадта. Ті, хто не можуть з якихось-небудь причин переїхати до нас, хай заснують у себе в таборах українські гуртки, українські бібліотеки, виписують українські часописи й ширять національну свідомість поміж земляками. Хай кожний пам'ятає слова, нема вже Малоросії... від'їхала Малоросія: є Україна...».

Патріотичні почуття досягли апогею, коли стало відомо про заклик формувати у співпраці з австрійцями дивізію.

Сіра дивізія, або Дивізія сірожупанників (назва від сірого кольору однострою) формувалася у місті Володимирі-Волинському протягом березня – серпня 1918 р. під керівництвом австрійської військової місії на чолі з капітаном генерального штабу Кватерніком. Сформована дивізія отримала назву Перша стрілецько-козацька дивізія. Вона складалася з 4 піших полків (у полку 13 сотень), 1 гарматного дивізіону, 1 кінної і 1 інженерної сотень та допоміжних формувань. Бойовий склад на 1 липня 1918 р. становив 140 старшин і 6000 козаків, командувач – підполковник І. Перлик, начштабу – О. Пилипенко. 20 (за іншими даними – 28) серпня 1918 р. австрійське Головне командування передало Українській Державі дивізію, яка мала 230 старшин, 7050 козаків, 48 австро-угорських старшин, 176 австро-угорських підстаршин та стрільців, 659 коней. Але усього за 9 днів чисельність дивізії скоротилася до 3500 козаків. Решту вояків було демобілізовано за наказом гетьмана П. Скоропадського, який у своїх «Спогадах» так пояснив цей факт: «Я по опыту знал, что из военнопленных, пробывших в большинстве несколько лет в плену, особого толка не выйдет... Кроме того, я совершенно не был убежден в том, что она (дивизия) воспитывалась в желательном мне духе».

Після параду в Києві 1 вересня 1918 р., який приймав гетьман, дивізія була відправлена на північну Чернігівщину, у район Конотоп–Кролевець для охорони східних кордонів від нападів більшовицьких загонів М. Щорса і В. Боженка. Під час переїзду дивізії на Чернігівщину командиром Сірої дивізії замість полковника Віктора Абази став генерал-хорунжий Федір Ва-

Старшини – організатори 1-ї козацько-стрілецької (Сірожупанної) дивізії Армії УНР з австрійськими офіцерами, квітень 1918 року (ЦДАКФАУ).

сильсв-Чечель, начальником штабу – генерал-хорунжий Іван Пionтковський, його ад’ютантом – Микола Бутович. До 1-го Сірого полку було призначено нового командира – Антона Пузицького, попередником якого був Петро Ганжа. Кордон контролювали німці, а сірожупанників розмістили у резерві: у Конотопі, Алтинівці, Коропі та Кролевці. 1-й Сірий полк розташувався в Алтинівці. Поштовхами до зростання у полку антигетьманських настроїв стало проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР); бої з поляками, що почалися 1 листопада 1918 року; повідомлення про революцію в Німеччині і як її відлуння – створення солдатських рад у німецьких частинах, розташованих в Україні. Останньою краплею стало проголошення П. Скоропадським «Федеративної Грамоти», в якій йшлося про майбутню федерацію України із Росією. Штаб Сірої дивізії вислав у села півсотні козаків, які, щоб протидіяти злочинній більшовицькій агітації, розвозили антибільшовицькі прокламації. Інформаційне бюро Об’єднаної армії Чернігівщини та Полтавщини видавало газету «Воля». До складу її редакційної колегії і співробітників бюро входили сірожупанники Микола Букшований, Герасим Драченко, Павло Дубрівний, а також прислані з Києва поет Павло Тичина і графік Павло Ковжун⁴.

У жовтні 1918 року чисельність дивізії становила майже 1200 осіб. 17 листопада 1918 р. дивізія перейшла на бік Директорії і збільшилася до 6000 вояків. На станції Конотоп, куди ввечері 19 листопада прибув 1-й Сірий полк, німці вже не поводитися так впевнено, як раніше. На передній план виступили українці: сірожупанники – в сірих шинелях і сірих кашкетах із жовто-блакитними кокардами на червоному полі, тут же – козаки Червоного куреня смерті ім. кошового Івана Сірка на чолі з отаманом Ангелом у довгих жупанах, свитках і шапках з червоними шликами. Німецьке командування попросило керівництво Сірої дивізії взяти на себе охорону військових складів у Вербівці, а 22 листопада оголосило про нейтралітет і висловило сподівання на безперешкодний від’їзд до Німеччини.

Найбільшу небезпеку для молодої України становив Лівобережний фронт, де з початку грудня 1918 р. наступали війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка. З грудня 1918 року дивізія брала участь у боях з більшовиками під Бахмачем, Крутами, Плисками і Ніжином проти Першої радянської української дивізії, яка значною мірою формувалася з мешканців Чернігівщини. Оскільки мобілізовані до Сірої дивізії чернігівці проти неї не хотіли битися, було проведено часткову демобілізацію, після якої Сіра дивізія нараховувала 2500 козаків і старшин. 5 лютого 1919 р. частини армії УНР після триденних боїв залишили Київ. У березні–квітні 1919 р. армія УНР, ведучи важкі оборонні бої, відступила спочатку на Правобережну Україну, а на початку травня – на Волинь і Поділля. Побачивши, що УНР швидко втрачає територію, поляки вирішили й собі відхопити ласі шматки української землі. Вони зайняли Ковель, примусивши частини армії УНР відійти за р. Стохід. Поляки уже поглядали на Володимир-Волинський і Луцьк.

20 березня 1919 р. Сіра дивізія перейшла у підпорядкування штабу Північної групи військ УНР і переbazувалась у Луцьк. Командиром 1-го полку знов було призначено П.А. Ганжу. «Командир 1-го Сірого полку сотник Петро Ганжа був чоловіком шляхетним, з добрим вихованням. Працював із захопленням. Це захоплення та цілковиту відданість українській справі він вмів передати своїм старшинам та користувався популярністю й симпатією, як старшин, так і козаків полку»⁵. Неодноразово полковник Ганжа керував боєм, виявляв особисту мужність та винахідливість. З середини січня до середини березня 1919 року дивізія воювала на північному Правобережжі в районі Коростеня, Овруча, Житомира й Бердичева, де зазнавала важких втрат. У середині травня 1919 р. сірожупанники були розбиті поляками, значна частина вояків потрапила в полон. Решта – пробилася в околиці Ланівців (тепер Тернопільська область) і утворила нову – 4-ту – Сіру стрілецьку дивізію (до 700 багнетів, командир полковник П. Ганжа) у складі Волинської групи; її залишки воювали до листопада 1920 р. у складі Волинської дивізії. Наприкінці листопада 1919 р. армія перестала існувати як регулярні Збройні сили УНР: штаб армії та її головнокомандувач С. Петлюра здались полякам і були інтерновані.

Петро Ганжа повернувся до рідного Чернігова. Стан здоров'я полковника на той час залишав бажати кращого – він був поранений, перехворів на малярію та тиф. З 1920 р. жив у Чернігові з дружиною Єлизаветою Василівною та сином Романом, обіймав різні посади на залізниці. 1921 року відбувся перший арешт Петра Андрійовича, але його відпустили. З 1922 р. працював у спілці мисливців та товаристві бджолярів. З 1927 р. – член правління товариств «Прогрес» та «Відродження».

16 червня 1927 року ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління) порушує справу проти П.А. Ганжі за ст. 96 п. 5 УПК з формулюванням: «...є законні підстави до порушення кримінальної справи». На квартирі проводять обшук, Ганжу затримують⁶. Під час обшуку було вилучено: 36 «письмових» документів, 2 коробки з капсулями до рушниці, одноствольна шомпольна рушниця. На допитах Петро Андрійович заперечував усі звинувачення, проте будь-які його пояснення зовсім не цікавили співробітників цієї установи.

У постанові від 29 червня 1927 р. нарешті читаємо, що саме інкримінували П. Ганжі: «...в продолжении долгого срока времени распространял среди граждан г. Чернигова всевозможные ложные слухи, возбуждающие недоверие к власти и дискредитировавшие ее, и считая этот материал достаточным для привлечения Ганжи П.А. в качестве обвиняемого...»⁷.

30 червня чернігівський окружний прокурор, вислухавши доповідь помічника уповноваженого Чернігівського окружного відділу ГПУ, пропонує: «...1) дело в уголовном порядке производством прекратит 2) представит Ганжу к административной высылке 3) меру пресечения оставит прежнюю»⁸.

8 липня: «На допросах Ганжа не признает себя виновным по существу предъявленного ему обвинения. Мера пресечения в отношении Ганжи – содержание под стражей в ДОПРе не

изменять до разрешения вопроса Особым Совещанием ГПУ УССР об административной высылке Ганжи за пределы УССР, как социально-опасного элемента»⁹.

У розпачі дружина П.А. Ганжі 12 липня 1927 року пише листа чернігівському окружному прокурору: «Семья не знает и не предполагает никаких подозрительных фактов политического или уголовного характера в отношении мужа. Только разве какой либо ложный донос мог послужить причиной его ареста...мой муж работал от зари до зари, мой муж всему городу известен трудолюбием и честностью. При этом прилагаю поручительную подписку граждан гор. Чернигова, большинство которых состоит членами профсоюза»¹⁰. Але 16 вересня 1927 р. Особлива нарада при колегії ОДПУ прийняла рішення: «Слушали: Дело № 2675 по обвинению гр. Ганжа Петра Андреевича приговоренного постановлением Особого Совещания ГПУ УССР от 2/8-27 г. к высылке на Урал сроком на 3 года. Постановили: выслать на Урал сроком на 3 года»¹¹.

Через два роки, 10 травня 1929 р. Особлива нарада переглянула справу П.А. Ганжі: «Пересмотр дела №50565 гр. Ганжа Петра Андреевича, приговоренного постановлением Особого Совещания от 16/9-27 г. к высылке на Урал, сроком на 3 года. Постановили: По амнистии срок наказания Ганжа Петра Андреевича – сократить на одну четверть»¹².

Нарешті 29 січня 1930 р. ухвалили: «По отбытии срока наказания Ганжа Петра Андреевича лишити права проживання в Московской, Ленинградской областях, СКК [Северо-кавказский край – Л. М.], Дагестане и УССР с прикреплением к определенному месту жительства, сроком на три года»¹³.

На жаль, подальша доля Петра Андрійовича невідома. Однак у метричній книзі напроти його прізвища олівцем зроблений запис від 19 червня 1934 р. про повторну видачу свідоцтва про народження. Сподіваємось, це свідоцтво отримував сам Петро Андрійович Ганжа.

1. Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 326. – Арк. 134.

2. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007. – С. 102–103.

3. Коваль Р. Тернистий шлях кубанця. Проходи. – Вид-во «Діокор», 2007. – С. 13.

4. Там само. – С. 19.

5. Там само. – С. 101.

6. ДАЧО. – Ф. 8840. – Оп. 3. – Спр. 3486. – Арк. 33.

7. Там само. – Арк. 12.

8. Там само. – Арк. 13.

9. Там само. – Арк. 14.

10. Там само. – Арк. 24. Лист підписали 20 людей, а саме: Максименко Василь Петрович, Губенко Володимир Терентійович, Гусак Х.М., Симко Волько, Чемерис Петро Тимофійович, Розенталь Хаїм, Тукош Олексій Дмитрович, Лвесач (?) Олександр Іванович, Любич Михайло Миколайович, Хмарний Михайло Павлович, Жлоба Михайло Олександрович, Ілюшко Данило Петрович, Воробйов Тимофій Федорович, Гаврилов Василь Михайлович, Гоголь Олексій Михайлович, Бугославський Віталій Йосипович, Острицький Олексій Петрович, Чудновська Марія Степанівна, Ганжа Марія Андріївна, Дроздова Ольга Петрівна.

11. Там само. – Арк. 29.

12. Там само. – Арк. 32.

13. Там само. – Арк. 33.

ЗМІСТ

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

- Гончаренко В.** *Семенівська кераміка у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог* 3
- Тонких Н.** *Твори М.Л. Панька в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог.*10

Красзнавство

- Ситий І.** *З історії інтролітаторства Лівобережної України XVII–XVIII століть*21
- Трикашна Л.** *Пам'ять і примирення. Людські долі: Франц Йосипович Дюкич.*27

Доповіді та повідомлення наукової конференції «Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського: історія, колекції, співробітники»

- Товстоляк Н.** *Музей українських старожитностей В.В. Тарновського в мемуарних джерелах XIX – першої половини XX століть.*31
- Петренко О.** *З останніх років життя В.В. Тарновського-молодшого (за спогадами родини Лазаревських)*37
- Блакитний М.** *Документи про перебування в 1941–1944 роках музейних предметів Чернігівського історичного музею в евакуації в Оренбурзі*41
- Бекетова В.** *Музеї Дніпропетровської області в роки Другої світової війни*67
- Гриценко М.** *Образи України в живописній спадщині XIX – початку XXI століть. Від колекції Чернігівського історичного музею до сучасного зібрання Чернігівського художнього музею*71
- Плохута О.** *Графічні ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім» у зібранні Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького. Каталог*78
- Сита Л.** *Матеріали із розкопок М.О. Макаренка в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського*89
- Будзар М.** *Предмети домашнього вжитку родини Галатанів: від палацової зали до музейної експозиції*102
- Палатна С.** *Реліквії роду Безбородьків*113
- Федевич Л.** *Українські старожитності з колекції Оскара Гансена у фондах Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького.* 115
- Березова С., Фрасинюк О.** *Вироби ніжинського майстра Давида Золотаря в колекції Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України* ..122
- Березова С.** *Предмети з клеймами міста Чернігова в колекції Музею історичних коштовностей України*127
- Ситий І.** *Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі – шедевр українського друкарства* ... 129
- Юрченко Н.** *Реставрація та стилістичні особливості ікони «Богоматір Печерська з вибраними святими» з колекції Сумського художнього музею імені Никанора Онацького* ..138
- Журавльова Т.** *«Космічна» колекція в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського*141

Демченко С. <i>Творча спадщина Михайла Прокопюка</i>	153
Царенко С. <i>Вінницька спадщина Ольговичів і нащадків чернігівського дворянства: структура княжого господарства за щойно виявленими пам'ятками писемності, археології й топоніміки</i>	157
Ситий І. <i>Печатки Пантелеймона Куліша в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського</i>	160
Демченко Т. <i>Два ювіляри. Михайло Грушевський про Олександра Кониського</i>	162
Землянська С. <i>Життя в окупації. Доля священика Михайла Барзиловича</i>	167
Супронюк О. <i>Віктор Дудко (1959–2015) – історик, джерелознавець, книгознавець</i>	174
Ральченко І. <i>Чернігівський слід на паризькому Монпарнасі</i>	179

**Доповіді та повідомлення Четвертої наукової конференції
«Чернігівщина і чернігівці часів Української революції 1917–1921 років»**

Сергєєва С. <i>Створення та діяльність Чернігівської філії Українського національного союзу в 1918 – на початку 1919 років</i>	183
Демченко Т. <i>Вільнокозацький рух на Чернігівщині (1917–1918 рр.)</i>	190
Еткіна І. <i>Чернігівський губернський революційний трибунал у 1919–1921 роках: до постановки питання</i>	196
Крутий В. <i>Меницина в період Української революції 1917–1921 років</i>	204
Москаленко В. <i>Сновськ у 1919–1921 роках</i>	208
Майборода Л. <i>Доля полковника армії УНР Петра Ганжі</i>	215

Про авторів

*Блакитний
Максим Михайлович*

– учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

*Бекетова
Валентина Михайлівна*

– заступник директора з наукової роботи Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького, кандидат історичних наук

*Березова
Світлана Анатоліївна*

– старший науковий співробітник Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України

*Будзар
Марина Михайлівна*

– доцент Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук

*Гончаренко
Вікторія Семенівна*

– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

*Гриценко
Марина Віталіївна*

– завідувачка сектору декоративно-ужиткового мистецтва Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана

*Демченко
Світлана Василівна*

– старший науковий співробітник Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана

*Демченко
Тамара Павлівна*

– доцент Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук

*Еткіна
Ірина Ігорівна*

– доцент Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук

*Журавльова
Тетяна Петрівна*

– завідувачка II-го науково-експозиційного відділу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

*Землянська
Світлана Володимирівна*

– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

*Крутий
Віталій Олександрович*

– директор Менського районного краєзнавчого музею імені В.Ф. Покотила

*Майборода
Людмила Олексіївна*

– завідувачка Військово-історичного музею – філії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

*Москаленко
Валентина Василівна*

– директор Сновського історичного музею

*Палатна
Світлана Григорівна*

– старший науковий співробітник Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України

<i>Петренко Оксана Михайлівна</i>	– завідувачка відділу Національного історико-культурного заповідника “Качанівка”
<i>Плохута Ольга Сергіївна</i>	– завідувачка відділу Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького
<i>Ральченко Ірина Григорівна</i>	– директор Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана
<i>Сергєєва Світлана Миколаївна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Сита Людмила Федорівна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Ситий Ігор Михайлович</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук
<i>Супронюк Оксана Костянтинівна</i>	– старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, кандидат філологічних наук
<i>Товстоляк Надія Миколаївна</i>	– доцент кафедри історії України та правознавства Криворізького державного педагогічного університету, кандидат історичних наук
<i>Тонких Наталія Анатоліївна</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Трикашна Людмила Миколаївна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Федевич Людмила Костянтинівна</i>	– завідувачка відділу Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького
<i>Фрасинюк Ольга Нилівна</i>	– провідний науковий співробітник Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України, кандидат історичних наук
<i>Царенко Сергій Олександрович</i>	– старший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею, кандидат архітектури
<i>Юрченко Надія Семенівна</i>	– директор Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького

Від редколегії

Редколегія добирає для публікації статті, повідомлення, каталоги тощо, які раніше не друкувалися, залишаючи за собою право скорочувати, редагувати або відхиляти отримані матеріали. Автори публікацій відповідають за достовірність наведених фактів, точність цитат і посилань. Думка редколегії може не співпадати з думкою автора.

Наукове видання

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 18

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,
Л.П. Линюк (відповідальний редактор),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова
Технічний редактор В.М. Лозовий
Комп'ютерна верстка В.М. Лозового

Підписано до друку 09.10.2017 р.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cug.
Ум. друк. арк. 28,0+1,5 вкл. Ум. фарб.-відб. 28,0+1,5 вкл. Обл.-вид. арк. 26,04+1,39 вкл.
Зам. 0034. Наклад 250 прим.

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
14027 м.Чернігів, вул Станіславського, 40

